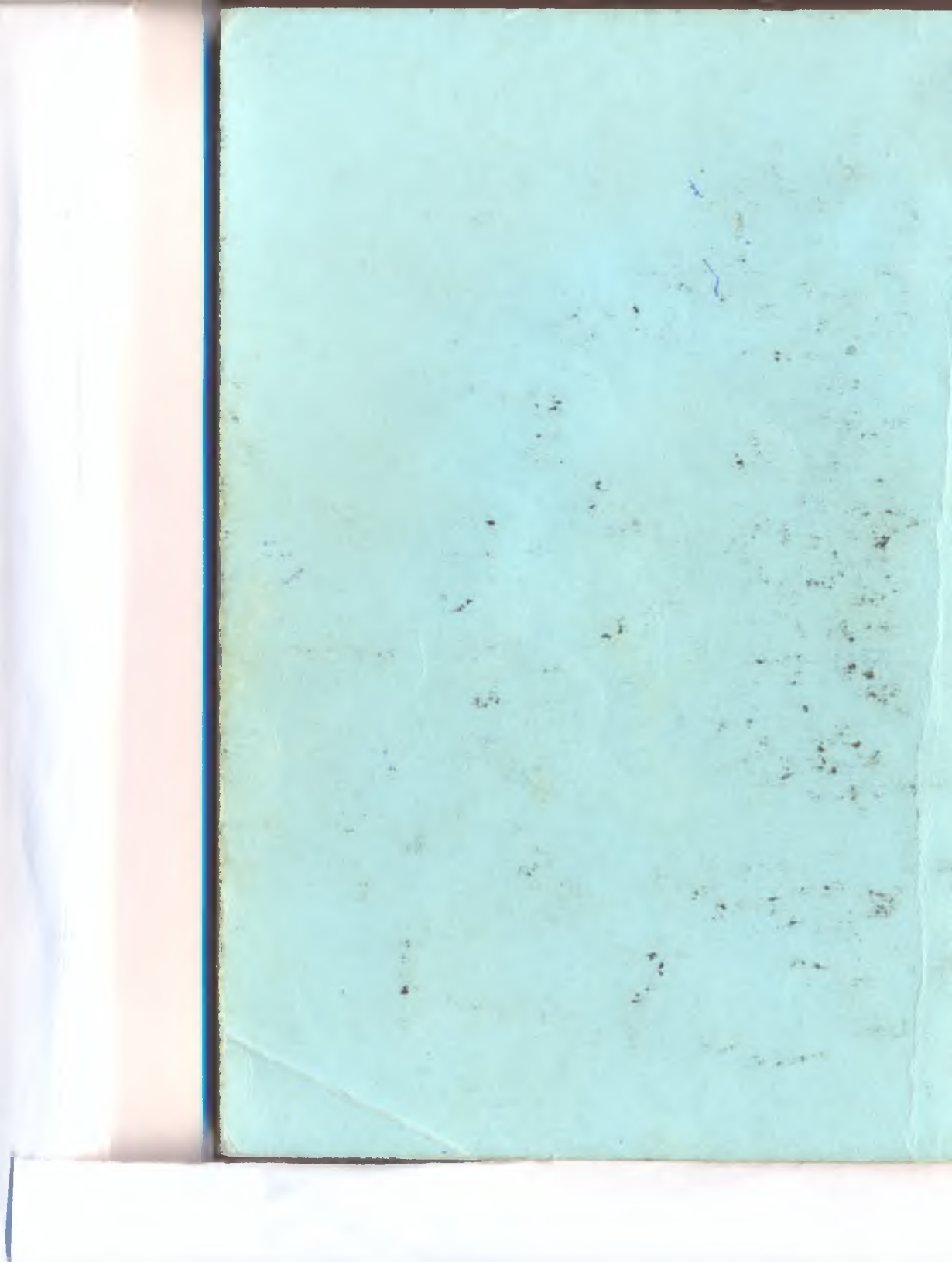
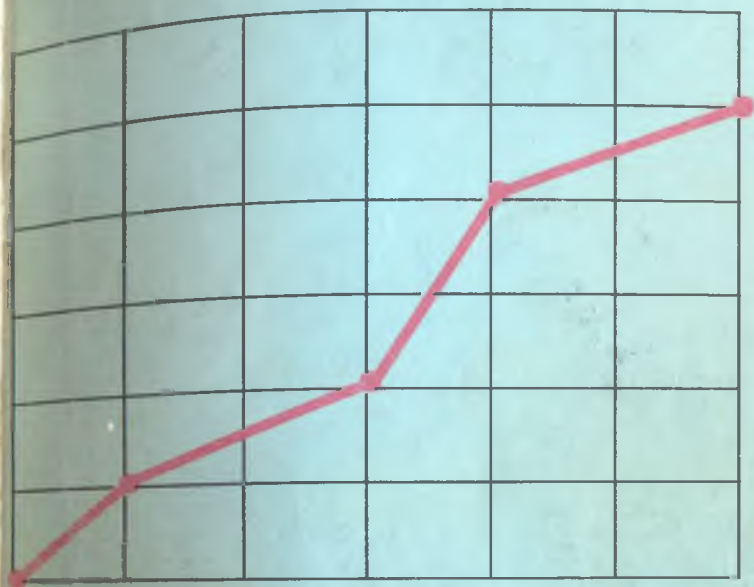

АКИФ МЭММЭДОВ

ОСИАЛ-ИГТИСАДИ СТАТИСТИКА

2000

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлиғи

Азәрбајчан Дөвләт Иғтисад Университети

Акиф Чалал оғлу Мәммәдов

Иғтисад елмләри намизәди, досент

СОСИАЛ-ИГТИСАДИ СТАТИСТИКА

*Али иғтисад мәктәбләринин
тәләбәләри үчүн дәрс вәсаити*

Дәрс вәсаитинин нәшрииә Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлиғинин 11 ијун 2000-чи ил тарихли 678 сәјлы әмри илә ичазә верилмишдир.

“Шәрг-Гәрб” нәшријаты
Бакы - 2000

- О Y U -
K I T A B X A N A

63.3(Аз)

M52

Елми редактору: И.е. н. А. И. Чаббарова

Рә'ј верәнләр: И. е. н, дос. **Р. Ш. Мәммәдов**

Азәрбајчан Республикасы Довлът

Статистика Комитәсинин Идарә рәиси

Р. А. Сәлимов

M52 Мәммәдов Акиф Чәлал оғлу. СОСИАЛ-ИГТИСАДИ СТАТИСТИКА Бакы: “Шәрг-Гәрб” нәшријјатынын грифи илә чан олунуб, 2000, 232 сәһ.

Китабда социал-иqtисади статистиканын әсаслары учот вә статистиканын бејнәлхалг стандартлары бахымындан шәрг едилмишдир. Дәрс вәсан-ти али иqtисад мәктәбләринин төләбәләри, аспирантлары вә социал-иqtисади статистика илә мараглаһан охучулар үчүн нәзәрдә тутулур.

0500302907

М —————

М-659 – 2000

JSBN 5-565-00318-0

© Акиф Мәммәдов, 2000.

ӨН СӨЗ

Азәрбајҗан Республикасы суверенлијинин 1991-чи илдә бәрпа олундуғу вә дәвләтин мүстәгил сосиал-игтисади сја́сәт јеритдији бир шәраитдә идарәетмәнин игтисади методларынын әһәмијјәти өлчүјөкәлмәз дәрәчәдә артмыш, республиканын ичтимаи-игтисади һәјатында баш верән көклү дәјишикликләр һаггында информасијанын кејфијјәтинин, дүрүстлүјүнүн вә объективлијинин тә’мин олунмасында сатистиканын ролу хејли күчләнмишдир.

Планлы игтисадијјатдан базар игтисадијјатына кечилмәси вә республикамызын бејнәлхалг бирлијә кетдикчә даһа чох дахил олмасы учот вә статистиканын дүңә тәчрүбәсиндән ажры дүшмәсинә сон гојмағы тәләб едирди. Бунунла әлагәдар олараг, республика президентинин 11 август 1992-чи илдә “Азәрбајҗан Республикасында бејнәлхалг практикада гәбул едилмиш учот вә статистика системинә кечилмәси һаггында” фәрманына вә бу фәрманын тәләбләринин һәјата кечирилмәси үчүн Назирләр Кабинетинин гәбул етдији мұвафиг гәрара әсасән республикада учот вә статистиканын бејнәлхалг тәчрүбәјә ујғун олараг јенидән гурулмасы Програмы ишләниб һазырланмышдыр.

Республикада учот вә статистиканын бејнәлхалг стандартларына кечилмәси, Програма көстәрилдији кими онун әсасларыны биләи јүксәк ихтисаслы игтисадчы кадрларын һазырландығы шәраитдә мүмкүндүр. Бу исә өз нөвбәсиндә республикада мұһасибат учоту, банк учоту вә статистика үзрә ихтисаслы кадрларын һазырланмасыны нәзәрдә тутан нүмунәви тәдрис планларынын, програмларын, тәдрис вә башга тәдрис-методики вәсаитләрин јарадылмасыны тәләб едир.

Әкәр статистиканын үмуми нәзәријјәси өјрәниләркән әввәлләр Советләр Иттифагынын республикаларында нәшр олунмуш дәрсликләрдән вә тәдрис вәсаитләриндән аз-чох истифадә олуна биләрсә, социал-игтисади статистиканы өјрәнәркән учот вә статистиканын бејнәлхалг стандартларына, гәрб өлкәләри статистикләринин тәчрүбәсинә, бејнәлхалг тәшкилатларын методоложи төвсијәләринә вә һабелә Азәрбајчан Республикасынын норматив сәнәдләринә әсасән социал-игтисади көстәричиләрин формалашдырылмасына вә базар игтисадијјаты көстәричиләринин һесапланмасына тамамилә јени методоложијә вә принципләрлә јанашылымасы тәләб олунурду. Буну нәзәрә алараг Азәрбајчан Дөвләт Игтисад институтунун статистика кафедрасында мүәллифин билаваситә вә фәал иштиракы илә 1997-чи илдә “Социал-игтисади статистика” адлы фундаментал фәнний мүасир дөврүн тәләбләринә чаваб верән јени програмы ишләниб һазырланмышдыр. Лакин һәмин програма ујғун Азәрбајчан дилиндә һәләлик һеч бир тәдрис-методики вәсаит олмадығындан, бу бошлуғу аз да олса долдурмаг үчүн охучуларә тәғдим олуиан бу тәдрис вәсаити һазырланмышдыр.

Тәдрис вәсаити социал-игтисади статистиканын јухарыда көстәрилән јени програмына ујғун оларәг тәртиб олунмуш вә әсасән али игтисад иститутларынын (университетләрин, коллечләрин) вә фәкүлтәләрин игтисадијјат вә идарәетмә ихтисаслары үзрә тәһсил алан тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Бу тәдрис вәсаити али игтисад мәктәбләринин (фәкүлтәләринин) мүәллимләри, дөвләт игтисадијјат, малијјә, банк вә статистика оргаиларынын ишчиләри вә һабелә статистика илә марагланан кениш охучу күтләләри үчүн дә марағлы вә фәјдалы ола биләр. Охучуларә тәғдим олунан бу тәдрис вәсаити базар игтисадијјаты шәраитиндә мүәллифин илк аддымы олундуғундан онун мәзмунунда вә гурулушунда бә’зи хырда гүсурлары олмасы истисна дејилдир. Мүәллиф һәмин тәдрис вәсаитиин тәкмилләшдирилмәси үзәриндә өз ишини давам етдирмәк әзминдәдир. Одур ки, һәмий дәрслијә даир арзу вә тәклифләрини Азәрбајчан Дөвләт Игтисад Университетинин статистика кафедрасына (Бакы шәһәри, Истиғлалијјәт күчәси, 6). қөидәрән охучуларә мүәллиф әввәлчәдән өз миннәтдарлығыны билдирир.

І Ф Ә С И Л

СОСИАЛ-ИГТИСАДИ СТАТИСТИКАНЫҢ ПРЕДМЕТИ, ВӘЗИФӘЛӘРИ ВӘ КӨСТӘРИЧИЛӘР СИСТЕМИ

§1.1 - Сосиал-игтисади статистиканын предмети вә гурулушу

Сосиал-игтисади статистика мүстәгил ичтимаи елм олмага чәмијјәтдә баш верән сосиал-игтисади һадисәләрин кәмијјәт сәчијјәсини кәстәричиләр системи әсасында верир. О, күтләви сосиал-игтисади һадисәләрин мүхтәлиф тәрәфләрини өјрәнмәклә инкишафымызда мејдана чыхан әсас иисбәтләри, тәмајүлләри вә ганунауј-гунлуғлары ашкар едир, һәм кәмијјәт дәјишикликләрини әкс етдирән садә кәстәричиләри, һәм дә мүрәккәб сосиал-игтисади кәстәричиләрин тәркиб үнсүрләрини гаршылығлы әлагәдә өјрәиир. Сосиал-игтисади статистика бир тәрәфдән чәмијјәтин сосиал-игтисади инкишафынын амилләрини гејдә алмага мә'лумат топлајыр, ди-кәр тәрәфдән әлдә олунан мә'луматлары системләшдирир, үмумиләшдирир, тәһлил едир вә мүвафиг иәтичәләр чыхарыр ки, бу да дәвләт идарә органларына игтисадијјаты тәнзимләмәк, сосиал-игтисади програмлары һазырламағ үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мадди не'мәтләр истеһсалы просесләринин вә онларын әһалинин һәјат сәвијјәсинә вә һабелә чәмијјәтин сосиал сферасынын инкишафына тәсиринин өјрәнилмәси дә сосиал-игтисади статистиканын дигтәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Ичтимаи һәјат һадисәләринин һәм кәмијјәт тәрәфи, һәм дә кеј-фијјәт мүәјјәлији вардыр. Һадисәләрин бу ики тәрәфи сых әлагә-

дардыр. Һәр бир тарихи анда социал вә игтисади һадисәләр мүүжән һәчмә, сәвијјә мәликдирләр вә онларын арасында мүүжән кәмијјәт нисбәтн вардыр. Мәсәлән, мүүжән тарихдә республика әһалисинин саяы, онун тәркибиндә киши вә гадынларын саяча нисбәти, милли игтисадијјатымызын ајры-ајры сәһәләринин артым сүр'әти вә саирә фәрглидир. Объектив сурәтдә мөвчуд олан һәчмләр, сәвијјәләр, кәмијјәт нисбәтләри даима дәјишмәкдәдир. Онлар социал вә игтисади һадисәләрин кәмијјәт тәрәфини, онларын дәјишмәси ганунаујғунлуғларыны вә беләликлә, социал-игтисади статистиканын предметини тәшкил едир. Беләликлә, социал-игтисади статистика күтләви социал-игтисади һадисәләрин кәмијјәт тәрәфини кәјфијјәт тәрәфи илә сых әләгәдә, јә'ни мүүжән кәјфијјәтли кәмијјәти вә онда баш верән ганунаујғунлуғлары өјрәнир. Социал-игтисади статистика чәмијјәтдә мадди вә мә'нәви не'мәтләрин истәһсалыны, бөлүшдүрүлмәсини, истәһлакыны вә һабелә онларын дәјнишмәси ганунаујғунлуғларыны өјрәнир. Социал-игтисади һадисә вә просесләрин инкишаф ганунаујғунлуғлары, онларын арасында олан гаршылығлы әләгә вә асылылығлар, инкишаф тәмајүлү статистика мә'луматында әкс олунур. Социал-игтисади статистика өз предметини өјрәнмәк үчүн елми аңлајышлар, категоријалар системини вә онларын һесаблаамасы методларыны ишләјиб һазырламалыдыр. Һәмин системин мүһүм тәркиб һиссәси чәмијјәтин социал һәјатынын вә игтисади инкишафынын вәзијјәтини әкс етдирән әсас кәстәричиләрдир. Мүәјјән заман вә мәкәнда күтләви социал-игтисади һадисәләрин инкишаф ганунаујғунлуғлары статистика мә'луматларында тәзаһүр едир. Белә ганунаујғунлуғлар статистик ганунаујғунлуғлар дејилир.

Һазырда социал-игтисади статистика мүрәккәб вә кениш шәбәкәли елм сәһәсидир. Онун тәркибинә статистиканын үмуми нәзәријјәси, социал-игтисади статистика, макроигтисади статистика вә сәһәләр статистикасы дахилдир. Социал-игтисади статистиканын бүтүн сәһәләри сых әләгәдар олмагла бир-бирини тамамлајыр вә зәнкинләшдирир.

Социал-игтисади статистиканын гурулушу дедикдә онун һансы мәсәләләри өјрәнилмәси нәзәрдә тутулур. О, әһалијә даир мәсәләләри, милли сәрвәти вә истәһсал васитәләрини, һабелә истәһсал

күчлөрүни, эсас макроигтисади көстөрүчилөри, милли һесаблир системиндө кәлирләрүн јаранмасы, бөлүшдүрүлмси вә истифадәси көстөрүчилөрүни, капитал вә малпјјә һесабларыны, гижмәт вә тарифләри, малијјә вә банк статистикасынын көстөрүчилөрүни, хари́чи игтисади әлагәләри сәчијјәләндирән көстөрүчиләри, әмәк базарыны, истехсал вә тәдавул хәрчлөрүни, рентабеллик көстөрүчилөрүни, әһалинин һәјәт сәвијјәси вә хидмәтләр сферасынын көстөрүчилөрүни вә иәһәјәт, истехсалынын сәмәрәлилији статистиканын көстөрүчилөрүни өјрәнир.

§1.2. Сосиал-игтисади статистиканын нәзәри әсаслары вә башга елмләрәлә гаршылыгы әләгәси

Республикамызда сосиал-игтисади статистика дәвләтин идарә олунамасынын вә бир сыра сосиал-игтисади проблемләрүн һәлли үчүн мүһүм васитәдир. Оун нәзәри әсасыны сосиал фәлсәфә вә игтисади нәзәријјә тәшкил едир. О, игтисади иәзәријјә әсасланараг аңлајышларын маһијјәтини ачыр. Сосиал-игтисади статистикада кејфијјәт төһлили, јә'ни статистик рәгәмләр архасында дуран һадисәләрүн маһијјәтинин ајдынлашдырылмасы һәлледи́чи рол ојнајыр. Сосиал-игтисади статистикаја әсасланараг игтисади нәзәријјә игтисадијјәтин инкишаф ганунаујунлуларыны ашкар едир.

Сосиал-игтисади статистика исә игтисади нәзәријјәнин нәтичәләрүнә әсасланараг һәмий ганунларын мигдар ифадәсини тәдгиг едир, конкрет игтисади һадисәләрүн мүәјјәи заман вә мөкан дахилиндә динамикасыны, гурулушуну вә гаршылыгы әләгәсини өјрәнир.

Базар игтисадијјәтина кечән республикамызда учот вә статисти́ка ишләри бејнәлхалг стандартлара ујғу олараг јенидән гурулу́р ки, онун да нәзәри әсасыны Кејнисии игтисади тө'лими тәшкил едир. Һәмий нәзәријјәјә көрә һәр чүрә кәлирин мәнбәји истехсалдыр вә истехсал фәалијјәти дедикдә һәм мадди не'мәтләр истехсалы, һәм дә гејри-мадди хидмәтләр көстәрән фәалијјәт баша дүшүлүр. К. Марксын әмәк-дәјәр нәзәријјәсиндән фәргли олараг Кејнесин игтисади нәзәријјәсинә көрә дәјәрүн јаранмасында чанлы әмәклә јанашы, капитал вә торпаг да иштирак едир.

§ 1.3. Сосиал-игтисади статистиканын вэзифэлэри

Сосиал-игтисади статистика кениш даирэли вэзифэлэри һәлл ет-мәлидир. Бу һәр шејдән әввәл базар игтисадијјатына кечидлә әләгә-дар олараг баш верән дәјишикликләри өјрәнмәкдән, республиканын сосиал-игтисади вэзијјәтини һәртәрәфли ишыпландырмагдан ибарәт-дир. Һәм республика, һәм дә бөлкәләр сәвијјәсиндә идарәетмә гәрар-ларыны гәбул етмәк үчүн баш верән һадисә вә просесләр һаггында мүнтәзәм сурәтдә там вә дүрүст мә'лумат олмагыдыр. Бунунла әләгә-дар олараг идарәетмә структурларынын өз функцијаларыны мүвәффә-гијјәтлә һәјата кечирмәси үчүн онларын информасијаја олан тәләба-тыны өдәмәк сосиал-игтисади статистиканын мүһүм вэзифәсидир.

Статистик информасијаја олан тәләбат һәм макросәвијјәдә, һәм дә мүәссисәләр сәвијјәсиндә олдугундан статистиканын башлыча вэзифәләриндәи бири фирмалары, кампанијалары вә иш адамлары-ны мәһсул истехсалыиын һәчминә вә сатыш базарларынын вэзијјә-тиниә даир мә'луматларла тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

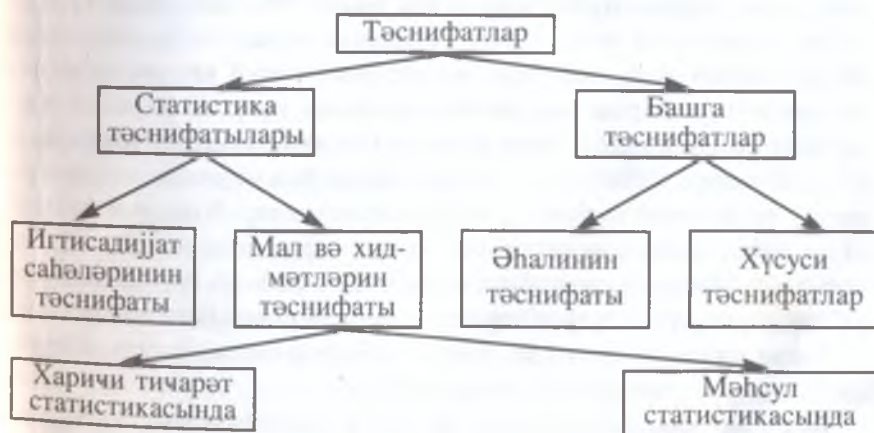
Игтисадијјатда базар мүнәсибәтләринә кечмәклә тәсәррүфат суб-јектләриндән топланылан мә'луматын там вә дүрүст олмасы мәсәлә-си чидди дурдугундан статистика мүшаһидәсинин тәшкили даһа да тәкмилләшдирилмәли, онун режистр, сијаһыјаалма вә сечмә мүша-һидәси кими формалары даһа кениш тәтбиг олунмалыдыр. Базар иг-тисадијјатына кечилдији индики дөврдә бир сыра сосиал-игтисади һадисә вә просесләр үзәриндә пәзарәт системи олмадыгына көрә мү-әјјән проблемләр јараныр. Мәсәлән, әтраф мүһитин кәјфијјәтини вә тәбии мүһафизә тәдбирләринин вэзијјәтини гијмәтләндирмәк үчүн даима ишләјән мониторинг јарадылмалыдыр. Бу о демәкдир ки, мү-әјјән объектләрин, илк нөвбәдә әтраф мүһитин: сујун, һаванын, тор-пағын, јағынтыларын кимјәви тәркиби вә саирәнин вэзијјәти үзә-риндә хүсуси статистика мүшаһидәси тәшкил олунмалыдыр. Саһәлә-рарасы балансын ишләниб һазырланмасы да аз әһәмијјәт кәсб етмә-јән вэзифәләрдәндир. Бу милли игтисадијјатда әсас игтисади нис-бәтләри ашкар етмәјә, истехсал вә тәләбатдакы гурулуш дәјишик-ликләрләрини өјрәнмәјә, игтисадијјат саһәләри илә ихрачат, капи-тал вә сәрмәјә гојулушу арасындакы гаршылыгы әләгәни тәһлил ет-

мәжә, гijмәтии әмәлә кәлмәси хусусијјәтләрини ашкар етмәжә имкан верир. Бејнәлхалг мугајисәләри тә'мии етмәк вә әһалинин һәјәт сә-вијјәсини өјрәнмәк дә чидди вәзифәләрдән биридир.

§1.4 Мүһүм үмуми игтисади тәснифат вә группашдырмалар

Сосиал-игтисади статистиканын бүтүн саһәләриндә мүһүм әһәмиј-јәт кәсб едән методоложи проблемләрдәи бири тәснифатларын ишлә-ниб һазырланмасыдыр. Онын вәзифәси өјрәнилән һадисәләрин мәчму ваһидләрини мүәјјән ме'јарлар (әләмәтләр) әсасында јекчинс группа-ра вә синифләрә ајырмагла информасија материалларыиын кодлаш-дырылмасы (ширифләнмәси) вә низама салынмасы имканыиы тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Бу мәсәләнин һәлли статистика мә'луматынын мугајисәли олмасыны тә'мин етмәк үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијиндән, адәтән тәснифатлар статистика органлары илә мә'лумат-ларын истеһлакчылары (респодентләр) арасында разылашдырылыр.

Статистика мәгсәдләри үчүн илк нөвбәдә јарадылан тәснифат-ларла јаиашы башга тәснифатлар да вардыр. Ән мүһүм статистика тәснифатларындан милли игтисадијјат саһәләриннин тәснифатыны, мал вә хидмәтләрии тәснифатыны вә әһалинин тәснифатыны кәс-тәрмәк олар. Онлары схематик олараг белә тәсәввүр етмәк олар:

Схем 1 - Сосиал-игтисади статистикада тәснифатларын нөвләри

Милли һесаблир системиндә тәсәррүфатчылыг субъектләринин фәалийәтинә нәзарәт етмәк үчүн тәснифатыи хусуси ваһиди - институтсион ваһидләр вардыр. Милли игтисадијјатын тәркибиндә тәсәррүфат субъектләринин институтсион ваһид әләмәтләринә малик олан ики групу вардыр. Олардан биринчиси корпорасиялардан, коммерсија тәшкилатларындаи вә дәвләт идарә органларындан ибарәт олан һүгуи шәхсләрдир, икинчиси - биркә ев тәсәррүфатыи апармаг үчүн бирләшән фәрдләр вә јахуд онларыи группарыдыр.

Игтисади фәалийәтин бүтүн нөвләринин **бејналхалг стандарт саһә тәснифаты** (БССТ) статистика ваһидләринин ашағыдакы сјаһысыны әкс етдирир: мүәссисә (мүәссисәләр групу), фәалийәт нөвләринин ваһиди, јерли ваһидләр, идарәләр.

Һәм истеһсал, һәм дә малијјә мәсәләләриндә мүстәгил гәрарлар гәбул етмәк һүгуу олан ән ири игтисади ваһид **мүәссисәдир** ки, онлар да өз истеһсал фәалийәтини һәјата кечирмәк үчүн бүтүн функцијалары јеринә јетирән институтсион ваһидләр вә јахуд ваһидләр группудур.

Фәалийәт нөвләринин ваһиди - әсасән бир игтисади фәалийәт нөвүнү мүстәгил һәјата кечирәи, мәһсул вә хидмәтләрин истеһсалындан әлдә етдији мәнфәәти мүәјјән етмәк үчүн учоту олан мүәссисә вә јахуд онун бир һиссәсидир. Истеһсал ваһидләринин фәалийәти - әсас, јардымчы вә көмәкчи ола биләр. Әсас вә јардымчы фәалийәт нөвләринин мәһсуллары базарда сатылмаг вә јахуд әввәлчә мүәјјән едилмәмиш истифадә нөвләринә әвәсиз вермәк үчүн истеһсал олунур. **Јардымчы истеһсала** сәнајә мүәссисәләринин тәркибиндә олан кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны мисал кәстәрмәк олар. Игтисади ваһидин әсас вә јардымчы фәалийәтинә шәраит јаратмаг үчүн көмәкчи фәалийәт һәјата кечирилир. Көмәкчи фәалийәтин мәһсулу базарда сатылмыр, әсас вә јардымчы истеһсала хидмәт едир. Мәсәлән, ајагтабы фабрикиндә истеһсал олунан мәһсул габлашдырмаг үчүн гуту истеһсалы көмәкчи фәалийәтә аид едилгәлир.

Јерли ваһид - бир јердә (бир инзибати рајонда) һәјата кечирән фәалийәт нөвләринин мәчмусудур.

БССТ чоһсәвијјәли әсасда гурулур. Оиун тәркибиндә саһә тәснифатынын дөрд сәвијјәси: бөлмәләр, јарымбөлмәләр, группар вә

фәалийәт нөвләринин синфи кәстәрилир. Бөлмәләр - тәснифатын ичмал категоријасыдыр. Ошлар игтисадијјатын ири саһәләриндән ибарәтдир. БССТ латын әлифбасынын баш һәрфләрилә сыраланан 17 бөлмәдән ибарәтдир:

- А. Кәнд тәсәррүфаты, овчулуг вә мешәчилик.
 - В. Балычылыг.
 - С. Даг-мә'дән сәнајеси вә карханаларын ишләнмәси.
 - Д. Е'мәледиши сәнајә.
 - Е. Електрик енерјиси, газ вә су тәһизаты.
 - Ғ. Тикинти.
 - Г. Топдан вә пәракәндә тичарәт; автомашынларын вә узун мүддәт истифадә олунан мәишәт техникасынын тә'мири
 - Н. Мәһманханалар вә ресторанлар.
 - И. Нәглијјат, рабита вә анбар тәсәррүфаты.
 - Ј. Малијјә васитәчилији.
 - К. Данышылмаз әмлакла әлагдар олан әмәлијјатлар, ичарә вә коммерсија фәалийәти.
 - Л. Дәвләт идарәси вә мүдафиә, ичбари социал сығорта.
 - М. Тәһсил.
 - Н. Сәһијјә вә социал хидмәтләр.
 - О. Саир коммунал, социал вә фәрди хидмәтләр.
 - Р. Муздлу хидмәтлә идарә олунан хусуси ев тәсәррүфаты.
 - Q. Екс-әрази тәшкилатлары.
- Бөлмәләрдән һәр бири бир нечә јарымбөлмәдән ибарәтдир. Јарымбөлмәләрин формалашмасынын әсасыны истеһсал ваһидләринин гурулушуну вә истеһсал әлагәләринин охшарлығыны сәһијјәләндирән типик хусусијјәтләр тәшкил едир. БССТ тәркибиндә јарымбөлмәләр ики рәгәмлә тәснифләшдирилир. Мәсәлән А бөлмәсинин "Кәнд тәсәррүфаты, овчулуг вә мешәчилик" бөлмәсинин тәркибиндә 01-04 коду илә ишарә олунан дөрд јарымбөлмә јаратылмазы имканы нәзәрдә тутулмушдур. Саһә тәснифатынын үчүнчү сәвијјәси үч рәгәмли категоријаларла - фәалийәт нөвләринин группары илә тәғдим олунмушдур. Мәсәлән, "Кәнд тәсәррүфаты, овчулуг вә мешәчилик" бөлмәсинин 01 јарымбөлмәсиндә 011-дән башлајараг 015-дә гуртаран фәалийәт нөвләринин беш групу нәзәрдә

тутулмушдур. БССТ-ын дөрдүнчү сөвијјәси фәалијјәт нөвлөринин синифләри кими верилмишдир. Онлар тәснифат категоријаларынын үчүнчү сөвијјәләрини даһа јекчинс фәалијјәт нөвлөринә ајырмагла әлдә олунмушдур. Јенә А “Кәнд тәсәррүфаты, овчулуг вә мешәчилик” бөлмәсини мисал кәстәрәк. Орада 011-лә ишарә олунан “Биткиләрин бечәрилмәси, әмтәәлик тәрәвәзчилик вә бағчылык” тәснифат групу үч синфә: 0111-”Дәнли биткиләрин вә башга категоријалара аид олмајаи биткиләрин бечәрилмәси”, 0112 “Тәрәвәзин бечәрилмәси, ихтисаслашдырылмыш бағчылык вә шитилликләр мөһсулунун истехсалы”, 0113 “Мејвәләрин, гозун, ички истехсалы үчүн биткиләрин бечәрилмәси” группларына ајрылып.

Бүтүн итисадијјаты әһатә едән резидент институсион ваһидләр ашағыдакы алты секторда (бөлмәдә) бирләширләр:

- гејри-малијјә мүүссисәләри (корпорасијалар);
- малијјә тәшкилатлары;
- дөвләт идарә органлары;
- ев тәсәррүфатларына хидмәт едән гејри-коммерсија тәшкилатлары;
- ев тәсәррүфатлары;
- хари́чи итисади әләгәләр (галан дүнја).

МҺС-ин бу секторлары институсион ваһидләрин охшар нөвлөрини бирләшиди́р. Лакин корпорасијалар, гејри-коммерсија тәшкилатлары, дөвләт идарәләри вә ев тәсәррүфатлары мүхтәлиф секторлара өз итисади вәзифәләринә вә функцијаларына көрә аид едилірләр.

Корпорасијалар - базар үчүн мөһсул истехсал едән вә хидмәт кәстәрән институсион ваһидләрдир. Корпорасијалар мүхтәлиф гәјдада адландырыла биләрләр: корпорасијалар, мүүссисәләр бирлији, гапалы дөвләт компанијалары, дөвләт корпорасијалары, хусуси компанијалар, сәһмдар компанијалары, мөһдуд мäs’улијјәтли компанијалар вә ја чәмијјәтләр.

гејри-коммерсија тәшкилатларынын (ГКТ) функцијалары мүүјән мө’пада корпорасијаларын функцијалары илә ејнидир, лакин мијгасына көрә фәргләнир. Онлар мөһсул вә хидмәтләрин истехсалы вә бөлүшдүрүлмәси мөгсәдилә јарадылаи институсион ваһидләр

дир. Лакин онлара нәзарәт едән вә јахуд онлары малијјәләшди́рән ваһидләр үчүн гејри-коммерсија тәшкилатлары мәнфәәт вә ја кәлир вермәк мөгсәдини күдмүрләр. Корпорасијалардан фәргли олараг ГКТ ев тәсәррүфатларына тәғдим етдикләри мөһсул вә хидмәтләр үзрә сон истехлака хәрчләр чәкә биләрләр. **Дөвләт идарәләри** ев тәсәррүфатларына кәстәрилән фәрди вә коллектив хидмәтләр дәлахил олмагла гејри-базар мал вә хидмәтләринин тәғдим олунмасыны тәшкил едир вә малијјәләшди́рләр вә буна көрә дә сон истехлака хәрчләр едә биләрләр. Онлар һәмчинин веркиләрин вә башга траисфертләрин көмәјилә кәлирләрин вә сәрвәтин бөлүшдүрүлмәси вә тәкрат бөлүшдүрүлмәси илә мөһғул олурлар. Сосиал тә’минат фондлары да дөвләт ваһидләри һеса́б олунурлар. Ев тәсәррүфатлары әсасән истехлакчы ваһидләр олмагла итисади фәалијјәтин истәнилән нөвү илә мөһғул ола биләрләр. Оилар нәинки мүүссисәләрә ишчи гүввәси верирләр, һәм дә гејри-корпоратив мүүссисәләр формасында өз хусуси истехсал ваһидләринә малик ола биләрләр. Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү институсион ваһидләрин өлкәнин итисади әразижә көрә марагларын ме’јарына көрә тәснифләшди́рилмәси зәруратини доғурут. Әкәр институсион ваһидләрин итисади марагларынын мәркәзи өлкәнин итисади әразиси илә әләгәдарды́рса, онда белә ваһид өлкәнин резиденти адланыр. Белә әләгә јохдурса, онун институционал ваһиди гејри-резидент адланыр. Гејри-резидент институционал ваһидләрин итисади марагларынын мәркәзи башга өлкәнин итисади әразисиә дүшүр.

Өлкәнин итисади әразиси онуи чоғрафи анлајышы илә дүз кәлимир. МҺС-дә итисади әрази дедикдә дөвләтин инзибати идарәси алтында олан вә әһалинин, малларын вә капиталларын асудә һәрәкәтинә имкан верән әрази баша дүшүлүр. Һава јоллары, әрази сулары вә бејнәлхалг сулардакы континентал шелфләр дә итисади әразижә аид едилір. Башга өлкәләрдәки “әрази анклавлары” да итисади әразижә аид едилір. Бу, башга өлкәнин әразисиндә јерләшән, лакин конкрет өлкә һөкүмәтинин ичарә вә јахуд мүлкијјәт һүтугу илә елми, дипломатик вә башга мөгсәдләр үчүн истифадә етдији торпаг саһәсидир. Әрази аиклавларында өлкәнин хари́чи сәфирликләри, консуллуғлары, тичарәт вә башга нүмајәндәликләри јер-

лөшдирилә биләр. Башга өлкәләрин вә бейнәлхалг тәшкилатлары арази анклавлары онларын јерләшдији өлкәнин иғтисади әразисинә дахил едилмир. Корпорасиялар вә гејри-коммерсија тәшкилатлары јарандығлары вә гејдә алындығлары өлкәнин резидентләри һесабу олунурлар. Әкәр корпорасиянын харичдә узун мүддәт фәалијјә кәстәрән шә'бәси, офиси вә јахуд истехсалы оларса, бу јерләшдији өлкәнин резиденти һесабу едилир.

Корпоратив малијјә сектору - өлкә резиденти олмагла коммерсија ғајдасында өз малијјә фәалијјәтини һәјатә кечирән корпорасиялары вә онларын шә'бәләрини бирләшдирир. Һәмин секторун тәркибиндә корпоратив мүәссисәләрин беш типі фәргләндирилир: 1) милли банк; 2) депозит малијјә тәшкилатлары; 3) башга малијјә васитәчиләри; 4) јардымчы малијјә тәшкилатлары; 5) сығорта корпорасиялары вә пенсия фондлары.

Азәрбајҗан Республикасында мәркәзи пул-кредит тәшкилат функцијасыны милли банк јеринә јетирир, лакин Азәрбајҗан шәраитиндә о дәвләт идарәси олмагла дәвләт идарәетмә секторуна аид едилир.

Депозит малијјә тәшкилатларына коммерсија вә әманәт банклары аид едилир. Башга малијјә васитәчиләри јарымсекторуна малијјә базарында васитәчиликлә мәшғул олан резидентләр аид едилир. Гимәтли кағызларла әмәлијјатлар үзрә маклер конторлары типиндә малијјә тәшкилатлары, сәһмләрин вә башга гимәтли кағызларын јерләшдирилмәси үзрә агентликләр бир грунда бирләшмәклә көмәкчи малијјә тәшкилатларыны јарадырлар. Сығорта корпорасиялары вә пенсия фондлары јарымсекторуна исә сығорта-корпорасия резидентләр өзүнүидарә едән пенсия фондлары дахил едилир. Үмумдәвләт идарәетмә секторуна дәвләт идарәетмә органларынын вә дәвләт органларынын нәзарәт етдији сәсиал тәминат фондунун вә гејри-коммерсија тәшкилатларынын институтсион ваһидләри аид едилирләр.

Мәркәзи һөкүмәтин тәркибиндә олан дәвләт идарәләри республика бүдчәсиндән малијјәләшдирилирләр. Онлара: иғтисадијјәт республика сәвијјәсиндә низамлашдыран вә идарә едән, дахили ғајда-ғануну горујан вә мүдафиә илә мәшғул олан республика органлары, елми-тәдғигат институтлары, тәһсил, сәһијјә, кәнчләр вә идмә

мәдәнијјәт назирликләри, сәсиал-тәминат мәркәзләри дахилдир. Дәвләт идарә органларынын тәркибиндә олан мәтбәәләр, һесабулашма мәркәзләри, рабитә вә башга хидмәтләр ајрыча институтсион ваһидләр һесабу олунурлар. Ев тәсәррүфаты сектору резидент-тәсәррүфатлардан јараныр. МҺС-иә кәрә ев тәсәррүфатлары үмуми мәнзил шәраити јаратмағ вә әмтәә вә хидмәтләри биркә истехлақ етмәк үчүн өз кәлирләрини вә мадди гимәтләрини бирләшдирән шәхсләр группудур. Ев тәсәррүфатлары чәрчивәсиндә онун үзвләри һәм өз истехлақы үчүн, һәм дә сатыш үчүн мәһсул истехсал едә вә хидмәт кәстәрә биләрләр. Ев хидмәтчиләри ев тәсәррүфатына аид едилмирләр. Өз мәгсәд вә вәзифәләринә ујғун оларағ гејри-коммерсија тәшкилатлары корпоратив мүәссисәләрә, дәвләт идарә органларына вә ев тәсәррүфатларына хидмәт етмәк үчүн јарадыла биләрләр. Она кәрә дә онлар мүстәгил сектора ајрылмырлар вә өз фәалијјәтинин хүсусијјәтинә кәрә дахили иғтисадијјәтин дөрд секторундан биринә аид едилирләр. Базар истехсалы илә мәшғул олан гејри-коммерсија тәшкилатлары малијјә вә јахуд гејри-малијјә корпоратив секторуна аид едилирләр. Бу заман сәһијјә, тәһсил вә башга бу кими сәһәләрдә пуллу хидмәт кәстәрән ГКТ гејри-малијјә секторуна дахил едилир. Гејри-базар хидмәти кәстәрән гејри-коммерсија тәшкилатлары үмумдәвләт идарә органлары секторуна вә јахуд ев тәсәррүфатлары секторуна аид едилир. Бүтөвлүкдә чәмијјәтә хидмәт едән вә дәвләт идарә органлары тәрәфиндән малијјәләшдирилән вә нәзарәт олунан коммерсија тәшкилатлары үмумдәвләт идарәетмә секторуна аид едилир. Гејри-базар характерли истехсалла ев тәсәррүфатлары үчүн мәһсул һазырлајан вә хидмәт кәстәрән гејри-коммерсија тәшкилатлары исә ев тәсәррүфатлары секторуна аид едилирләр. Ев тәсәррүфатларына хидмәт едән гејри-коммерсија тәшкилатлары секторуна: 1) өз үзвләринә хидмәт едән тәшкилатлар (сијаси партијалар, елми чәмијјәтләр, мүхтәлиф чәмијјәтләр вә с.); 2) хејријјә фәалијјәтилә мәшғул олан гејри-базар тәшкилатлары аид едилир.

Ғалан дүңја сектору резидент-ваһидләрлә мүәјјән иғтисади әләләрә кирән бүтүн гејри-резидент институтсион ваһидләрдән ибаидир. Бураја өлкә әразисиндә јерләшән мүәјјән институтсион ва

хидләр, мәсәлә, харичи анклавлар (сәфирликләр, консуллулар һәрби базалар, бејнәлхалг тәшкилатлар) аид едилір. Һазырда Республика Дөвләт Статистика Комитәсинин тәтбиг етдији игтисадијат саһәләринин мөвчуд тәснифатына көрә мадди истәһсал саһәләринә ашағыдакылар дахил едилір: 1) сәнаје; 2) кәнд тәсәррүфаты; 3) мешә тәсәррүфаты; 4) тикинти; 5) нәглијјат вә јол тәсәррүфаты; 6) рабитә; 7) тичарәт вә ичтимаи иашә; 8) мадди-техники тәһизат; 9) тәдарүкат; 10) Електрон-һесаблама хидмәти; 11) кеолокија; 12) дашырмаз әмлак; 13) мадди истәһсалын диқәр саһәләри.

Гејри-мадди саһәләрә исә ашағыдакылар аид едилір: 1) Мәнзил тәсәррүфаты, 2) коммунал вә мәишәт хидмәти; 3) сәһијјә, бәдән тәрбијәси вә социал тәминат; 4) халг тәһсили; 5) мәдәнијјәт вә иччәсәнәт; 6) елм вә елми хидмәт; 7) кредит, сығорта вә пенсия тәминаты; 8) идарә вә мүдафиә; 9) Ичтимаи тәшкилатлар; 10) Мәлијјә васитәчиләри.

Кечид дөврү үчүн тәтбиг едилән милли игтисадијјат саһәләринин һәммин тәснифаты илә малларын тәснифаты арасында сых әлағә вардыр, лакин мөһсул вә хидмәтләр нәинки мәнсубијјәтинә көрә, һәм илә тәҗипатына, хаммал вә материалларын нөвүнә вә саирәјә көрә дә тәснифләшдирилә биләрләр.

§1.5. Азәрбајҗан республикасында милли һесаблир системинә (МҢС) кечидији объектив зәрурилији.

1991-чи илдә суверенлији бәрна олунмуш республикамыз бејнәлхалг бирлијә дахил олур вә онун дүнја өлкәләри илә игтисади әлағәләри илдән-илә кенишләнирди. Белә бир шәраитдә республикада учот вә статистиканын бејнәлхалг стандартлара ујғун олараг јени дән гурулмасы тәләб олунурду. Буну иәзәрә алараг республика президенти 1992-чи илин 11 августунда “Азәрбајҗан Республикасында бејнәлхалг практикада гәбул едилмиш учот вә статистика системинә кечилмәси һаггында” хусуи фәрман верди. Бу фәрмана әсасән республика Назирләр Кабинети 8 декабр 1992-чи илдә 653 сәјлә гәрар гәбул етди вә онун һәјата кечирилмәси үчүн Дөвләт Програмыны тәсдиг етди. Һәммин гәрарда Республика Дөвләт Статистика

Комитәсинә тапшырылды ки, статистика методолокијасынын вә тәһрибәсинин тәкмилләшдирилмәси мәсәләләриндә бејнәлхалг статистика тәшкилатлары вә бу мәсәләләрлә мөһсул олан диқәр бејнәлхалг тәшкилатларла әлағәләр кенишләндирилсин, учот вә статистика ишләри базар игтисадијјатынын тәләбләринә ујғун олараг тәшкил олунсун. Бу саһәдә тәртиб олунан Дөвләт Програмында исә 1992-1997-чи илләрдә мәрһәләләр үзрә көрүлөчәк ишләр вә онларын конкрет ичрачылары көстәрилирди. Һазырда учот вә статистиканын бејнәлхалг стандартлара кечирилмәси үчүн икинчи програм ишләниб һазырланмышдыр. Бурада 1998-2002-чи илләрдә учот вә статистиканын тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә көрүлөчәк ишләр өз әксини тапмышдыр.

§1.6 Социал-игтисади статистиканын көстәричиләр системи

Ичтимаи-игтисади һәјатда баш верән һадисәләрин кәмијјәт вә кејфијјәт тәрәфини ојрәнмәк үчүн статистика көстәричиләр системини ишләјиб һазырламышдыр. Көстәричи - кениш, тез-тез тәтбиг едилән чох тутарлы аңлајышдыр. О мүхтәлиф һадисәләрин конкрет мәзмунуна, хусуијјәтләринә вә формасына ујғун олараг гурулур. Статистика көстәричиси социал-игтисади һадисәләрин кәмијјәт тәрәфи илә билаваситә әлағәдардыр, лакин о һадисәләрин маһијјәти-иә әсасланан кејфијјәт мәзмунуна маликдир. Статистика көстәричиси һадисәләрин конкрет рәғәмләрлә ифадәсиндән ибарәтдир. Статистика һадисәләри конкрет мөкән вә заман дахилиндә өјрәндијиндән, һәр чүрә статистика көстәричиси мүәјјән әразијә вә вахта аид олмалыдыр. Статистикада мүәјјән әразијә, вахта вә кејфијјәтә малик олмајан мүчәррәд рәғәм јохдур.

Статистика көстәричиси ајрыча һадисәјә (объектә) мәсәлә, ајрыча мүәссисәјә, мүәјјән саһәнин мүәссисәләри групуна вә республиканын бүтүн игтисадијјатына аид ола биләр. Буна ујғун олараг көстәричиләр фәрди, груп вә үмуми өла биләр. Сон ики груп көстәричиләрә ичмал көстәричиләр дә дејилир. Республика әразисинин мүәјјән һиссәсинә аид олан көстәричијә исә бөлкәви көстәричи дејилир. Мүәјјән игтисадијјат саһәсинә аид олан көстәричијә са-

һәви, бүтөвлүкдә республикаја аид олан көстәричиләрә исә макро-игтисади көстәричиләр дејилир. Статистика көстәричиси мүтлә-нисби вә орта кәмијјәтләр формасында ифадә олунур.

Сосиал-игтисади һадисәләр һаггында мүшаһидә јолу илә топла-нап күтләви мә'луматлары јекунлашдырмаг јолу илә ичмал статисти-ка көстәричиләри, јә'ни макроигтисади көстәричиләр әлдә өлу-иур.

Статистика көстәричиләри кәләчәк үчүн прогнозлары тәртип-етмәк үчүн дә база ролуну ојнајыр. Сосиал-игтисади статистиканың көстәричиләри системли сабит вә дәјишилмәз дејилдир. О, чәми-јәтин инкишафы илә әләгәдар олараг даима тәкмилләшир. Мәсә-лән, базар игтисадијјатына кечилмәсилә әләгәдар олараг бә'зи көс-тәричиләр өз әһәмијјәтини итирир, бир сыра јени көстәричиләр мејдана чыхыр, башга көстәричиләрин һесапланмасы методолоки-јасы тәкмилләшдирилир. Биз сонракы фәсилләрдә ајры-ајры мөвзу-лара даир көстәричиләр үзәриндә даһа мүфәссәл дајаначағыг.

II ФӘСИЛ

ӘҲАЛИ СТАТИСТИКАСЫ

§ 2.1. Әһали статистикасынын вәзифәләри

Мүәјјән әразидә јашајан адамларын мәчмусуна әһали дејилир. Тарих көстәрир ки, әһалин һәмешә сәркәрдәләрин, диндарларын, ајры-ајры алимләрин, даһа сонралар исә елми ишчиләрин вә тәчрү-би органларын бојук марағына сәбәб олмушдур. Күтләви һадисәлә-рин бә'зи гаиунајғунлуғлары илк өнчә доғумун вә өлүмүн өјрәнил-мәси просесиндә ашкар олуимушдур. Һазырда әһали статистикасы социал-игтисади статистикасынын мүһүм саһәләриндән биридир.

Әһали статистикасы өз предметини конкрет заман вә мөкан да-хилиндә өјрәнир вә онун һәрәкәтинин тәбии, механики вә социал формаларыны ашкар едир. Әһалинин тәбии һәрәкәти дедикдә әса-сәи доғум вә өлүмү, механики һәрәкәти исә онун өз даими јашајыш јерини дәјишмәси, социал һәрәкәти дедикдә исә әһалинин социал һәјат шәраитинин дәјишмәси нәзәрдә тутулур. Әһали статистика-сында мүшаһидә ваһиди мәгсәд вә вәзифәдән асылы оларағ ајрыча шәхс, аилә, ев тәсәррүфаты, аһыллар, әмәк габилијјәтли шәхсләр, ишсизләр, гадынлар, кишиләр вә с. ола биләр.

Әһали статистикасы гаршыја гојулан мәгсәддән асылы оларағ бир сыра вәзифәләри һәлл едир. Онлардан ән мүһүм ашағыдакы-лардыр: 1) әһалинин сајыны вә республика әразисиндә јерләшмәси-ни мүәјјән етмәк; 2) мүәјјән әламәтләр үзрә әһалиин тәркибини өјрәнмәк; 3) әһалинин тәбии һәрәкәтини өјрәнмәк; 4) әһалинин миграцијасыны өјрәнмәк; 5) әһалиин социал-игтисади сәчијјәсини

вермәк; 6) җаһалиин перспектив сәјыны вә тәркибини прогнозлаңдырмаг. Җаһалиҗә даир информасиянын әсас мәнбәләри: онун тәбиғи вә механики һәрәкәтнин учотундан, җаһалиин сәјаһыҗаалынмасыннан, сәјаһылардан, рекистләрдән, бирдәфәлик вә сечмә мүшәһидәләринин материалларыннан ибарәтдир.

§ 2.2. Җаһалиини категоријалары вә сәј кәстәричиләри

Җаһалиин сәјы мүүҗән әразидә јашајан шәхсләрин мәчмуу илә өлчүлүр. Җаһалиин сәјы бөјүк социал-иғтисади әһәмийәтә малик олмагга бир сыра кәстәричиләрин һесаблинамасында кениш истифадә олуиур. Доғум, өлүм вә һабелә әразидә өз јерини дәјншмәси нәтижәсиндә җаһалиин сәјы данма дәјишилир. Буна көрә дә җаһалиин сәјыны дүрүст учота алмаг үчүн онун апарылдығы әразинин сәрһәдләри вә апарылма вахты мүүҗән олунмалыдыр. Җаһалиин сәјы мүүҗән вахт анына мүүҗән едилир ки, буна критик момент (аи) дејилир. Мәсәлән, җаһалиин 1999-чу ил сәјаһыҗаалынмасы заманы январ ајынын 27-дән 28-нә кечән кечә јерли вахтла саат 12.00-критик аи һесаби едилирди. Јә'ни һәммин андан сонра доғулашларын вә өләнләрини сәјы нәзәрә алынмырды. Җаһалиин сәјаһыҗаалынмасы ону сәјынын дәғиг мүүҗән едилмәсинин әсас методудур; сәјаһыҗаалмалар исә адәтән һәр он илдән бир кечирилир. Лакин җаһалиин сәјына даир һәр ил мә'лумат әлдә олунмалыдыр. Сәјаһыҗаалмалар арасындакы дөврдә ајры-ајры јашајыш мәнтәгәләринин җаһалиини сәјы ахырынчы сәјаһыҗаалманын вә җаһалиин тәбиғи вә механики һәрәкәтинин чари учотунун мә'луматына әсасән баланс схеми үзрә һесаблама јолу илә мүүҗән едилир: Илин әввәлинә җаһалиин сәјы ил әрзиндә доғулашларын сәјы - өләнләрин сәјы + кәләнләрин сәјы - ил әрзиндә кәдәнләрин сәјы = нлин ахырына җаһалиин сәјы.

Җаһалиин сәјына даир мә'луматлар мүүҗән әрази бөлкәләри (јашајыш мәнтәгәләри) үзрә топланыр, ишләниб һазырланыр вә өјрәтилир. Һазырда Азәрбајҗан Республикасынын әразиси 86,6 мин кв.км, даими җаһалиин сәјы исә 7953,6 мин нәфәрди. О, чәнүбдән Иран вә Түркіјә илә, Шималдан Русија илә, Шимал-Гәрбдә Күрчүстан илә, Гәрбдән исә Ермәнистан илә һәмсәрһәддир. Әраз

үзрә дунјала 44-чү јери, җаһалиин сәјына көрә исә 42-чи јери тутур. 1 кв.км-ә дүшәи җаһалиин орта сыхлығы 92 нәфәрди.

1941-1945-чи илләрин чаһан мүһарибәси республикада демографик ситасијаиын кәржинләшмәсинә, җаһалиин чинс-јаш тәркибинин позулмасына, никаһ бағланмасынын потенциал имканларынын азапмасына, чаһан гадынларын вахтындан тез дул галмасына, доғумун сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә вә өлүм һалларынын даһа да артмасына сәбәб олмушдур. Һәммин просесләри бир даһа 1988-чи илдән башлајараг республикамыза гаршы е'лан олунмамыш мүһарибә апаран ермәни ишғалчыларынын әразимизин 20 фаиздән чохуну зәбт етмәси вә бир милјондан чох җаһалиин өз доғма јурдундан мәчбури көчкүнә чеврилмәси просесиндә бир даһа мүшәһидә едилдик. Шүбһәсиз ки, бу сон он илдә республикада доғумун сәјынын чидди азапмасына вә өлүмүн исә сүр'әтлә артмасына сәбәб олмушдур. Бүтүн бунлара бахмајараг, республика җаһалиин сәјы сон 100 илдә 4,2 дәфә артмыш вә Һазырда 8 милјона чатыр.

Чәдвәл 1

Азәрбајҗан республикасы җаһалиин сәјы
(илин әввәлинә милјон нәфәрлә)

1897-чи ил	1913-чү ил	1939-чу ил	1959-чу ил	1970-чи ил	1979-чу ил	1989-чу ил	1998-чи ил
1,81	2,34	3,20	3,70	5,12	6,03	7,04	7,63

Җаһали сәјаһыҗа алынаркән даими җаһали вә мөвчуд җаһали категоријаларындан истифадә олунур. Даими җаһалиҗә һәммин јашајыш мәнтәгәсиндә даими јашајан бүтүн шәхсләр, мөвчуд җаһалиҗә исә сәјаһыҗаалманын критик анында бу мәнтәгәдә даими вә ја мүвәггәти јашамасындан асылы олмајараг, гејдә алыннан бүтүи шәхсләр дахил едилир.

Сәјаһыҗаалма просесиндә даими вә мөвчуд җаһалиин сәјыны дүрүст һесабламаг үчүн мүвәггәти гаибләрин вә мүвәггәти јашајанларын учоту да апарылмалыдыр.

Јашајыш мөнтөгөсинин даими сакинлөрүндөн критик анда өз жашајыш јерини тәрк едөнлөр вә башга мөнтөгөдө оланлар (сонунчу сија һыжаалмада гәбул едилән мүддөт 12 ајдыр) мүвөтәти гаибләрә аид едиләр. Демәли, мүвөтәти гаибләр даими әһалинин бир һиссәсидир.

Башга мөнтөгөдө даими јашајан, лакин критик моментдө бу мөнтөгөдө олан шәхсләр мүвөтәти јашајан һесаб едиләрләр. Демәли, мүвөтәти јашајанлар бу мөнтөгөнин мөвчуд әһалисинин бир һиссәсидир.

Даими әһалини - ДӘ, мөвчуд әһалини - МӘ, мүвөтәти гаибләрә илтифат МГ, мүвөтәти јашајанлары исә МЈ илө ишарә етсәк, ДӘ-МГ=МӘ-МЈ кими јазмаг олар. Әввәлдә көстәрдијимиз кими әһалинин сајы мүәјјән вахт анына учота алыныр. Лакин бир сыра социал-игтисади вә демографик һесабламалар үчүн, мәсәлән, әһалинин һәр нәфәринә дүшкән мөһсул истәһсалы вә истәһлакыны, доғум, өлүм вә тәбии артым әмсалларыны һесаблајаркәи әһалинин орта иллик сајы мүәјјән олунмалыдыр. Мә'луматын нечә верилмәсиндән асылы олараг әһалинин орта иллик сајы мүхтәлиф үсулларла һесаблана биләр. Әкәр илин әввәлинә (Sө) вә ахырына (Sa) әһалинин сајына даир мә'лумат вериләрсә, орта иллик сајы садә һесаби орта кәмијјәтин дүстуру илө һесабланыр:

$$\bar{S} = \frac{S_{\text{ө}} + S_a}{2}$$

Әкәр әһалинин сајына даир мә'лумат бәрәбәр фәсилә илө мүәјјән вахт анына вериләрсә, ортаиллик сајы момент сырасы үчүн хронологически орта кәмијјәтин дүстуру илө һесабланмалыдыр:

$$\bar{S} = \frac{0,5S_1 + S_2 + S_3 + \dots + 0,5S_n}{n-1}$$

Бурада n-сыранын сәвијјәләринин сајыдыр. Әкәр әһалинин сајына даир бәрәбәр олмајан фәсиләләрлө мә'лумат вериләрсә, ортаиллик сајы чәкили һесаби орта кәмијјәтин дүстуру илө һесабланмалыдыр:

$$\bar{S} = \frac{\sum S_i t_i}{\sum t_i}$$

Бурада S-әһалинин ортаиллик сајыны, S_i-сыранын ики јанашы сәвијјәсийнә әсасән һесабланан орта сајы;

t_i-сыранын сәвијјәләри арасындакы фәсиләнин бөјүклүјүнү (вахт интервалыны) көстәрир

Узун дөвр әрзиндә, мәсәлән, 5 ил, 10 ил, 15 ил әрзиндә әһалинин ортаиллик артым сүр'әтини һесабламаг үчүн һәндәси орта кәмијјәтин дүстурундан истифадә олунур:

$$\bar{\Theta} = \sqrt[n-1]{\frac{S_n}{S_1}}; \quad \bar{\Theta} = \sqrt[n]{\Theta_1 \times \Theta_2 \times \dots \times \Theta_n}$$

Бурада S₁-сыранын биринчи сәвијјәсини, S_n-сон сәвијјәсини, $\Theta_1, \Theta_2, \dots, \Theta_n$ илләр үзрә силсиләви артым сүр'әтини, $\bar{\Theta}$ -ортаиллик артым сүр'әтини көстәрир.

§2.3. Әһалинин әразидә јерләшмәси вә сыхлығы. Шәһәр вә кәнд әһалиси

Әһалинин јерләшмәси дедикдә онун гитәләр, өлкәләр, бөлкәләр үзрә мәскунлашмасы нәзәрдә тутулур. Әһалинин шәһәр вә кәнд јерләриндә мәскунлашмасы вә һабелә сыхлығы да бу аилајыша аид едилир. Көһнә шәһәрләрин бөјүмәси вә јениләринин јаранмасында өзүнү көстәрән урбанизасија просесләри нәтичәсиндә шәһәр әһалисинин сајынын вә хүсуси чәкисинин илдән-илә артмасы мүшаһидә олунур. Шәһәрләрдә вә шәһәр типли јашајыш мөнтөгәләриндә, курорт јерләриндә, фәһлә гәсәбәләриндә јашајан әһалијә шәһәр әһалиси дејилир. Галан әһали кәнд әһалиси һесаб едилир. Республиканын Милли Мәчлиси ганунверичилик гәјдасында јашајыш мөнтөгәләрини шәһәр вә кәнд јерләринә бөлүр. Статистика органлары бу сијаһыны әсас тутараг шәһәр вә кәнд әһалисинин сајыны һесаблајырлар.

Бүтөвлүкдә дүңја мигјасында шәһәр әһалисинин хүсуси чәкиси 50 фәиздән аз олдуғу һалда, ајры-ајры өлкәләрдә бу көстәричи 85

фаиздән чохдур (Австралијада, Израилдә, Алманијада, Испанијада, Нидерландда вә с.).

Бирма, Вьетнам, Чин, Һиндистан кими өлкәләрдә исә шәһәр əһалисинин хусуси чəкиси һеч 25 фаизə дə чатмыр.

Республикамызда 1926-чы илдə əһалинин тəркибиндə шəһәр əһалисинин хусуси чəкиси 28 фаиз, кəнд əһалиси исə 72 фаиз тəшкил едирди. Республикамызда 30-чу иллəрдən башланан сəнајелəнчү дирмəнин һəјата кечирилмəsi нəтичəсиндə шəһәр əһалисинин сəјы вə хусуси чəкиси илдən-илə артырды. Мəсəлən, 1987-1992-чи иллəрдə республикада шəһər əһалисинин хусуси чəкиси 54 фаиз олмушдур, сонракы иллəрдə исə онун сəвијјəsi 51,7 фаизə гəдə (1999-чу илдə) ашағы дүшмүшдүр.

Əһалинин əразидə јерлəшмəсини сəчијјələндирən мүһүм кəстəричилəрдən бири онуи сыхлыгыдыр. Əһалинин сыхлыгы орта һесабыла 1 кв км-ə дүшən шəхслəрини сəјы илə өлчүлүр. Əһалинин сыхлыгы əрази бөлкəлəri үзрə хејли фəрглəнир ки, бу да тарихи вə тəби-чографи хусусијјəтлəрлə шəртлəнир.

§2.4. Əһалинин тəркиби кəстəричилəri

Сосиал-игтисади статистика əһалинин тəркибини мұхтəлиф əламəтлəрə кəрə: чинсинə, јашына, миллијјəтинə, аилə вəзијјəтинə, јашау масы үчүн вəсаит мənбəинə кəрə вə башга əламəтлəрə кəрə өјрəнир.

Əһалинин тəркиби дедикдə мұјјəи əламəтлəрə кəрə əһали групларынын бөлүшдүрүлмəsi баша дүшүлүр. Əһалинин чинс тəркиби дедикдə киши вə гадылларын сəјы вə нисбəти баша дүшүлүр ки, бу да əһалинин чинс гурулушу адланыр. Əһалинин чинс тəркиби бир сыра демографик вə сосиал-игтисади амиллəрин тəсирилə формалашыр. Əһалинин чинс гурулушунун нисби кəстəричиси: онуи тəркибиндə киши вə гадылларын хусуси чəкиси, һәр 100 гадына дүшən кишилəрин сəјы, гадылларын хусуси чəкисинин кишилəриндəкии дən нисби артыглыгыдыр. Əкəр бу нисби артыглыг 1 фаизə гəдə, тəшкил едирсə чүз'и, 1 фаиздən 3 фаизə гəдəр оларса — орта, 3 вə даһа чох фаиз тəшкил едəрсə, əһалинин чинс гурулушунда чидди ујғунсузлуғуи олдуғуидаи хəбər верир.

Азəрбајчан əһалисинин чинс тəркиби, фаизлə

чинслər	1990-чы ил	1993-чү ил	1995-чи ил	1999-чу ил
кишилər	48,9	49,0	49,3	49,1
гадынлар	51,1	51,0	50,7	50,9

Əһалинин чинс тəркибинин статистик өјрəнилмəsi бөјүк сосиал-игтисади вə демографик əһəмијјəтə маликдир. Əһалинин чинс тəркиби һаггында мə'луматлар онун тəкрат истехсальны, перспектив сəјыны өјрəнмəк, өмүр мүддəтини һесабламаг вə башга мəгсəдлəр үчүн истифадə олунур. 2 сəјлы чəдвəлдəки мə'луматдан көрүндүјү кими республикамызда сон он илдə əһалинин тəркибиндə кишилəрин хусуси чəкиси 49 фаиз, гадылларынкы исə 51 фаиз əтрафындадыр. Доғулан ушагларын чинс тəркиби дə өјрəнилир. Адəтən доғулан һәр 100 гызга печə оғлан дүшдүјү һесабланыр. Бу кəстəричи сабит олмаға адəтən 100 гызга 105 оғлан дүшүр. Əһалинин чинс тəркиби онун јаша кəрə бөлүшдүрүлмəsi илə əлагələндирилир. Əһалинин јаш тəркиби онун сəјыны бир јаша гəдər, беш јаш вə бə'зən он јаш фасилə илə группашдырмагга өјрəнилир. Мүһүм јаш коитинкентлəri: 1 јаша гəдər ушаглар; 3 јаша кими; 3-7 јашлы; 7-17 јашлы; əмəк габилијјəтли јаш коитинкентиндən ибарəтдир. Əһалинин аилə вəзијјəти өјрəнилəркən аилəлəрин сəјы вə онларын мұхтəлиф əламəтлəрə кəрə, о чүмлəдən биркə јашајан аилə үзвлəринин сəјына кəрə, кəлирлəрин һəчминə вə мənзил шəраитинə кəрə бөлүшдүрүлмəsi һəјата кечирилир. Миллəт дедикдə - дил, əрази, игтисади һəјат вə мəдəнијјəт бирлији əсасыида тарихən јарапан мөһкəм инсан бирлији баша дүшүлүр. Республикамыз чохмиллəтли бир өлкəдир, бурада əһалинин сијаһыјаалымасы материаллары ајры-ајры халгларын вə миллəтлəрини сəјына вə тəркибинə даир даһа там вə дəгиг мə'лумат мənбəидир. Сијаһыјаалмада шəхсин миллəти онун өз арзусу илə дедији миллəт һесаб едилир. Ушагларын миллијјəти валидејнлəрин сөзүнə əсасən јазылыр.

Әһалииниң долапышыг мәнбәләринә көрә группашдырылмасы бөјүк социал-игтисади әһәмијјәтә маликдир. Әһали бу әламәтә кәрә беш группа ажрылып: 1) милли игтисадијјатда мәшғул оланлар; 2) тәғәүдчүләр; 3) пенсиячылар; 4) ажры-ажры шәхсләрин һимәјәсинә оланлар; 5) доланышыг үчүн башга мәнбәји оланлар.

§2.5. Әһалиниң тәбии һәрәкәти статистикасы

Әһалиниң доғуму, өлүмү вә бунларын нәтижәсиндә онун сајыны дәјишмәсинә тәбии һәрәкәти дејилир. Әһалиниң никаһ бағламасы, никаһын позулмасы вә өмүр мүддәтинин дәјишмәси дә тәбии һәрәкәтинә аиддир. Статистика әһалиниң доғумуну, өлүмүнү вә тәби артымыны өјрәнәркән һәр шәјдән әввәл онун мүтләг көстәричиләрини учотә алып. Бу заман доғуланларын вә өләнләрин сајы учот алыныр вә онларын фәргилә әһалиниң тәбии артымы һесабылан. Лакин бу әһалиниң тәкрар истәһсалы һаггында мә’луматын тәһлил ланиң башланғычыдыр. Доғум вә өлүмүн учоту мүәјјән едилмиш гәдада апарылып, вәтәндашлыг вәзијјәти актларында әкс етдирилир.

Әһалиниң тәбии һәрәкәтинин интенсивлијини сәчијјәләндирмә үчүн доғумун, өлүмүн вә тәбии артымын нисби көстәричиләрини истифадә едилир. Һәмин көстәричиләр промил илә, јә’ни әһалиниң 1000 нәфәри һесабы илә мүәјјән едилир. Бу әмсаллар һәм бүтү әһали үзрә, һәм дә әһалиниң ажры-ажры группалары үзрә һесабылан. Бүтү әһали үзрә һесабыланан әмсаллар үмуми, әһалиниң ажры-ажры группалары үзрә һесабыланан әмсаллар исә хүсуси әмсаллар адылан. Доғумун, өлүмүн вә тәбии артымын үмуми әмсаллары - мүвафәк мүтләг көстәричиләрини әһалиниң ортаиллик сајына нисбәтилә һесабылан. Доғуланларын сајыны - N, өләнләрин сајыны - M, әһалиниң ортаиллик сајыны - S, әмсаллары исә Ә һәрфләрилә ишарә етсәк, һәмин дүстурлары белә јазмаг олар:

$$\Theta_d = \frac{N \times 1000}{S} \quad \Theta_o = \frac{M \times 1000}{S} \quad \Theta_{m.a} = \frac{(N-M) \times 100}{S}$$

Мисал: Шәһәрдә ил әрзиндә 4247 ушаг доғулмуш вә 1190 нәфәр өлмүшдүр. Әһалиниң ортаиллик сајы 169826 нәфәрдир.

$$\Theta_d = \frac{4247 \times 1000}{169826} = 25,0\%; \quad \Theta_o = \frac{1190 \times 1000}{169826} = 7,0\%;$$

$$\Theta_{m.a} = \frac{(4247-1190) \times 1000}{169826} = 18\%$$

Әһалиниң тәбии һәрәкәтинин үмуми әмсалларынын сәвијјәси онун ичтимаи-игтисади һәјат шәраитиндән, шәһәр вә кәнд әһали-синин нисбәтиндән, чинс-јаш гурулушундан асылыдыр. Әһалиниң тәбии һәрәкәтинин хүсуси әмсаллары да үмуми әмсаллар кими һесабылан. Онлардан ән чох әһәмијјәтлисис хүсуси доғум вә ушаг өлүмү әмсалларыдыр. Хүсуси доғум әмсалы јашына көрә ушаг билән гадынлар үзрә һесабылан. Буна шәрти олараг 15-49 јашлы гадынлар аид едилир. Демәли, хүсуси доғум әмсалы 15-49 јашлы гадынлар үзрә доғулан ушагларын сајыны 1000-ә вуруб, һәмин јашда олан гадынларын ортаиллик сајына бөлмәклә һесабылан.

$$\Theta_{x.d} = \frac{N_{15-49}}{S_{15-49}} \times 1000$$

Ушаг өлүмү әмсалы 1 јаша гәдәр олан ушагларын өлүмүн сәвијјәсини сәчијјәләндирир. Әһалиниң тәбии һәрәкәтинин башга әмсалларындан фәргли олараг, ушаг өлүмү әмсалы 1 јаша кими өлән ушагларын сајыны доғулан ушагларын сајына бөлмәклә һесабылан. Лакин чари илдә өлән ушагларын бир гисми кечән илдә доғулан, бир һиссәси исә чари илдә доғулан ушаглардыр. Буна көрә дә ушаг өлүмү әмсалыны дүрүст һесабламаг үчүн өлән ушагларын доғулдуғу илләр үзрә бөлүшдүрүмәси һаггында мә’лумат олмалыдыр. Бу һалда ушаг өлүмү әмсалыны ашағыдакы дүстурла һесабламаг олар:

$$\Theta_{y.o} = \left(\frac{y_1}{P_1} + \frac{y_0}{P_0} \right) \times 1000$$

$$\text{јахүд да } \Theta_{y.o} = \frac{M_1 \times 1000}{2/3 N_1 + 1/3 N_0}$$

Бурада Y'_0 вә Y_1 -кечән илдә вә чари илдә доғулдан ушагларда бу илдә өләнләрин сајыны; P_0 вә P_1 - кечәи илдә вә чари илдә доғулдан ушагларын үмуми сајыны; M_1 -чари илдә өлән ушагларын үмуми сајыны көстәрнр. Доғумла өлүмүн иисбәтини сәчијјәләндрән көстәричи - јашама әмсалы да һесабланыр. Бу әмсал доғулларын сајыны өләнләрин сајына бөлмәклә һесабланыр.

Әһалини тәбии һәрәкәти көстәричиләриндән бири һисәбабағанмасы вә һикаһын ползулмасы көстәричиләридир. Никәбаған киши вә гадынларын мүтләг сајы вә бүтүн әһалијә фәһисбәти дә һесабланыр. Нисби көстәричиләр 18 јашда вә бөјәһалин үзрә һесабланыр. Евләймә вә бошанманын интеиснвләдә өјрәнилир. Никәһ вә бошаиманын үмуми, хүсуси вә һиссәкөстәричиләри һесабланыр. Үмуми әмсал гејдә алынан һикаһырын иллик сајыны 1000-ә вуруб әһалинин ортаиллик сајына бөлмәклә һесабланыр. Никәһ вә бошанманын мөһкәмлијини сәчијәләндирән мүһүм көстәричи һикаһын мүддәтидир. Әһалинин көстәричиләрини, тәбии вә механики һәрәкәтини сәчијјәләндрән көстәричиләрин һесабағанмасы гајдасыны ашағыдакы мисалла изаһ едәк:

Мисал 1. Шәһәр әһалисинин сајына даир ашағыдакы мә'лумвардыр. (мин нәфәрлә):

1. Илии әввәлине мөвчуд әһали...	520
о чүмләдән мүвәггәти јашајанлар...	30
2. Илин әввәлине мүвәггәти гаибләр...	5
3. Ил әрзиндә доғулмушдур:	
даими әһалидә...	10
мүвәггәти јашајанларда...	0,6
4. Ил әрзиндә өлмүшдур:	
даими әһалидән	4,6
мүвәггәти јашајанлардан -	0,3
5. Шәһәрә кәлмишдир - чәми...	6,2
о чүмләдән даими јашамаг үчүн...	4,2
6. Шәһәрдән кетмишдир - чәми...	4,2
О чүмләдән башга шәһәрләрдә даими јашамаг үчүн...	2,5

Һәммин мә'лумата әсасән;

1. Илин әввәлине вә ахырына даими әһалинин сајыны;
2. Илин ахырына мөвчуд әһалинин сајыны;
3. Даими вә мөвчуд әһалинин доғум, өлүм вә тәбии артым әмсалларыны;

4. Даими әһалинин үмуми, тәбии вә механики артымыны;
5. Үмуми, тәбии вә механики артым әмсалларыны һесаблајаг һәлли:

1. Илин әввәлине даими әһалинин сајы

$$D\Theta_1 = M\Theta_1 - MJ + MG = 520 - 30 + 5 = 495 \text{ мин нәфәр.}$$

Илин ахырына даими әһалинин сајы

$$D\Theta_2 = D\Theta_1 + D - \Theta = 495 + 10,8 - 4,6 + 4,2 - 2,5 = 502,9 \text{ мин нәфәр.}$$

2. Илин ахырына мөвчуд әһалинин сајы:

$$M\Theta_2 = 520 + 10,8 + 0,6 - 4,9 + 6,2 - 4,2 = 528,5 \text{ мин нәфәр.}$$

3. Даими әһали үзрә

$$\Theta_d = \frac{10,8 \times 1000}{(495 + 502,9) : 2} = \frac{10800}{499} = 21,6\%$$

$$\Theta_{өл} = \frac{4,6 \times 1000}{499} = 9,2\%$$

$$\Theta_{м.а.} = \frac{(10,8 - 4,6) \times 1000}{499} = 12,4\%$$

Мөвчуд әһали үзрә:

$$\Theta_d = \frac{11,4 \times 1000}{(520 + 528,5) : 2} = \frac{11400}{524,3} = 21,7\%$$

$$\Theta_{өл} = \frac{4,9 \times 1000}{524,3} = 9,3\%$$

$$\Theta_{м.а.} = \frac{(11,4 - 4,9) \times 1000}{524,3} = 12,4\%$$

4. Даими әһалинин үмуми артымы:
 $502,9 - 495 = 7,9$ мин нәфәр

даими əһалиинин тəбии артымы:
 $10,8-4,6=6,2$ мин нəфəр
 даими əһалинин механики артымы
 $4,2-2,5=1,7$ мин нəфəр олар.

5. Үмуми артым əмсалы: $\frac{7,9 \times 100}{495} = 1,6$ фаиз

Тəбии артым əмсалы: $\frac{6,2 \times 100}{495} = 1,25$ фаиз

Механики артым əмсалы: $\frac{1,7 \times 100}{495} = 0,35$ фаиз олар.

Мисал 2. Үч рајонда гejдə алынaн никаһларын сајы һаггың ашағыдакы мə'лумат вардыр:

Рајонлар	Дəврлəр	Никаһын сајы	Əһалинин орта иллик сајы, нəфəр
А	1 ај	45	40000
Б	3 ај	180	52000
В	2 ил	740	27100

Һəр рајон үзрə никаһ бағланмасы əмсалларыны ил һесабы и мүəјјəи едəк вə В рајонунун кəстəричисилə мүгајисə едəк.

Һəлли:

А рајону үзрə иикаһ бағланмасы əмсалы

$$\Theta_n = \frac{(H:t) \times 365}{S} \times 1000 = \frac{(45:30) \times 365}{40000} \times 1000 = \frac{548}{40} = 13,7\%$$

Б рајону үзрə никаһ бағланмасы əмсалы

$$\Theta_n = \frac{(H:t) \times 365}{S} \times 1000 = \frac{(180:90) \times 365}{52000} \times 1000 = 730:52 = 14,0\%$$

В рајону үзрə никаһ бағланмасы əмсалы

$$\Theta_n = \frac{(H:t) \times 365}{S} \times 1000 = \frac{740 \times 1000}{27100 \times 2} = 13,6\%$$

Демəли, мүгајисə олунан үч рајонда никаһ бағланмасынын сəвиј-јəси чох аз фəрглəнир.

§2.6. Өлүм чəдвəллəри һаггында ашлајыш. Гаршыдакы өмрүн орта узунлуғу кəстəричиси

Əһалинин өлүмүнүн даһа əтрафлы өјрəнилмəsi өлүм чəдвəлини гурмагла вə тəһлил етмəклə һəјата кечирилир. Бу чəдвəли орта өмүр чəдвəли вə јашама чəдвəли дə адландырырлар. Өлүм чəдвəли əһалинин сијаһыјаалынмасы, доғум вə өлүмүн чари учотуиун мə'луматына əсасəн тəртиб олунур. О, бир илдə доғулан нəсл үчүн тəртиб едилир вə тəдричəн јаш артдыгча нечə нəфəрин сырадан чыхдығыны кəстəрир (һəр 100 мин нəфəр һесабы илə).

Чəдвəл 4.

Əһалиинин өлүм чəдвəли

Јаш, ил	Х ил јаша гə-дəр јашајанларын сајы	Х јаш-дан Х+1 јаша кəчəнлəрин сајы	гаршы-дакы өмүр мүддəтиндə өлүм еһтималы	х+1 јаша гə-дəр јашама еһтималы	Х јашда јашајанларын сајы	Гаршы-дакы өмүрн адам-иллəринин сајы	Өмрүн орта мүд дəтн
x	lx	dx	q_x	Px	Lx	Tx	L
0							
1							
2							
3							
-							
-							
W							

Чөдвөлин мүбтөдасында эһалинин 0-дан 100 илө гэдэр олан ја групплары көстөрилик. Хәбәрдә исә ашагыдакы көстөричиләр вер лир: L_x -сонракы X илө гэдәр јашајанларын сајы һәр 10000 һәф һесабы илө мүәјјән олунур:

d_x - кичик јашдан бөјүк јаш группна кечәркән өләнләрин сајы

q_x - x јашдан $x+1$ јаша кечәркән бүтүн өмүр мүддәтиндә өлүм еһтималы

$$q_x = \frac{d_x}{l_x}$$

P_x - сонракы јаша гэдәр јашама еһтималы

$$P_x = \frac{l_{x+1}}{l_x}$$

L_x - x јашына гэдәр јашајанларын сајы

$$L_x = \frac{l_x + l_{x+1}}{2}$$

T_x - гаршыдакы јашанылачаг адам-илләрин сајы

$$T_x = \sum_x^w L_x$$

$$L_x^* = \frac{T_x}{L_x} - \text{гаршыдакы өмрүн орта узунлуғудур}$$

Эһалинин гаршыдакы өмрүнүн орта узунлуғу - јашанылачаг адам-илләрин үмуми сајыны һәмин јаша гэдәр јашајанларын сајы бөлімәклә һесабланыр.

§2.7. Миграција көстөричиләри.

Эһалинин перспектив сајынын һесаблаһмасы

Эһалинин миграциясы онун даими јашајыш јерини дәјишмәклә өлкә әразисиндә вә өлкәләр арасында һәрәкәтидир. Буна эһалинин һәрәкәти дә дејилир. Дахили вә хәричи миграция фәрг-ләндирилир. Эһалинин өлкә дахилиндә јашајыш јерини дәјишмәси-нә дахили миграция, бир өлкәдән башга өлкәјә көчмәсинә исә хә-ричи миграция дејилир. Миграция өз истигамәтинә көрә бир-бири-нә әкс олан ики ахындан ибарәтдир: мүәјјән јашајыш мәнәгәсинә эһалинин көчүб кәлмәси иммиграция, бу мәнәгәдән кетмәси исә эмиграция адланыр. Миграцияны чохла амилләр доғуруп: мүһари-бә нәтичәсиндә өз јашајыш јерини мәчбури дәјишмә, тәһсиллә әла-гәдар кәнчләрин ири шәһәрләрә кетмәси, иш ахтармагла әлагәдар өз даими јашајыш јериндән эһалинин көчүб кетмәси вә с.

Миграция көстөричиси һәр шәјдән әввәл һәмин јашајыш мәнә-гәсинә кәләнләрин вә орадан кедәнләрин сајы вә онларын фәргилә мүәјјән олан миграция салдосудур. Салдо мүсбәт оларса, бу мәнәгә эһалинин сајынын миграция һесабына артмасына; мәнфи оларса, азалмасына сәбәб олур вә буна эһалинин механики артымы дејилир. Эһалинин перспектив сајы өлүм чөдвөлинин мә'луматына әсасән һе-сабланыр. Эһалинин перспектив сајынын мүәјјән олунмасы елмн чә-һәтдән әсасландырылмыш һесаблама методларына вә прогнозлара әсасланыр. Бир нечә ил әввәлчәдән эһалинин сајыны һесабламаг үчүн эһалијә, сәһијјәнин вәзијјәтинә вә прогнозлашдырылан дөврдә милли итисадијјатын вәзијјәтинә вә инкишафына даир илкин статистика мә'луматлары олмалыдыр. Бүтүн бу материаллары мөһкәм өјрәймәк-лә инкишаф тәмајүлүнү ашкар етмәк вә эһалинин доғумунда, өлүмүн-дә кәләчәкдә баш верәчәк дәјишикликләр вә эһалинин көзләнилән миграциясыны гипотезә етмәк лаһымдыр. Бу заман өлүм әмсалынын вә јашама әмсалынын мөһкәм әсасландырылмасы хусусилә вәчибдир. Јахын перспективаја эһалинин сајы мүтләг артым вә ја артым сүр'әти көстөричиси әсасында һесаблана биләр. Бундан өтәри прогнозлашды-рылан дөврдән әввәлки бир ичә илә орта мүтләг артым вә јахуд артым сүр'әти һесабланыр. Әкәр јахын 2-3 илә һәмин көстөричиләр дәјиш-мәз гәлачагса, онда эһалинин сајы һәмин көстөричиләр үзрә һесабла-

ныр. Сиаһыжаалма үзрә әһалинин илк саҗыны S_0 -ла, орта мүтләг аргымы Δ , орта аргым сүр'әтин Θ -лә, әһалинин перспектив саҗыны t илә, прогнозлашдырылан дөврдәки илләрин саҗыны t илә ишарә Θ сәк, онда $S_t = S_0 + t \times \Delta$; вә јахуд $S_t = S_0 \times \Theta^t$

Прогнозлашдырманын даһа дәгиг методу кәләчәкдә әһалинин доғуму, өлүмү вә јашамасы әмсалларынын дәјишмәсини нәзәр алаи моделин гурулмасыдыр. Әһалинин нәинки үмуми саҗынын, һә дә онун јаш группалары үзрә саҗынын һесаблинамасы зәрурәти мејдә чыхыр. Јаш группалары үзрә һесаблинамалар дүрүст апарыларса, бу әһалинин үмуми саҗыны даһа дәгиг һесаблинамаға имкан верәр. Әһалинин јаш группалары үзрә саҗынын һесаблинамасы методларындаи бири һә бир јаш группасы үзрә өлүм әмсалындаи вә јахуд саламат галма әмсалындаи истифадә едилмәсидир. Саламат галма әмсалы

$$P_x = \frac{L_{x+1}}{L_x} \quad \text{дүстуру илә һесаблиныр.}$$

Бурада L_{x+1} - $x+1$ јашда әһалинин саҗыны, L_x - әввәлки јашда олаи әһалинин орта саҗыны кәстәрир.

Һәр бир јашда олаи әһалинин саҗыны мувафиг саламатгалма әмсалына вурмагла сонрақы јашда олаи әһалинин саҗыны һесаблајырыр.

$$L_{x+1} = P_x \times L_x$$

Мисал: Јашајыш мәнтәгәсиндә олаи 7 јашлы ушаглары саҗыны 2000-чи илин 1 сентјабрына һесаблинамағ үчүн 1997-чи илин 1 сентјабрында 4 јашлы олаи ушаглары саҗы әсас кәтүрүлмәлидир. Оларын саҗы 5000 нәфәрди. 4,5,6 јашда ушаглар үзрә өлүм әмсаллары ујғун оларағ 1,4; 1,2 вә 1,0 промилдир.

Бу һалда 1998-чи илин 1 сентјабында 5 јашлы ушаглары саҗыны $5000 - 5000 \times 1,4/1000 = 4993$ нәфәр олмалыдыр.

1999-чу илин 1 сентјабрында 6 јашлы ушаглары саҗы:

$4993 - 4993 \times 1,2/1000 = 4987$ нәфәр олачағ;

2000-чи илин 1 сентјабрында 7 јашлы ушаглары саҗы:

$4987 - 4987 \times 1,0/1000 = 4982$ нәфәр олмалыдыр.

Әһалинин саламатгалма әмсалына әсасән бу һесаблинамалар садә көрүиүр:

1998-ил үчүн $5000 \times 0,9986 = 4993$ нәфәр;
1999-чу илдә $4993 \times 0,9988 = 4987$ нәфәр;
2000-чи илдә $4987 \times 0,9990 = 4982$ нәфәр.

§2.8. Әһали һаггында статистик мә'лумат мәнбәләри

Әһалијә даир мә'лумат мәнбәләри: әһалинин сиаһыжаалыныма-сындаи, әһалинин тәбии вә мехиники һәрәкәтини чари учотундан, сечмә вә аналитик тәһгигатлардан, әһали сиаһылары вә учот ре-кистләриндән, автоматлашдырылмыш банк мә'луматларындаи иба-рәтдир.

Әһалинин сиаһыжаалынымасы - мүәјјән вахт анына өлкәин һәр бир сакинини сәчијјәләндирән демографик, иғтисади вә сәсиал мә'луматларын топланмасынын елми сурәтдә тәшкил олунмуш ста-тистика ишидир. Асија вә Африка гит'әләриндә һәлә чоғ гәдимдә әһалинин учотунун апарылмасына даир мә'луматлар вардыр. Јер кү-рәсиндә әһалинин илк сиаһыжаалынымасы Чиндә, Мисирдә, Месопотомијада, Һиндистанда, Јапонияда кечирилмишди ки, бурада һәр-би вә малијјә мәгсәдләри күдүлүрмүш.

Мүасир сиаһыжаалмаларын башланғычы АБШ-дақы, Исчәвдәки, Финландиядақы, Франса вә Инкилтәрәдәки сиаһыжаалмаларла го-јулмушдур. Чар русиясындақы илк вә јеканә сиаһыжаалма 1897-чи илин әввәлиндә кечирилмишди. Онун мәгсәди Русиянын вә онун мүстәмләкәләринин әһалисинин үмуми саҗыны, тәркибии вә әра-зидә јерләшмәсини өјрәнмәкдәи нбарәт иди. Бурада әһалинин си-нифи вә милли тәркиби һаггында суал гојулмамышды. Совет дөв-рүндә исә 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989-чу илләрдә әһалинин үмумиттифағ сиаһыжаалмалары кечирилмишди.

Азәрбајҗан республикасында әһалинин илк мүстәгил сиаһыжаа-лынымасы 1999-чу илдә кечирилмишди. Онун әсас фәргләндиричи хүсусијјәти ондан ибарәтди ки, онун мүшаһидә объекти ев тәсәр-рүфатлары иди, јә'ни һәммин сиаһыжаалманын мә'луматына әсасән һәм аиләни, һәм дә ев тәсәррүфатларыны ајырмағ мүмкүндүр. Ев тәсәррүфатлары - бу ејни бинада (евдә) јашајан, бүтүн кәлирләри-ни вә мадди гижмәтлиләрини бирләшдирән, мал вә хидмәтләри ис-

теһлак етмәк үчүн биркә вәсәит хәрчләјән шәхсләр группудур. Б
тәсәррүфатындан кәнарда даими јашајан әһали институтсионал а
ландырылып. Ев тәсәррүфатындан кәнарда јашајан шәхсләр адәт
биркә јашајыш, идманла, норма вә гәјдаларын үмумилијилә бирл
ширләр, јә'ни әһалинин спесифик соснал группуну тәшкил едирләр
(ушаг евләри, гочалар еви, газармалар, газаматлар, монастрлар вә с
Сијаһыјаалмалар арасындакы дөврдә әһали һаггында әсас мә'лум
мәнбәји оиун тәбии вә механики һәрәкәтинин чари учотудур. Б
һәр шәјдән әввәл вәтәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдијјатында
ибарәтдир. Доғум, өлүм, никаһ бағланылмасы вә никаһын нозу-ме
сы һаллары учота алыныр. Шәһәрләрдә вә рајои мәркәзләриндә вә
тәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдијјаты шә'бәси (ВВАГШ) с
сәнәдләри тәртиб едир. Кәнд јерләриндә вә фәһлә гәсәбәләриндә
исә бу ишлә ичра һакимийјәтинин јерли нүмәјәндәләри мәшғу
олурлар. Вәтәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдә алынмасынын
гајдасы, мүддәти, програмы вә формасы мүәјјән едилмишдир. Һә
мин сәнәдләр ики нүсхәдәи ибарәт тәртиб едилир. Икинчи нүсх
ләр статистика органларына верилир вә бурадакы мә'луматлар әһ
линин чинс, јаш, вә башга групплары үзрә, әрази бөлкәләри үзр
ишләниб һазырланыр. Доғуланлар гејдә алынаркән доғумун тарихи
гејдә алынма јери вә вахты, ушағын чинси, валидејнләрин јаш
мидлијјәти, иш јерләри, мәшғулијјәти вә јахуд доланышыг мәнб
ләри кәстәрилир.

ләрин вә кедәнләрин вәрәгәсиндә әкс етдирилик ки, бу вәрәгәләри паспорт масалары долдурур. Статистик ишләмә вә миграциянын ич-мал, үмумиләшдиричи кәстәричиләрнин әлдә етмәк үчүн кетмә үн-ван вәрәгәләринин чырма тәлону вардыр. Паспорт масалары бу та-лонлары статистика органларына тәгдим едирләр. Әһалинин саяна, тәркибинә вә тәбии һәрәкәтинә даир мә'луматлар Дөвләт Статисти-ка Комитәсинин һәр ил тәртиб етдији статистика мәчмуәләриндә вә бүллетенләрдә дә верилир. Дунја әһалисинин саяна, тәркибинә вә тәбии һәрәкәтинә даир мә'луматлар БМТ-нин Статистика органла-рынын дәрч етдији мәчмуәләрдә вә бүллетенләрдә верилир.

МИЛЛИ СƏРВƏТ СТАТИСТИКАСЫ

Республиканын иктисади күчүнү сөңийјөлөндирен мүһүм костөргө чы. олмага млли сөрвөт дөвлөтин социал-иктисади потенциалына мүөјјөн едир. Млли сөрвөт тәкрар истәһсал просесләринин нәтичә си олмага ејни заманда әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәддиҗмә синин башлыча амилдир. Оун статистик өјрәнилмәсинин социал иктисади әһәмијјәти дә елә бунунла мүөјјөн олунур.

Игтисади активләр - институционал ваһидләрин мүлкијјәт һүгү
нун һәјата кечирдији вә мүәјјән дөврдә истифадәсиндән игтисади сә
мәрә әлдә етдији объектләрдир. Сәмәрәнин мүһүм нөвү кәләчәкдә
активләрин кәлир кәтирмәк габилијјәтидир, јә ни мадди вә гәјри
мадди активләр саһибинин капиталыны тәшкил едир. Бә'зи акти
ләр, мәсәләи, гүмәтли металләр кәлир мәнбәји дејилдир, аниаг сәр
вәтин сахланмасы васитәсидир.

Беләликлә, милли сәрвәт - мадди, гәјри-мадди вә малийјә активларын ринин мәчмуудур, јә'ни иғтисадијјатын әсас секторлары үзрә һүгүм физики шәхсләрин "хүсуси капиталынын" тәркибиндә бүтүн активларин јығымынын нәтичәсидир. Секторларын капиталларынын мәчму өлкәнин "хүсуси капиталыны" вә јахүд милли сәрвәтини тәшкил едир.

Һәр бир институционал вәһид вә игтисадијјат сектору үчүн милли сәрвәтин һәмми вә хусуси капиталын халис дөјәри активләр вә пассивләр балансында әкс олуноур. Һәммин баланс дөврүн әввәлине вә ахырына тәртиб олуноур.

Схем(2

Активләр вә пассивләр балансы

Активләр (тәләбнамәләр)	Пассивләр (өһдәликләр)
1. Гејри-малијјә	3. Малијјә
2. Малијјә	4. Хүсуси капиталын халис дәјәри (1+2-3)

Дөвр әрзиндә кативләрип дөјәринин дөјишмәси ашағыдакы бәра-
бәрликдә ифадә олунур: $Aa = Aa + \Delta \text{иг} + \Delta \text{башга} + M$

Бурада Аә - дөврүн әввәлиһә; Аа исә - дөврүн ахырыһа активлә-
рин дәјәрини;

Диг. - итгисади әмәлијјатлар нәтиҗәсиндә (истеһсал, алгы-сатгы, әвәзсиз верилмә, әлдә олуна) активләрин дәјәринин дәјишмәси, әлһин әлдә олуна вә чыхан активләрин дәјәринин фәргини.

Δ башга - гејри-игтисади әмәлијјатлар (фајдалы газынты јатагларынын ачылмасы, кортәбии һадисәләр вә с.) нәтичәсиндә активләрин дөјәринин дөјишмәсини.

М - активларин гijмәтинин артмасы вә ја азалмасы нәтичәсидә номинал дәјәринин дәјишмәсини, јә'ни мүсбәт вә јахуд мәңгү холдинг мәнфәәтинин көстәрир.

Активләр вә пассивләр балансы көстәричиләринин дөврүи әһвалинә вә ахырына мүгајисәси милли сәрвәтин итгисади вә гејри-итгисади амилләр нәтичәсиндә нечә дәјишдијини мүәјјән етмәјә кан верир. Итгисади әмәлијјатлар нәтичәсиндә актив вә пассивларин дәјәринин дәјишмәси капиталла әмәлијјатлар вә малијјә һесабыларында әкс олунур. Капиталла әмәлијјатлар һесабы ајры-ајры итгисади ваһидләрин гәнаәтләринин сәрмәјә гојулушуна вә мал-материал гijмәтлиләри еһтијатынын артырылмасына истифадәсини сәһәјәләндирир. Бу һесаб әсасты активларин һәм ајры-ајры саһәләр вә секторлар арасында, һәм дә бу өлкә илә харичи өлкәләр арасында јенидән бөлүшдүрүлмәсини әкс етдирир.

Малијјә һесабы исә малијјә активларинин әлдә едилмәсини вә истифадәсини әкс етдирир. Бу заман малијјә активларинин әлдә олунулу, истифадә, истехсал просесләриндә дәфәләрлә иштирак едән, өз дәјәрини масы малијјә пассивларинин артымына бәрәбәр олмалыдыр ки, бу итгисадијјат мигјасында фәалијјәтин таразлыгыны сәһәјәләндирир.

Хүсуси капиталын дәјәринин екстраординар сәһәјәләли сәбәбләрдән нәтичәсиндә артмасы вә јахуд азалмасыны әкс етдирмәк үчүн активларин вә пассивларин һәчминдә башга дәјишликләр һесабында истифадә олунур. Бу һесаб актив вә пассивларин һәчминә гејри-материаллардан, битмәмиш истехсалдан, сатыш үчүн әлдә олунмуш һатисади фәалијјәтин тә'сирини әкс етдирир.

Јенидән гijмәтләндирмә һесабы милли сәрвәтин ајры-ајры үнсүрләри дәјәринин онларын гijмәтләринин дәјишмәси, јә'ни инфляция, хидмәт едир. Беләликлә, БМТ-ин төвсијәләрини әсас тутараг, милли сәрвәтә белә тәриф вермәк олар: Милли сәрвәт - инсан әмәли-нин нәтичәси олан топланмыш мадди һәм гijмәтләрин, торпагын вә бии ресурсларын, һабелә тәкрат истехсал олунмајан гејри-матери-малијјә активларинин мәчмуундан ибарәтдир.

§ 3.2. Милли сәрвәтин тәснифаты

БМТ-ин Статистика Комиссијасынын төвсијәләринә үйгүн оларак милли сәрвәтин тәркибинә дахил олан бүтүн активләр ики

на: гејри-малијјә вә малијјә активларинә ајрылып. Малијјә активлә-ри малијјә өһдәликләриндән јараныр. Бу заман бир институсион ва-ри малијјә вәсаит верир вә борчлулардан өдәниш формасында һид диқәринә өһдәлији кредиторлар (борчверән-тәдјјә әлдә едир. Белә малијјә өһдәлији кредиторлар (борчверән-тәдјјә әлдә едир. Малијјә активини, дебиторлар (борчлулар) үчүн исә ма-лијјә пассивини тәшкил едир. Монетар гызыл, Бејнәлхалг Валјута Фондунун хүсуси борч һүгугу вермәси, башга өлкәләрин валјутасы, ЕКЈ-да малијјә активләри һесаб олунур. Корпорасијаларын аксија-лары, мүлкијјәт һүгугу верән кағызлар вә башга малијјә сәнәдләри дә малијјә активларинин тәркибинә дахил едилер. Малијјә актив-ларинин тәркибинә дахил едилмәјән итгисади активләр исә гејри-малијјә активләри адланыр. Бу да истехсал олунан (әсас капитал, мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијаты вә гijмәтлиләр) вә истехсал олунмајан (мадди вә гејри-мадди) активләрә ајрылып.

Әсас капитал - тәкрат истехсал олунан активләр мәчмуу олмаг-ла, истехсал просесләриндә дәфәләрлә иштирак едән, өз дәјәрини мәһсула физики көһнәлмә кими кечирән вә хидмәт мүддәти бир ил-дән аз олмајан әшјалардыр. Мадди-әшја формасына көрә әсас капи-тал мадди вә гејри-мадди канитала ајрылып.

Мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијаты - истифадә вә ја сатыш үчүн кәләчәк дөврә сахланмыш мал вә мәһсуллардан, хаммал вә ма-териаллардан, битмәмиш истехсалдан, сатыш үчүн әлдә олунмуш һа-зыр мәһсуллар вә маллардан вә с. ибарәтдир. Мадди дөвријјә вәса-итләрини әсас капиталдан фәргләндирән башлыча хүсусијјәт ондан ибарәтдир ки, онлар бир истехсал тсиклиндә истехлак олунараг өз дәјәрләрини тамамилә һазырланан мәһсула кечирирләр.

Гijмәтлиләр - бу узун мүддәт истифадә олунан гijмәтли маллар вә магала адәтән истехлак үчүн вә јахуд истехсалла истифадә олун-турлар (чоһ гijмәтли металллар вә даш-гаһ, активләр вә зәркәрлик әмәлијјәтләри, инчәсәнәт әсәрләри, коллексијалар вә с.)

Узун мүддәт истифадә олунан истехлак маллары - бу әһалинин опладыгы сә әмлақыдыр. Милли сәрвәтин бу үнсүрүнү дөвләт ста-истика органларынын материалларына әсасән билаваситә учота ал-маг мүмкүн олмадыгындан "фасиләсиз инвентаризасија" дејилән ме-тодла, долајы јолла һесабламаг мүмкүндүр. Бу заман әһалинин бүд-

чөлөрүнүн сечмә тәдгигатынын вә пәрәкәндә тичарәтин мал дөврә
 јәсинә даир мә'лумата әсасән узун мүддәт истифадә олуна
 рын әлдә едилмәсинә чәкилән хәрчләр һесабылар. БМТ-нин ме
 долокијасына көрә әсас капитал вә ев әмлақы көһнәлмәсини
 мағла бәриә дәјәрилә, мадди дөвријә вәсаитләри исә - там бәриә
 јәрилә гijмәтләндирилмәлидир. Истәһсал олунмајан гејри-мадди
 активләри истәһсал просесләринин нәтичәси дејилдир. Олар
 мадди вә гејри-мадди истәһсал олунмајан гејри-малијјә активлә
 ајрылырлар. истәһсал олунмајан мадди активләрә торпаг вә онун
 ки, бечәрилмәјән биоложи вә су ресурслары аид едилир. МҺС-и
 көрә тәбии ресурслара малик олма һүгүгү мүүјјән едилмәлидир.
 тәгдирдә бу үнсүр милли сәрвәтә дахил едилә билмәз. Тәбии рес
 ларын дәјәри мүүјјән едиләркән она саһиблик һүгүгунун верилмә
 илә әлагәдар хәрчләр вә онларын јахшылашдырылмасына чәки
 мәсрәфләр нәзәрә алынмалыдыр. Тәбии ресурсларын дәјәри мүүј
 едиләркән бә'зи шәртилијә јол верилдијинә көрә онларын учотун
 турал ифадәдә апарылыр.

Јерин тәкиндәки сәрвәтләрә - истифадә үчүн јарарлы вә с. аид едилир ки, бунлар малијјә базарларында алыныб-сатылыр
 көшф олунмуш фәјдалы газыны еһтијатлары дахил едилир.

Бечәрилмәјән биоложи ресурслара - тәбии артымыш вә бә
 сына институционал ваһидләр тәрәфиндән бирбаша нәзарәт едил
 јән, игтисади мәгсәдләр үчүн истифадә олуна билән мәһсулар вә
 киләр вә һејванлар (мешәләр, балыглар, су биткиләри вәс.) аид е
 лир. Бу үнсүр дә милли сәрвәтә мүлкијјәт һүгүгү мүүјјән олун
 һәчмдә дахил едилир. МҺС-ин методолокијасына көрә су ресур
 ры торпаг ресурсларынын тәркибиндә учота аланмалыдыр; су рес
 суна анчаг јералты суларын еһтијаты дахил едилир.

Истәһсал олунмајан гејри-мадди активләрә патентләр, мүә
 һүгүгү, ичарә мугавиләләри, контрактлар, алынмыш гудвилләр
 мал иишаны, фирма маркалары) вә с. истәһсалдан кәнарда јар
 лыр ки, онлар да сатыла вә ја башгасына верилә биләр; онлар
 һиблик һүгүгү һүгүги јолла вә ја учот васнәсилә мүүјјән олуну

Малијјә активләри - елә активләрдир ки, она гаршы башга
 кијјәтчинин малијјә өһдәлији дурур. Бурада монетар гызыл вә
 (хүсуси борч һүгүгү) истисналыг тәшкил едир.

Монетар гызыл - пул-кредит низамлашдырылмасыны һәјата кечи
 рән органлара еһтијат активләри кими мәхсус олан гызылдыр. Инс
 титуционал ваһидләрә вә физики шәхсләрә мәхсус олан бүтүн галап
 МҺС-дә мал, еһтијат вә ја гijмәтлиләр кими бахылыр.

Хүсуси борч һүгүгү (СДР) - БВФ-у тәрәфиндән бурахылап вә
 онун үзвләри арасында онларын еһтијатларыны тамамламаг үчүн бө
 түшдүрүлән **бејнәлхалг малијјә еһтијат активләридир**. СДР-анчаг
 өлкәләрарасы һесаблашмалар үчүн истифадә олунан шәрти (сүи'и)
 пул ваһидидир.

Нәгд пуллара - дөвријјәдә олмајан монетләр чыхылмағла бүтүн
 банкнотлар, монетләр (вәтән вә харичи) аид едилир.

Депозитләр - институционал ваһидләр тәрәфиндән кредит идарә-
 ләринә сахланмаг үчүн верилән вә һабелә физики шәхсләрин банка
 јудглары вәсаитләрдир. Гijмәтли қағызлар (сәһмләрдән башга) -
 әмлак һүгүгуну тәсдиг едән сәнәдләр олмағла, анчаг тәгдим едәшләр
 лара сәрәнчам верә биләр.

Гijмәтли қағызлара истигразлар, векселләр, борч тәәһһүдләри
 вә с. аид едилир ки, бунлар малијјә базарларында алыныб-сатылыр
 вә јијәсинә мүүјјән пул кәлири әлдә етмәк һүгүгү верир.

Ссуда (борч) - мугавиләнин бир иштиракчысынын диқәринә ке-
 сә гајтарылмаг шәртилә вә фаиз өдәмәклә верилән пулдур. Ссуда-
 бар да малијјә активләринин тәркибинә дахил едилир.

Сәһмләр вә әһмдар капиталын башга иовләри - саһибинә двидент алмаг һүгү-
 гуну тәсдиг едән сәнәдләр вә гејдләр формасында мөвчуддур.

Сығорта техники еһтијатлары - сығорта кампанијалары вә иенсија
 ондлары үчүн сығорта өһдәликләриндән ибарәт олан активләрдир.

Дебитор вә кредиторларынын башга һесабылары - тичарәт кредит-
 әри, аванслар вә зәрури малијјә ресурсларыны әлдә етмәк үчүн
 ашга мәнбәләрдән ибарәт олан малијјә активләридир.

Бирбаша харичи инвестисијалар - онлара көрә верилән өһдә-
 икләр малијјә активләринин башга үнсүрләринин (сәһмләрин, ис-
 тигразларын вә с.) тәркибиндә учота алына билдији үчүн игтисадиј-
 тын һәр бөлмәсинә сорғу гајдасында ајрылыр. Јухарыда көстәрди-
 миздән башга милли сәрвәт мүлкијјәт формалары, игтисадијјат са-
 ләри вә бәлмәләри үзрә дә тәснифатлашдырылыр.

Чөдвөл

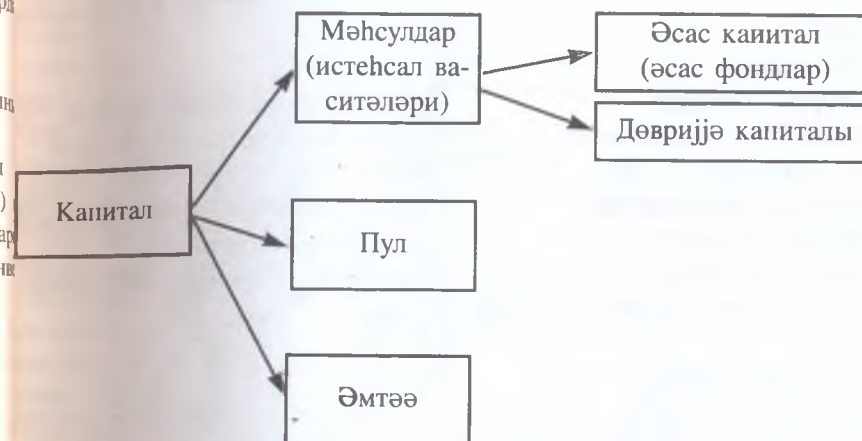
МНС методолокијасына үйгүн оларак милли сөрвөтүн тәркибинә дахил олан активләрин тәснифаты

Гејри-малијјә активләри	Малијјә активләри
I - Истәһсал олунан активләр	1. Монетар гызыл вә хусуси бәһүгу
1.1. - Мадди активләр	2. Нәгд пуллар (валјута) вә депозитләр
1.1.1. - Әсас капитал	3. Гијмәтли кағызлар (сәһмләр башга)
1.1.2. - Мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијаты	4. Истигразлар
1.1.3 - Гијмәтлиләр	5. Сәһмләр вә сәһм капиталына башга нөвләри
1.1.4 - Арајыш: узун мүддәт истифадә олунан истәһлак маллары	6. Сығорта техники еһтијатлары
1.2 - Гејри-мадди активләр (әсас капитал)	7. Дебиторларын (борчуларын) кредиторларын башга һесабылар
1.2.1 - Јерин тәкинин кәшфијјаты хәрчләри	8. Арајыш: мүстәгим харичи инвентисиялар
1.2.2 - ЕһМ програм тәминаты	
1.2.3 - Әјләнчәли жанрда олан оријинал әсәрләр, әдәбијјат вә инчәсәнәт	
1.2.4. - Саир гејри-мадди активләр	
II - Истәһсал олунмајан активләр	
2.1 - Мадди активләр	
2.1.1 - Торпаг	
2.1.2 - Јерин тәки	
2.1.3 - Бечәрилмәјән биоложи ресурслар	
2.1.4 - Су ресурслары	
2.1.5 - Саир	
2.2 - Патентләр, мүәллиф һүгулары, лисензијалар	
2.2.2 - Ичәрә мүгавиләләри	
2.2.3 - "Гудвилл"	
2.2.4 - Саир гејри-мадди активләр	

§ 3.3. Әсас капитал (әсас фондлар) статистикаксы

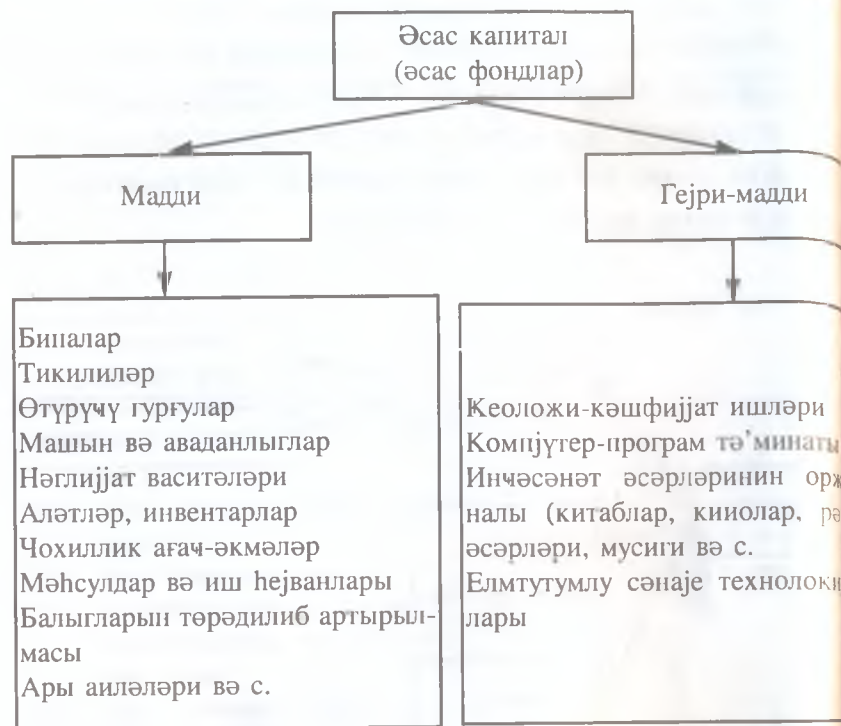
Совет статистикасында "капитал" аңлајышына нул вәсаити вә мадди немәтләр еһтијаты дахил иди. Бејнәлхалг статистика исә "капитал" аңлајышына гејри-мадди үнсүрләр дә (тәһсил, интеллектуал вә с.) дахил едилир. Конкрет оларак капитал истәһсал вәситәләриндән, пул вә әмтәә формасындан ибарәтдир.

Схем 3.

Милли сөрвөтин тәркибиндә әсас капитал даһа чох јер тутур. Әсас капитал дедикдә истәһсал просесләриндә дәфәләрлә, дәјишилмәз натурал-мадди формада иштирак едән вә өз дәјәрини јарадылан мәһсула вә хидмәтләрә тәдричән кечирәи истәһсал активләринин мәчмуу нәзәрдә тутулур. Учот вә статистика тәчрүбәсиндә әсас капиталда хидмәт мүддәти бир илдән аз олмајан объектләр аид едилир. Әсас капитал өз мадди-натурал формасына көрә мадди вә гејри-мадди әсас капиталдан ибарәтдир.

Әсас капиталын тәркибини анағыдакы схемдән даһа ајдын көрмәк олар

Әсас капиталың белә мадди-натурал тәснифаты онун гурулу-
нун дәјишмәсини тәһлил етмәјә, актив вә пассив һиссәләрини аң-
мага имкан верир. Әсас капиталың актив һиссәси - әмәк чисмәлә-
рнә билаваситә тә'сир кәстәрән истехсал активләринин мәчмууд-
(машыңлар, аваданлыглар вә с.).

Әсас капиталың пассив һиссәси - истехсал просесләринин ис-
мал кетмәси үчүн шәраит јарадан истехсал олунмуш активләр
мәчмуудур (биналар, тикилиләр вә с.). Објектләрин актив вә јә-
пассив әсас капитал аид едилмәси сәнәјин хусусијјәтиндән асыл-
дыр. Мәсәлән, машыңгајырма сәнәјесиндә машың вә аваданлы-
к актив һесаб олундуғу һалда, нефтчыхарма сәнәјесиндә актив әсас
питала гујулар (тикилиләр) аид едилир.

§ 3.4. Әсас капиталың (әсас фондларың) гijмәтләндирилмәси үсуллары

Сосиал-игтисади статистиканың башлыча вәзифәләриндән бири
дәјәр ифадәсиндә әсас капиталың һәчмини вә һәбелә ошларың көһ-
нәлмәсини мүүјјән етмәкдир. Бу мәгсәдлә әсас капиталың үнсүрлә-
ри мұхтәлиф үсулларла гijмәтләндирилир. Әсас капиталың гijмәт-
ләндирилмәси тәкчә онларың алынмасы аныида мөвчуд олан гijмәт-
ләрдән дејил, һәм дә онларың хидмәт мүддәтиндән вә мүасир тәк-
рар истехсал шәраитиндәки гijмәтләрини сәвијјәсиндән асылыдыр.
Бунларла әлағәдар оларағ дөрд чүрә гijмәтләндирмәдән истифадә
олунур: там илк дәјәрилә, көһнәлмәсини чыхмагла илк дәјәри илә,
һәм бәрпа дәјәрилә вә нәһајәт, көһнәлмәсини чыхмагла бәрпа дәјә-
рилә. Әсас капиталың там илк дәјәри дедикдә истисмара вериләр-
кән онларың фактики дәјәри баша дүшүлүр. Әсас капитал јарадыл-
дығы анда онларың тикилмәсинә, әлдә едилмәсинә, дашыныб кәти-
рилмәсинә вә гурашдырылмасына чәкилән бүтүн хәрчләрини чәмилә
һәм илк дәјәри мүүјјән едилир. Мүәссисәләрин, фирмаларың, бир-
тикләрини мұһасибат балансында әсас капитал јенидән гijмәтләнди-
рмә кечирилән ана кими там илк дәјәрилә кәстәрилир. Әсас кани-
талың көһнәлмәсини чыхмагла илк дәјәринә чох вахт галыг дәјәри де-
илир ки, буиу там илк дәјәриндән көһнәлмә мәбләғини чыхмагла
һесабламағ олар. Әсас капиталың галыг илк дәјәри онун реал вәзиј-
әтини әкс етдирмәклә објект көһнәлдикчә, кенишләндириләркән,
тәкмилләшдириләркән вә јенидән гуруларкән дәјишилир.

Әсас капиталың мүасир шәраидә тәзә һалда истехсал едилмәси-
нә чәкилән хәрчләр исә онун там бәрпа дәјәрини кәстәрир. Елми-
техники тәрәғтинин вә бир сыра башга алимләрини тәсирилә әсас
фондларың там бәрпа дәјәри заман кечдикчә дәјишилир вә тәчрүбә-
лә онларың јенидән гijмәтләндирилмәси просесиндә мүүјјән олунур.
Көһнәлмәсини чыхмагла бәрпа дәјәри тәкрар истехсалың мүасир
шәраитиндә објектин фактики ашыма дәрәчәсини сәчијјәләндирир
әсас капиталың мүасир шәраитдә һәлә мәһсула кечмәјән дәјәри-
ни әкс етдирир. О, әсас капиталың јенидән гijмәтләндирилмәси нә-
һәсәсиндә објектин там бәрпа дәјәриндән фактики көһнәлмә мәб-
ләғини чыхмагла мүүјјән едилир.

Тамамилә көһнәлмиш вә истифадәлә ярамајан объектләр едиләркән әлдә едилән јарарлы тикинти материалларынын, машини һиссәләринин, лома вериләи металын вә саирәнин дәјәринә мәнәвләғв дәјәри дејилир. Әсас капитал сонрақы илләрдә там илк (бәрәңгә) дәјәрилә гүмәтләндирилдијинә көрә мүүссисә вә фирмаларын бәлаисында гарышыг гүмәтләндирмә јараныр ки, бу да әсас капиталын физики һәчминин динамикасыны дүзкүн мүүјјән етмәк үчүн јарамыр. Бу мәгсәдлә әсас капиталын мугајисәли гүмәтләрлә (1990-чы илин) гүмәтләндирилмәси тәләб олунур. Бунунчүн чари гүмәтләрлә әсас капиталын һәчми мугафиг гүмәт индексләринә бөлүнмәлидир.

§ 3.5. Әсас капиталын (әсас фондларын) амортизасијасы

Әсас капитал узун мүддәт фәалијјәт көстәрмәклә тәдричән ашыныр вә өз дәјәрини оиларын көмәјилә һасил едилән мәһсулларын көстәрилән хидмәтләрин үзәринә һиссә-һиссә кечирир. Ашынырын ики нөвү вардыр: физики вә мә'нәви көһнәлмә.

Физики көһнәлмә дедикдә истифадә нәтичәсиндә вә јахуд истифадәсиз галдыгда тәбии просесләрин тә'сирилә объектләрин мадди ашынмасы (гырылмасы, сүртүлүб јејилмәси, пасланмасы вә с) нәтичәсиндә өз тәбии хүсусијјәтләрини вә дәјәрини итирмәси баша дүшүлүр.

Мә'нәви көһнәлмә дедикдә исә әмәк васитәләринин вә узун мүддәт истифадә олунаи мадди не'мәтләрин дәјәринин јени, даһа мөһимлә вә гәнаәтчил әсас капиталын јаранмасы илә әлағәдар олар учузлашмасы баша дүшүлүр. Мә'нәви көһнәлмәнин ики формасы вардыр:

1) мүасир дөврдә аналогји аваданлығын даһа аз мәсрәфлә истәһак олунмасы илә әлағәдар олараг әсас капиталын гүмәтдән дүшмәси.

2) елми-техники тәрәгги нәтичәсиндә даһа мәһсулдар вә гәнаәтчил аваданлыгларын мејдана чыхмасы нәтичәсиндә. МҺС-дә ишләдиән мүһүм анлајышлардан бирн дә "әсас капиталын истифадәси"дыр. Әсас капиталын физики вә мә'нәви ашынмасы, һәмчиндә ағыр характерли олмајан ади зәдәләнмәләр нәтичәсиндә дәјәрини

азалмасына "әсас капиталын истәһлақы" дејилир. Бу әсас капиталын чари бәрпа дәјәриндән вә истифадә мүддәтиндән асылы олараг мугајисәли едилир.

Амортизасија латын сөзү олуб, әсас капиталын тәдричән ашынмасы просесини вә оиун дәјәринин мәһсула кечмәсини сәчијјәләндириән хүсуси категоријадыр. Амортизасија әсас капиталын көһнәлмәсинин пулла ифадәси олмагла оиун дәјәрини объектн нәзәрдә тутулан хидмәт мүддәтинә бөлмәклә һесабланыр. О һәр ај мугајисәли едилмиш нормаја әсасән һесабланараг мәһсулун маја дәјәринә вә јахуд тәдавүл хәрчләринә дахил едилир. Амортизасијанын иллик мәбләғи вә нормасы ајры-ајры объектләр үзрә фәргләнир вә ашағыдакы дүстурла һесабланыр:

$$A = \frac{П - Л}{Т};$$

Бурада А - амортизасија ајырмаларынын иллик мәбләғини;

П - әсас капиталын там дәјәрини;

Л - объектн ләғв дәјәрини;

Т - әсас капиталын хидмәт мүддәтини көстәрир.

Амортизасија ајырмалары итисадијјат вә саһә назираликләринин бирликдә ишләјиб һазырладыглары вә һөкүмәт тәрәфиндән тәсдиг олунан хүсуси нормалар әсасында ашағыдакы дүстурун көмәјилә һесабланыр:

$$N_A = \frac{A \times 100}{П}$$

Демәли, амортизасија нормасы (N_A) дедикдә иллик амортизасија ајырмаларынын әсас капиталын там дәјәринә фаиз нисбәти баша дүшүлүр.

Амортизасијанын һесаблаимасынын бир нечә үсуллары вардыр. Хәтти пропорсионал үсулла һесабламада бүтүн истисмар мүддәтинә әсас капиталын дәјәри мүхтәлиф иллик һиссә илә гәјтарылыр. Ашағы (зәиф) амортизасија нормасы әсас капиталын тәкряр истәһ-

салынын орта параметрләриндән кәнарлашманы тәсбит етмәкчә амортизасија ајырмаларынын вә ујғун мәһсулун маја дәјәринин ашағы салынмасыны, әсас каниталын хидмәт мүддәтинин норматив нисбәтән артырылмасыны нәзәрдә тутур. Белә амортизасија әсас капиталын тәзәләnmәсини ләикидир. Әсас капиталын актив һиссәсинин јүксәк амортизасијасы исә онларын тез әвәз олунмасыны вә тәкмилләшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Әсас капиталын дәјәринин садә тәкран истеһсалы, амортизасија ајырмалары кими јығылмыш кечичи дәјәр һесабына һәјата кечирилир. Әсас капиталын садә тәкран истеһсалы кәстәричиләри:

- амортизасија фонду;
- иллик амортизасија ајырмалары;
- амортизасија нормалары;
- кәһиәлмә вә јаралылыг әмсалларыдыр.

Әсас капиталын тәкран истеһсалы тәкчә амортизасија ајырмалары һесабына тә'мин едилмир. Әсас капиталын кениш тәкран истеһсалы сәрмајә гојулушу һесабына тә'мин едилир. Јениш тәкран истеһсал кәстәричиләринә аиддир:

- әсас капиталын ишдән чыхмасы вә тәзәләnmәси;
- әсас капиталын ишдән чыхмасы вә тәзәләnmәси әмсаллары;
- әсас капиталын мүтләг артымы;
- сәрмајә гојулушунун һәчми вә гурулушу;
- јени әсас капиталын ишә салынмасы.

Сәрмајә гојулушу дедикдә јени объектләрин тикиптисинә, мөвчуд объектләрин кенишләндирилмәсинә вә јенидән гурулмасына, тикилән объектләрин аваданлыгларла тә'мин олунмасына чәкилән хәрчләрин мәчмуу баша дүшүлүр. Сәрмајә гојулушу әсас капиталын бүтүн үнсүрләринин садә вә кениш тәкран истеһсалына чәкилән хәрчләрлә әлағәдардыр.

§ 3.6. Әсас фондлар балансы

Әсас фондлар балансы адәтән ил әрзиндә әсас фондларын тәкран истеһсалы просесләрини сәчијләндирир. Бурада әсас фондларын илин әввәлине вә ахырына һәчми, ил әрзиндә дахил олмасы вә

чыхмасы истигамәтләр үзрә көстәрилер. Бу заман $\Gamma_1 + D = Ч + \Gamma_2$ бәрә-
 бәрлији тө'мин едилмәлидир. Бурада Γ_1 вә Γ_2 - илин әввәлине вә ахы-
 рына әсас фондларын дәјәрини; D - ил әрзиндә дахил олан, $Ч$ - ил
 әрзиндә төсәррүфатдан чыхан әсас фондларын дәјәрини көстәрир.

Әсас фондлар балансы ејни тишли әсас фондлар группасы үзрә
 натурал ифадәдә, бүтүн әсас фондлар үзрә исә дәјәр ифадәсилә тәр-
 тиб едилер. Әсас фондлар балансы там дәјәрилә вә көһнәлмәсини
 чыхмагла галыг дәјәрилә тәртиб едилер.

Чәдвәл 6

Там дәјәрилә әсас фондлар балансы

Әсас фондларын группалары	Илии әввәлине вардыр	Дахил олмушдур				Чыхмышдыр				Илии ахы- рына вардыр
		Чәми	о чүмлө- дән мән- бәәләр үзрә			Чәми	о чүмлө- дән исти- гамәтләр үзрә			
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Дахил олма мәнбәләри: сәрмәјә гојулушу һесабына тәзә әсас
 фондларын ишә салынмасы; инвентаризасија, јенидән гијмәтләндир-
 мә вә с. нәтичәсиндә әсас фондларын һәчминин вә дәјәрнин дү-
 рүстләшдирилмәсидир. Әсас фондларын ишдән чыхмасы истигамәт-
 ләри: там физики көһнәлмә нәтичәсиндә тамамилә амортизасија
 едилмиш әсас фондларын төсәррүфатдан чыхмасы; вахтындан тез
 көһнәлмиш вә јахуд истифадәси мәгсәдәүјүн олмајан вә тамамилә
 амортизасија едилмәмиш әсас фондларын ишдән чыхмасы; бәдбәхт
 һадисәләр (зәлзәлә, дашгын, јанғын вә с.) үзүндән әсас фондларын
 ишдән чыхмасы; инвентаризасија вә јенидән гијмәтләндирмә нәти-
 чәсиндә әсас фондларын һәчминин вә дәјәрнин дүрүстләшдирилмә-
 си. Галыг дәјәрилә әсас фондлар балансында онларын дахил олмасы
 вә чыхмасы илә јанашы, дәјәринин азалмасына сәбәб олан һесаб-
 ланмыш амортизасија ајырмаларынын мәбләғи вә әсас фондларын
 дәјәрини артыран гуртармыш әсаслы тө'мирин дәјәри көстәрилер.

Көһнәлмәсини чыхмагла әсас фондлар балансы

Балаис маддәләри	Милли игти- садијјат үзрә чөми	О чүмлөдәи мүлкијјәт фор- малары вә саһәләр үзрә
I. Илин әввәлиһә вардыр II. Әсас фондларын тамам- ланмасы вә бәрпасы: 1) ишә салымма 2) әсаслы тө'мир III. Әсас фондларын көһ- нәлмәси вә ишдән чых- масы 1) физики чыхма 2) амортизасија IV. әсас фондларын иткиси V. Илин ахырына вардыр VI. Ил әрзиндә артым VII. Сәрмајә гојулушу VIII. Битмәмиш тикинти 1) Илин әввәлиһә 2) Илин ахырына		

Һәмин баланса әсасән $I+II=III+IV+V$ бәрәбәрлијинин јазмағ олар; һәмин бәрәбәрлијә әсасән илин ахырына әсас фондларын галығ дө-
јәри $V=I+II-III-IV$ вә ил әрзиндә артым $VI=Y-I=II-III-IV$ олар.

Әсас фондлар балансы көстәричиләринин сәрмајә гојулушу ба-
лансынын көстәричиләрилә гаршылығлы әлағәләринин өјрәнилмә-
синә бөјүк әһәмијјәт верилир. Белә мүгајисә сәрмајә гојулушлары
нын мәнимсәнилмәси нәтичәсиндә јени јарадылан әсас фондларын
ишә салымасынын печә кетдијини ајдынлашдырмаға имкан верир.
Әсас фондларын ишә салымасы көстәричиләри бир тәрәфдән јени
әсас фондлары јаратмағ үчүн لازم олан сәрмајә гојулушуну азалт-
маға имкаи верир, диқәр тәрәфдән исә әсас фондларын һәчминин
артмасыны сәнијјәләндирир.

§ 3.7. Әсас капиталын вәзијјәтини, һәрәкәтини вә истифадәсини сәчијјәләндирән көстәричиләр.
Әмәјин әсас капиталла силаһланмасы көстәричиси.

Әсас капиталын һәчминә даир мә'лумат чох вахт мүүјјән тарихә, мәсәлә, илин әввәлинә вә ахырына верилир. Лакин мүхтәлиф иг- тисади көстәричиләри һесаблајаркән әсас капиталын орта илик дә- јәринин һесапланмасы тәләб олунур. Бу заман мә'луматын ичә ве- рилмәсиндән асылы олараг орта кәмијјәтин мүхтәлиф дүстурларын- дан: а) илин әввәлинә вә ахырына мә'лумат вериләрсә, садә һесаби орта кәмијјәтин дүстурундан б) бәрабәр фәсилә илә мә'лумат вери- ләрсә, хроноложи орта кәмијјәтин дүстурунда; в) гејри-бәрабәр фа- силә илә мә'лумат вериләрсә, чәкили һесаби орта кәмијјәтин дүсту- рундан истифадә олунмалыдыр.

Әсас капитал истифадә просесиндә вә јахуд тәбии гүввәләрин тә'сирилә, техники тәрәғтиин вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмә- синин нәтичәсиндә көһнәләрәк өз дәјәрини вә истеһлак хүсусијјәтлә- рини гисмән вә ја тамамилә итирир. Көһнәлмәнин интенсивлији чох- лу амилләрдән: истисмар дәрәчәсиндән, һазырланма кәјфијјәтиндән, хидмәтин вәзијјәтиндән, даһа мүтәрәпти әсас вәсаитләрин мејдана чыхмасындан вә с. асылыдыр. Статистикада әсас капиталын ашынма дәрәчәси көһнәлмә әмсалынын көмәјилә өлчүлүр, бу да көһнәлмә мәбләғинин әсас фондиарын там дәјәринә нисбәтилә һесабланыр:

$$\Theta_{\text{көһ}} = \frac{\text{көһнәлмә мәбләғи}}{\text{әсас капиталын там илк (бәрна) дәјәри}}$$

вә јахуд $\Theta_{\text{көһ}} = 1 - \Theta$ јарарлылыг.

Әсас капиталын јарарлылыг дәрәчәсини мүүјјән етмәк үчүн ја- рарлылыг әмсалындан истифадә олунур, о да әсас капиталын га- лыг дәјәринин там бәрна дәјәринә нисбәти илә һесабланыр. Һәмин әмсал әсас капиталын һәлә мәһсула кечмәјән дәјәрини әкс етдирир.

$$\Theta_{\text{јар.}} = \frac{\text{әсас капиталын галыг дәјәри}}{\text{әсас капиталын там бәрна дәјәри}}$$

вə җахуд Əҗар.=1-Əкөһ.

Көһнөлмө вə җарарлылыг əмсалларыны илин əввəли вə ахыры зийјəтинə һесаблимаг олар.

Əсас капиталын һәрəkəти кəстəричилəri ил əрзиндə онларын дахил олмасы вə чыхмасы пəтичəсиндə һəчминин вə гурулушунун дəјишмəсини сəчијјəлəндирир. Əсас капиталын тəзəлəнмəsi əмсалы онларын тəкрар истəһсалы кəстəричиси олмагла һесабат илинин ахырына əсас капиталын тəзəлəнмə дэрəчəсини сəчијјəлəндирир. Əсас капиталын тəзəлəнмə дэрəчəси ил əрзиндə ишə салынан тəзə əсас капиталын дəјəрини илин ахырына олан там дəјəринə бөлмөклə һесабланыр.

$$\Theta_{\text{тəз.}} = \frac{\text{Ил əрзиндə ишə салынан тəзə əсас капиталын дəјəри}}{\text{Илин ахырына əсас капиталын там дəјəри}}$$

Əсас капиталын артымы тəкчə ишə салынан тəзə əсас фондлар һесабына дəјил, һəм дə əввəллэр истисмарда олмуш əсас фондлар һесабына ола билэр. Бунунла əлагəдар олараг əсас капиталын дахил олма əмсалы да һесабланыр:

$$\Theta_{\text{дахил олма}} = \frac{\text{Һесабат илиндə дахил олан əсас капиталын дəјəри}}{\text{Һесабат дəврүнүн ахырына əсас капиталын дəјəри}}$$

Əсас капиталын тəкрар истəһсалынын динамикасыны тəһлил эдəркəн əсас капиталын тəзəлəнмəсинин интенсивлији əмсалында истифадə олунур.

$$\Theta_{\text{инт.}} = \frac{\text{Лəғв олунан əсас капиталын дəјəри}}{\text{Тəзə ишə салынан əсас капиталын дəјəри}}$$

Һəмин əмсал артдыгча əсас капиталып дəјишдирилмəсинин интенсивлији ашағы дүшүр вə əксинə. Əсас капиталын тамамилə көһнөлмə үзүндəн ишдəн чыхма дэрəчəсини сəчијјəлəндирмөк лəғв олунма əмсалы һесабланыр:

Лəғв олунан əсас капиталы дəјəри

$$\Theta_{\text{лəғв.}} = \frac{\text{Илин əввəлинə əсас капиталын дəјəри}}{\text{Лəғв олунан əсас капиталы дəјəри}}$$

Əсас капиталдан истифадəни өјрөнəркəн капитал верими (о əввəллэр фондверими адланьды) кəстəрчиси һесабланыр. Һəмин кəстəричи истəһсал нəтичəлəri (истəһсал олунан мəһсулун һəчминин) дəјəр ифадəсилə əсас капиталы ортаиллик дəјəринə нисбəтилə һесабланыр:

$$f_{\text{кап.вер.}} = \frac{Q}{\Theta K}$$

Бурада Q-истəһсалын һəчмини;

ӨК - əсас капиталын ортаиллик дəјəрини кəстəрир.

Мүəссисə вə саһə сəвијјəсиндə истəһсал нəтичəси кими үмуми мəһсул бурахылышынын дəјəри вə җахуд əлавə едилмиш дəјəр, макросəвијјэдə исə үмуми дахили мəһсул көтүрүлə билэр. Капитал верими - əсас капиталын дəјəринин һәр ваһидинə нə гəдэр мəһсул бурахылыгыны кəстəрир. Олун сəвијјəсинə əсас капиталын тəркибиндə актив һиссəнин хүсуси чəкиси, əсас капиталын техноложи мəһсулдарлыгы, мүəссисədə əмəјин тəшкили, əсас капиталын гиймəтилə бурахылан мəһсулун гиймəтинин нисбəти вə б. амиллэр тə'сир кəстəрир. Бүтөвлүкдə республика үзрə капитал вериминə игтисадијјатын саһə гурулушу да чидди тə'сир кəстəрир. Капитал вериминин əкс кəстəричиси капиталтутуму адланыр. Бу кəстəричи мəһсул ваһидинин истəһсалына тəлəб олунан əсас капиталын һəчмини əкс етдирир. Капитал вериминин динамикасыны өјрөнəркəн мəһсулун һəчми вə əсас капиталын һəчми мугајисəли гиймəтлэрлə көтүрүлмəлидир. ҮДМ-ун динамикасы индексини əсас капиталын динамикасы индексинə бөлмөклə дə капитал вериминин динамикасыны өјрөнмөк олар. Фəрз едөк ки, республикада əсас илə нисбəтəн һесабат илиндə ҮДМ истəһсалы 62 фаиз, əсас капитал исə 116 фаиз артмышдыр. Дəмəли, ҮДМ-а көрə һесабланан капиталверими һəмин дəврдə 25 фаиз азалмыш (1,62:2,16=0,75 вə җахуд 75 фаиз) вə ҮДМ-ун капитал тутуму 33,3 фаиз (2,16:1,62) артмышдыр. Мəһсул кəстəричилəri

(Q), капитал верими (f_v) вә әсас капиталын орта дәрәилә ($\bar{\Theta K}$)
 $Q = f_v \times \bar{\Theta K}$ бәрәбәрлији илә әлағадардыр. Демәли,

$$\bar{\Theta K} = f_m \times Q \text{ олар.}$$

Бүтүн әсас капиталын, һабелә онун аҗры-аҗры группарынын (би-
 наларын, машин вә аваданлыгларын) истифадәси бүтүн әсас капита-
 лын капитал верими, машин вә аваданлыгларын машинверими көс-
 тәричиләрилә сәчијјәләндирилир. Бу көстәричиләр исә мәһсул бу-
 рахылышынын һәчмини капиталын мұвафиг һәчминә нисбәтилә һе-
 саблаиыр. Һәмин көстәричиләрин динамикасынын өјрәнәркән ста-
 тистика индекс методундан кениш истифадә едир. Аҗрыча институту-
 сион ваһид вә јахуд саһә үзрә капитал вериминин динамикасы өј-
 рәниләркән фәрди индексин дүстурундан истифадә олунур:

$$i_f = f_1 : f_0; \quad I_{f(m)} = \frac{f_{1m}}{f_{0m}}$$

Бурада f_0 вә f_1 - бүтүн әсас капиталын, f_{0m} вә f_{1m} - машин вә ав-
 данлыгларын фөндверимини көстәрир. Бир груп институтуион ваһид-
 ләр (саһә) вә јахуд бүтөвлүкдә игтисадијјат үзрә капитал вериминин
 динамикасы ичмал индексләринин дүстурунун көмәјилә өјрәнилир:

$$J_f^{д.м.} = \frac{\bar{f}_1}{\bar{f}_0} = \frac{\sum Q_1}{\sum \bar{\Theta K}_1} : \frac{\sum Q_0}{\sum \bar{\Theta K}_0}$$

Бурада $\bar{f}_0$ вә $\bar{f}_1$ әсас вә һесабат дөврүндә капитал вериминин ор-
 та сәвијјәсини көстәрир. Һәмин дүстуру башга формада белә јазма-
 олар:

$$J_{f(\Theta K)} = \frac{\sum f_{\Theta K 1} \times d_{\Theta K 1}}{\sum f_{\Theta K 0} \times d_{\Theta K 0}}$$

Бурада $f_{\Theta K 0}$ вә $f_{\Theta K 1}$ һәр бир институтуион ваһид (саһә) үзрә әс-
 са вә һесабат дөврүндә капитал (машын) веримини, дөк - һәр бир ин-

титусион ваһидин (саһәнин) әсас капиталынын хүсуси чәкисини
 көстәрир.

Гурлуш амилинин капиталвериминин дәрјишмәсинә тә'сири исә

$$J_d = \frac{\sum f_{\Theta K 0} \times d_{\Theta K 1}}{\sum f_{\Theta K 0} \times d_{\Theta K 0}} \text{ вә јахуд } J_d = J_f : J_{f\Theta K} \text{ дүстурунун көмәјилә}$$

$$\text{өјрәнилир } J_{f\Theta K} = \frac{\sum f_{\Theta K 1} \times d_{\Theta K 1}}{\sum f_{\Theta K 0} \times d_{\Theta K 1}} \text{ исә сабит тәркибли капитал}$$

верими индексидир.

Мәһсул вә хидмәтләрин бурахылышынын мүтләг һәчминин дәр-
 јишмәсинә амилләрин тә'сири исә $\Delta Q = \sum Q_1 - \sum Q_0 = \Delta Q_f + \Delta Q_{\Theta K}$ вә јахуд
 $\Delta Q = \Delta Q_f + \Delta Q_{\Theta K} + Q_d$ дүстурунун көмәјилә өјрәнилә биләр. Бурада
 $\Delta Q_f = \Delta f_v \times \sum \bar{\Theta K}_1$ һәр бир институтуион ваһид үзрә капитал верими-
 нин дәрјишмәсинин мәһсулун һәчминә тә'сирини һесабламаға имкан
 верир. Гурлуш амилинин мәһсул бурахылышынын һәчминин дәрјиш-
 мәсинә тә'сири исә $\Delta Q_d = \Delta f_d \times \sum \bar{\Theta K}_1$ дүстурунун; әсас капиталын
 һәчминин дәрјишмәсинин мүтләг тәсири исә $\Delta Q_{\Theta K} = \Delta \bar{\Theta K} \times f_v$ дүстуру-
 нун көмәјилә һесабланыр.

Һәмин көстәричиләрин һесабланмасы вә тәһлилин ашағыдакы
 мисалларла изаһ едәк:

Мисал 1. Сәнајә саһәсинин әсас капиталынын һәрәкәтинә вә ис-
 тифадәсинә даир ашағыдакы мә'лумат вардыр, милјон манатла;

1. Көһнәлмәсини чыхмаға әсас капиталын илин әввәлине бәрһа дәрји ...	5500
2. Илин әввәлине көһнәлмә мәбләғи ...	2000
3. Тәзә әсас капитал ишә салынмышдыр ...	2100
4. Ил әрзиндә әсас капитал силинмишдир ... (ошларын галыг дәрји исә 80 милјон манат олмушдур)	600
5. Ил әрзиндә амортизасија һесапланмышдыр ...	580
6. Иллик мәһсулун һәчмин (үмуми дахили мәһсул)	7838

Һәмин мә'лумата әсасән:

1) Илин әввәлине вә ахырына әсас капиталын там бәрһа дәрјини;

- 2) Илин ахырына галыг дэјерини;
- 3) Әсас капиталын тәзәләнмәсн вә ишдән чыхмасы әмсаллары;
- 4) Әсас капиталын көһнәлмә вә јарарлылыг әмсалларыны;
- 5) Әсас капиталдан истифадә көстәричиләрини һесаблајаг.

Һәлли:

1. Илин әввәлинә әсас капиталын там дэјәри: $5500+2000=7500$ милјон манат. Илин ахырына әсас капиталын там дэјерини исә әсас капитал балансынын көмәјилә һесаблајаг.

$$7500+2100-600=9000 \text{ милјон манат.}$$

2. Илин ахырына әсас капиталын галыг дэјерини дә баланс вәдә тәсилә мүәјјән едәк.

$$5500+2100-8-580=6940 \text{ милјон ман.}$$

3. Әсас капиталын тәзәләнмәсн вә ишдән чыхмасы әмсаллары

$$\Theta_{\text{тәз.}} = \frac{2100 \times 100}{9000} = 23,3\%$$

$$\Theta_{\text{иш.чых.}} = \frac{600 \times 100}{7500} = 8,0\%$$

4. Әсас капиталын көһнәлмәси вә јарарлылыг әмсаллары ил әввәлинә вә ахырына һесаблапыр.

а) Илин әввәли вәзијјәтинә

$$\Theta_{\text{көһ.}} = \frac{2000 \times 100}{7500} = 26,7\%$$

$$\Theta_{\text{јар.}} = \frac{5500 \times 100}{7500} = 73,3\%$$

б) Илин ахыры вәзијјәтинә

$$\Theta_{\text{көһ.}} = \frac{(9000-6940) \times 100}{9000} = \frac{2060 \times 100}{9000} = 23\%$$

$$\Theta_{\text{јар.}} = \frac{6940 \times 100}{9000} = 77\%$$

5. Әсас капиталын истифадәси көстәричиләри (капиталверими вә капиталтутуму)

$$f_{\text{вер.}} = \frac{7838}{(7500+9000):2} = \frac{7838}{8250} = 0,95 \text{ манат.}$$

$$f_{\text{тут.}} = \frac{8250}{7838} = 1,0526 \text{ вә јахуд } 105,26 \text{ фаиз.}$$

Демәли, илин әввәлинә әсас капиталын там дэјәри 7500 милјон манат, илин ахырына 9000 милјон манат, илин ахырына галыг дэјәри 6940 милјон манат олмушдур. Әсас капиталын тәзәләнмәси көстәричиси 23,3 фаиз, ишдән чыхмасы исә 8 фаиз олмушдур. Ошларын јарарлылыг көстәричиси илин әввәлиндә 73,3 фаиз, илин ахырында исә 77 фаиз, көһнәлмә дәрәчәси исә ујғун олараг 26,7 вә 23 фаиз олмушдур. Әсас капиталын һәр манатына 95 гәпиклик мөһсул истәһсал едилмишдир.

Чәдвәл 8.

Мисал 2. Саһәнин ики мүәссисәси үзрә ашагыдакы мә'лумат вардыр:

Мүәссисәләр	Үмуми дахили мөһсул, мин ман.		Әсас капиталын ортаиллик дэјәри			
	Әсас илдә	һесабат илиндә	әсас илдә		һесабат илиндә	
			милјон манат	јекуна көрә фаизлә	милјон манатла	јекуна көрә фаизлә
	$q_0 P$	$q_1 P$	Φ_0	d_0	Φ_1	d_1
N 1	42490	46475	85840	30,03	92030	27,72
N 2	58000	67200	20000	69,97	240000	72,28
Јекун	100490	113675	285840	100,00	332030	100,00

Һәмнн мә'лумат әсасән:

1. Дәјишән тәркибли, сабит тәркибли капиталверими вә гурулуш амилинин тә'сири индексләрини;

2. Һәр бир мүәссисәдә капиталвериминин артмасы вә гурулуш амили һесабына капиталвериминин орта сәвијјәсинин мүтләг дәјишмәсини;

3. ҮДМ-ун һәчминин мүтләг артымыны: а) әсас капиталын һәчминин артмасы һесабына;

б) гурулуш амили һесабына;

в) һәр бир мүәссисәдә капиталвериминин артмасы һесабына дәјишмә әјјән етмәли.

Һәлли:

1) Дәјишән тәркибли капиталверими индекси ашағыдакы дүслә һесабланыр:

$$J_{f_{\text{дәјиш.м}}} = \frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_0 d_0} = \frac{\bar{f}_1}{\bar{f}_0}$$

1N-ли мүәссисә үзрә капиталверими:

$$f_0 = \frac{q_0 P}{\Phi_0} = \frac{42490}{85840} = 0,495 \text{ ман}; \quad f_1 = \frac{46475}{92030} = 0,505 \text{ ман}$$

2 N-или мүәссисә үзрә капиталверими

$$f_0 = 58000 : 200000 = 0,290 \text{ ман}; \quad f_1 = 67200 : 240000 = 0,280 \text{ ман.}$$

Дәјишән тәркибли капитал верими индекси

$$J_{f_{\text{дәјиш.м}}} = \frac{0,505 \times 0,2772 + 0,280 \times 0,7228}{0,495 \times 0,3003 + 0,290 \times 0,6997} = 0,9738$$

вә јахуд 97,38% фаиз;

Сабит тәркибли капиталверими индекси исә

$$J_{f_{\text{с.м}}} = \frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_0 d_1} = \frac{0,34236}{0,495 \times 0,2772 + 0,29 \times 0,7228} = 0,9871$$

вә јахуд 98,71% фаиз олар. Гурулуш амилинин тә'сири индекси

$$J_{f_{\text{ор}}} = \frac{\sum f_0 d_1}{\sum f_0 d_0} = \frac{0,34682}{0,35156} = 0,9865$$

вә јахуд 98,65% олар.

Демәли, ики мүәссисә үзрә бирликдә капиталверими әсас илә нисбәтән һесабат илиндә 2,62% ашағы дүшмүшдүр, о чүмләдән әјры-әјры мүәссисәләрдә капиталвериминин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә 1,29% фаиз, гурулуш амилинин тә'сирилә 1,35% ашағы дүшмүшдүр.

2) Капиталвериминин орта сәвијјәсинин мүтләг дәјишмәси:

а) Һәр бир мүәссисәдә капиталвериминин дәјишмәси иәтичәсиндә;

$$\sum f_1 d_1 - \sum f_0 d_1 = 0,34236 - 0,34682 = -0,00446 \text{ манат}$$

б) гурулуш амилинин тә'сири нәтичәсиндә

$$\sum f_0 d_1 - \sum f_0 d_0 = 0,34682 - 0,35156 = -0,00474 \text{ мап олмушдур.}$$

3) ҮДМ-ун мүтләг артымы: $113675 - 100490 = 13185$ милјон манат

олмушдур;

О чүмләдән: а) әсас капиталын һәчминин артмасы һесабына:

$$\Delta qP_{(\Phi)} = (\sum \Phi_1 - \sum \Phi_0) \times f_0 = (332030 - 285840) \times 0,35156 = 46190 \times 0,35156 = +16238 \text{ милјон ман.}$$

б) гурулуш амилинин тә'сирилә:

$$\Delta qP_{(d)} = (\sum f_0 d_1 - \sum f_0 d_0) \times \sum \Phi_1 = (0,34682 - 0,35156) \times 332030 = -0,00474 \times 332030 = -1573 \text{ милјон манат;}$$

в) Һәр бир мүәссисәдә капиталвериминин дәјишмәси нәтичәсиндә:

$$\Delta qP_{(f)} = (\sum f_1 d_1 - \sum f_0 d_1) \times \sum \Phi_1 = (0,34236 - 0,34682) \times 332030 = -0,00446 \times 332030 = -1480 \text{ милјон ман.}$$

$$\text{Јохлама: } 13185 \text{ милјон ман} = +16238 + (-1573) + (-1480);$$

Әмәјин әсас капиталла силаһлапмасы кәстәричиси әсас капиталын там бәрпа дәјәрини ән бөјүк иөвбәдәки фәһләләрин ајына бөлмәклә һесабланыр. бу заман бүтүн новбәләрдә ишләјән фәһләләрин

сајыны топлајыб, алынан нәтижәни нөвбәлилик әмсалына бөлүмдүр. Әкәр мүүссисә бир нөвбәли иш режимлә ишләјирсә фәһләләрин орта сјаһы сајы көтүрүлө биләр.

Мисал 3. Ики ил әрзиндә фәһләләрин әсас капиталла силаһла масы 11,4 милјон манатдан 12,2 милјон маната гәдәр, һәмин дөвр әмәк мәһсулдарлығы исә 9 фаиз артмышдыр. Капиталвериминин мәңгә дәјишдијини һесаблајаг.

Һәлли:

Бу мәгсәдлә индексләрин рабитәсиндән истифадә едәк:

$$J_f = J_w : J_{\text{фонд.силаһ.}} = 1,09 : \frac{12,2}{11,4} = 1,09 : 1,07 = 1,0187$$

вә јахуд 101,87 фаиз.

Демәли, каниталверими өјрәнилән дөврдә 1,87 фаиз артмышдыр. Мисал 4. Әсас капиталын тәркибиндә иш машын вә аваданлығын тәриһин һүсуси чәкиси 4 фаиз, машынвериминин сәвијјәси исә 0,885 дән 0,900-а гәдәр артмышдыр. Каниталвериминин нечә дәјишдијини мүүјјән едәк:

Һәлли:

$$\frac{YDM}{\Phi} = \frac{\Phi_{\text{маш.}}}{\Phi} \times \frac{YDM}{\Phi_{\text{маш.}}} ; J_f = J_{d(\Phi M)} \times J_{f(\Phi M)} =$$

$$= 1,04 \times \frac{0,900}{0,885} = 1,04 \times 1,017 = 1,0577 \text{ вә јахуд } 105,77\%$$

Демәли, капиталверими 5,77 фаиз артмышдыр.

§ 3.8. Истехсал күчләри статистикасы

Мүүссисәнин истехсал имканларыны әкс етдирән мүүһүм көстәричиләрдән бири истехсал күчүдүр. Бу мүүссисәнин мүүјјән вахда истехсал едә биләчәји мәһсулун максимум һәчмини әкс етдирир. Истехсал күчү көстәричиләри сәнаједә, тикинтидә, нәғлијјәдә вә кәнд тәсәррүфатынын бә'зи сәһләриндә (өртүлү тәрәвәзә

ликдә, гушчулуг фабрикләридә) истифадә олуңур. Сәнаједә (јүн-күл вә јејинти сәнајесиндә) истехсал күчү е'мал едилә билән һәм-малын миғдары илә өлчүлүр. Күч адәтән иллик һесабланыр; мөвсүмү истехсалатда исә ән чох јүкләнмә дөврүндә орта күндәлик вә ортанөвбәлик күч һесабланыр. Ил әрзиндә истехсал күчләри дө-јишир: јени күчләр ишә салыныр, мүүһәлиф сәбәбләрә көрә күч-ләрин бир һиссәси сырадан чыхыр. Бунунла әлағәдар олараг мәһ-сулларын кениш сјаһысы үзрә истехсал күчләри баланслары иш-ләниб һазыраныр. Бу балансларда истехсал күчләринин илин әв-вәлине һәчми, ил әрзиндә даһил олмасы вә чыхмасы, илин аһы-рына һәчми, ортаиллик күч вә онун истифадәси һағгында мә'лу-матлар верилир.

Ортаиллик күч ашағыдакы дүстурла һесабланыр:

$$M = M_1 + \Sigma M_{i.c} \times \frac{T_1}{12} - \Sigma M_{ch} \times \frac{T_2}{12}$$

бурада M_1 -илин әввәлине олан күчү; $M_{i.c}$ -ил әрзиндә ишә салынан күчләри; M_{ch} - ил әрзиндә чыхан күчләри; T_1 - јени күчләрин ишә салымасындан илин аһырына кими олан ајла-рын сајыны; T_2 - күчләрин тәсәррүфатдан чыхмасы вахтындан илин аһырына кими олан ајларын сајыны; M - ортаиллик күчү көстәрир.

Истехсал күчләриндән истифадә әмсалы фактики истехсал еди-лән мәһсулун һәчмини ортаиллик күчә бөлмәклә һесабланыр.

§ 3.9. Дөвријјә фондлары статистикасы

Мадди истехсалын дөврүјјә фондларыша онун әсасыны тәшкил едән мал-материал гијмәтлиләри еһтијаты вә һабелә битмәмиш ис-техсал вә битмәмиш тикинти даһилдир. Дөвријјә фондларынын тәр-киби милли игтисадијјат сәһләринин һүсусијјәти илә мүүјјән еди-лир. Мәсәлән, сәнаједә дөвријјә фондларынын тәркибинә онларын ашағыдакы нөвләри даһил едилир: һаммәли, әсас материаллар вә са-тыналма јарымфабрикатлар, көмәкчи материаллар, бәрк вә дуру ја-

начаг; тара вә тара материаллары; тә'мир үчүн еhtiјат һиссәләр аләтләр; тәсәррүфат инвентарлары вә аз гијмәтли, тез көһнәлән јалар; битмәмиш истехсал вә өзүнүн истехсал етдији јарымфаб-катлар; битмәмиш гејри-сәнаје истехсалы, әлалты көнд тәсәррүфаты истехсалы еhtiјатлары вә битмәмиш истехсалы. Көнд тәсәррүфатында көстәриләнләрлә јанашы дөвријјә фондларынын тәркибиә тохум вә әкин материаллары, јемләр, чаван вә көкәлдилмәк олан мал-гара да дахил олуp.

Соснал-игтисади статистика дөврүјјә фондларынын һәчмини, тәркибини вә истифадәсини өјрәниp. Пул ифадәсиндә онларын һәчми мөјјән аиа учота алыныp вә орта һәчми һесабланыp. Дөвријјә фондларынын орта һәчми садә һесабы орта көмијјәтин вә ја хронолог орта көмијјәтин дүстуру илә һесабланыp. Дөвријјә истехсал фондларынын тәркиби өјрәниләркән бир сыра гуpлашдыpмалар тәтби олунур:

1. Јаранма мәнбәләринә көрә гуpлашдырма: өз хүсуи вәсаити пpи һесабына вә чәлб олунан вәсаитләр һесабына (банк кредитләр, кредитор борчлары вә саир мәнбәәләр һесабына) јарадылан дөвријјә фондлары.

2. Дөвријјә фондлары еhtiјатларынын тә'јинатына көрә гуpлашдыpымасы: мадди истехсалдакы истехсал еhtiјатлары вә тәдәуи сферасында олан еhtiјатлар.

3. Нөвләр үзрә дөвријјә истехсал фондларынын гуpлашдыpымасы.

Дөвријјә истехсал фондларынын истифадәси көстәричиләри илә ашағыдакылардыp:

1. Дөвријјә әмсалы (јә'ни дөвријјәнин сајы) - өјрәнидән дөвријјә истехсал фондларынын орта галығынын иечә дәфә дөвријјә етдијини сәчијјәләндиpир.

2. Дөвријјә фондларынын тәһким олунма әмсалы - дөвријјәнин (јә'ни сатылмыш мөһсулуи) һәр манатына дүшән дөвријјә фондларынын орта галығыны сәчијјәләндиpир.

3. Бир дөвријјәнин орта давамәтмә мүддәти (жүнлә).

Мөһсул вә хидмәтләрин сатышыны "Р" илә (истехсалчынын гијмәтилә); дөвријјә фондларынын орта галығыны - "О" илә, өјрәнидән

дөврүн мүддәтини - "Д" илә ишарә етсәк, јухарыда верилән көстәричиләри белә һесабламаг олар:

$$\text{а) дөвријјә әмсалы} - \Theta_d = \frac{P}{O};$$

$$\text{б) тәһким олунма әмсалы} \Theta_{m\bar{h}} = \frac{\bar{O}}{P};$$

$$\text{в) һәр дөвријјәнин орта мүддәти} M = \frac{D}{\Theta_q} = D \times \Theta_{m\bar{h}}.$$

$$\text{вә јахуд} \quad M = \frac{D \times \bar{O}}{P}$$

Дөвријјәнин сүр'әтләймәси нәтичәсиндә азад олан вәсаитин мәнбәләрини исә ашағыдакы дүстурун көмәјилә һесабламаг олар:

$$AB = (\Theta_{m1} - \Theta_{m0}) \times P_1$$

$$\text{вә јахуд} AB = \frac{P_1 \times M_0}{D} - O_1$$

Чәдвәл 9.

Мисал: Сәнаје мөәссисәси үзрә ики илин мә'луматы верилир:

Көстәричиләр	Әсас ил, милјон манат	Һесабат илн, милјон манат	Артым әмсалы	Мүтләг кәнарланма, милјон манат
1. Мөһсул вә хидмәтләрин сатышындан вәсаит әлдә едилмишдир...	3200	3690	1,153	+490
2. Дөвријјә фондларынын ортаиллик дәјәри...	800	820	1,025	+20
3. Дөвр етмә әмсалы (Өд)	4	4,5	1,125	+0,5
4. Тәһким олунма әмсалы (Өт)	0,250	0,222	0,888	-0,028
5. Һәр дөвријјәнин орта давам етмә мүддәти, күн (М)	90	80	0,889	-10,0

Бурада дөвријјәнин сајы вә дөвријјә вәсаитләринин орта галы сатышдан әлдә әлунан пул вәсаитинин мәбләғини мүүјјән едә амыллар һесабы едилә биләр. Дөвријјәнин сајынын артмасы нәтижәсиндә сатышдан пул мәдаҳили 410 милјон манат $[(+0,5 \times 820) = +410]$ дөвријјә вәсаитләринин һәчми артдығына көрә исә 80 милјон манат (4x20) артмышдыр. Һәр ики амылын биркә тә'сирилә сатышдан пул мәдаҳили 490 милјон манат артмышдыр.

Дөвријјәнин сүр'әтләнмәси нәтижәсиндә азад олан вәсаитин мәбләғи исә

$$AB = \frac{P_1 \times M_0}{D} - \bar{O}_1 = (3690 \times 90) : 360 - 820 = 922,5 - 820 = 102,5 \text{ милјон манат олачагдыр.}$$

§ 3.10. Мәһсулун материал тутуму вә онун динамикасынын тәһлили

Әмәк чисмләриндән истифадә дәрәчәсини гүјмәтләндирмәк үчүн мәһсулун, иш вә хидмәтләринин материал тутуму көстәричиләри тәһлил едиләр. Бу бүтөвлүкдә иштисадийјат үзрә үмуми даҳили мәһсулун материал тутуму — истехсала сәрф едилмиш әмәк чисмләринин дәрәжәсини үмуми даҳили мәһсулун дәрәжәсинә бөлмәклә һесабылан. Әмәк чисмләриндән истифадәнин сәмәрәлилийини сәчијјәләндирә башга бир көстәричи үмуми милли кәлиринин материал тутумудур.

Милли иштисадийјатын ајры-ајры сәһәләри үзрә мәһсулун материал тутуму көстәричиләрини үмуми даҳили мәһсула көрә һесабылан. Материал тутумунун синтетик көстәричиләри илә јанашы мәһсул ваһидинин истехсалына хаммал, материал, јаначаг вә енергия мәсрәфи дә һесабылан. Буна хусуси мәсрәф көстәричиси дејиләр. Мисал: 50 әдәд мә'луматын истехсалына 200 кг материал сәрф едилмишдир. Демәли, материалын хусуси мәсарифи:

$$m = M : q = 200 : 20 = 10 \text{ кг/әдәд әлар.}$$

Һесабаты дөврүндә фактики хусуси мәсарифи (m_1) әсас дөврүн хусуси мәсрәфинә (m_0) бөлмәклә, хусуси мәсрәф индексини һесабылан. Јырыг: $i_m = m_1 : m_0$

1) Мүүјјән нөв материал бир нечә нөв мәһсулун истехсалына сәрф олундугда материал тутумунун орта һесабыла дәјишмәси хусуси мәсрәф индексинин ашағыдакы дүстуру илә һесабылан:

$$J_m = \frac{\sum m_1 q_1}{\sum m_0 q_1}$$

2) Мүүјјән нөв мәһсулун истехсалына сәрф едилән, мүхтәлиф нөв хаммал вә материалын хусуси мәсрәфинин дәјишмәси исә

$$J_m = \frac{\sum m_1 P_0}{\sum m_0 P_0} \text{ дүстуру илә өјрәнилир.}$$

3) Мүәссисәлә вә сәһәдә истехсал едилән бүтүн мәһсуллара сәрф едилән мүхтәлиф хаммал, материал, јаначаг вә енергиянын хусуси мәсрәфинин орта һесабыла дәјишмәсини сәчијјәләндирән үмуми индексин дүстуру

$$J_m = \frac{\sum m_1 P_0 q_1}{\sum m_0 P_0 q_1}$$

Бу индексләрдә m_1 вә m_0 - мәһсулун һәр ваһидинә материалын хусуси мәсрәфинин q_1 - һесабаты дөврүндә мәһсул истехсалын һәчмини; P_0 - хаммал вә јаначагынын һәр ваһидинин сабит гүјмәтини көстәрир.

4) Үмуми мәһсулун материал тутумунун орта һесабыла дәјишмәсини сәчијјәләндирән индекс, материалын үмуми мәсрәф индексини мәһсулун физики һәчм индексинә бөлмәклә дә һесабылана биләр:

$$J_m = \frac{J_m}{J_q} = \frac{J_m q}{J_q}$$

Заводда икн нөв мөһсулун истехсалына бир нөв хаммалын мөсрөфинө даир анагыдакы мө'лумат вардыр.

Мөһсуллар	Истехсал олунмуш мөһсулун мигдары, әдәд		Бүтүн мөһсула сөрф олунан хаммал, кг	
	Әсас ил	һесабат или	Әсас ил	һесабат или
	q_0	q_1	$m_0 q_0 (M_0)$	$m_1 q_1 (N_1)$
А	2000	2100	6000	6000
Б	800	850	240	250

Һәмнн мө'лумата әсасән:

- 10 Материалын хусуси мөсрөфиннн үмуми индексини;
- 2) Материалын хусуси мөсрөфиннн дәжишмәси һесабына хаммала гәнаәтнн мигдарыны һесаблајаг.

Һәлли:

1. материалын хусуси мөсарифиннн үмуми индекси

$$J_m = \frac{\sum m_1 q_1}{\sum m_0 q_1} = \frac{6000 + 250}{\frac{6000}{2000} \times 2100 + \frac{240}{800} \times 850} = \frac{6250}{6555}$$

$$= 0,953 \text{ вә јахуд } 95,3 \text{ фаиз.}$$

Демәли, икн мөһсул үзрә материалын хусуси мөсарифи әсас илнн нисбәтән һесабат илиндә 4,7 (100-95,3) фанз азалмышдыр.

2. Хусуси мөсарифинн дәжишмәси һесабына материала гәнаәт $\sum m_1 q_1 - \sum m_0 q_1 = 6250 - 6555 = -305$ кг олар.

Сәнајенин бә'зи сәһәләриндә вә һабелә һејвандарлыгыда хусуси мәсрәф кәстәричиси әвәзинә сәрф едилән материалын һәр ваһиди-нә дүшән мәнсул чыхышы кәстәричиси һесабын: $V=q:M$. Мәсә-лән, чәрәк заводунда 200 тои ә'ла кәйфијјәтли бугда унушан 278 тон чәрәк мә'мулатлары биширилмишдирсә, бир тон ундаи чәрәк чыхы-шы $V=278:200=1,39$ тон олар.

Машындајырмала әсас материалдан истифадәнин сәмәрәлилијини сәчијјәләндирән хусуси кәстәричи: - материалдан истифадә әмсалы һесабын. Бу кәстәричи һазыр мә'мулатын вә ја деталын тәмиз чәкисини материалын механики е'малына кими өлан фактики чәки-синә бөлмәклә һесабын.

§ 3.11. Милли сәрвәт һаггында мә'лумат мәнбәләри

Милли игтисадијјатын ајры-ајры сәһәләриндә, мүәссисә вә бир-ликләрдә әсас вә дөвријјә фондларына даир статитик информасија-нын башлыча мәнбәји онларын иллик һесабатыдыр. Мәсәлән, кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләринин иллик һесабатында вериләи баланс-да (активдә) әсас вәсаитләрин илин әввәлине вә ахырына илк (бәр-па) дәјәри, кәһнәлмәси вә галыг дәјәри, еһтијатлар вә вә мәсрәф-ләр, пул вәсаитләри, һесаблашмалар вә саир активләр һаггында мә'лумат верилир.

11 АСК N-ли "Әсас фондларын мөвчудлуғу вә һәрәкәти һаггын-да" чәдвәлдә әсас фондларын групплары үзрә илин әввәлине вә ахы-рына там дәјәри, ил әрзиндә дахил олмасы вә чыхмасы вә һабелә онларын илин ахырына галыг дәјәри һаггында мә'лумат верилир, әсас фондларын орта иллик дәјри дә кәстәрилир. Бурада әсас фонд-ларыи тәркиби, һесабынан амортизасија мәбләғи вә әсаслы (чари) тө'мирә хәрчләр һаггында да кениш мә'лумат верилир.

Әһалинин тәсәррүфатында мөвчуд олаи әсас фондлар һаггында мә'луматлар исә аилә бүдчәләринин сечмә методу илә тәдиги мате-риалларында верилир. Бүтөвлүкдә милли игтисадијјат вә онун ајры-ајры сәһәләри үзрә милли сәрвәтә вә онун тәркиб үнсүрләринә да-ир мүһүм мә'луматлар, Азәрбајчан Дөвләт Статистика Комитәсинин вахташыры тәртиб етдији статистика мәчмүәләриндә верилир.

IV ФӘСИЛ

МИЛЛИ ҺЕСАБЛАР СИСТЕМИ ВӘ ӘСАС МАКРОИГТИСАДИ КӨСТӘРИЧИЛӘР

§ 4.1. Милли һесаблар системи һаггында аңлаҗыш, сoсиал-игтисади тәһлил, прогнозлашдырма вә игтисади сијасәт нрограмынын һазырланмасында онун ролу

Республикамызын һәјатында баш верән чохлу мұхтәлиф игтисади һадисәләри, мұрәккәб тәсәррүфат әләгәләрини тәһлил етмәк үчүн бир-бирилә сых әләгәдар кәстәричиләр системи олмалыдыр. Идарә етмәнин кәјфијјәти информасијанын нә дәрәчәдә дүрүст вә оператив олмасындан асылыдыр. Бунунла јанашы кечмишдә статистиканын вердији мә'луматлар һеч дә онун үзәринә дүшәп вәзифәләрини өһдәснндән һәмишә мұвәффегијјәтлә кәлдијини демәк олмаз. Совет статистикасынын мәзмунунда бир сыра пөгсанлар вә чатышмамалыглар варды. ССРИ-дә 70 ил әрзиндә Халг Тәсәррүфаты баланслары (ХТБ) тәртиб олунмушдур. Онун нәзәри әсасыны А. Смитин вә К. Марксын әмәк-дәјәр вә мадди истәһсал сферасы һаггында нәзәр ијјәләри тәшкил едир. ССРИ-дә ХТБ мәркәзләшдирилмиш планлашдырма вә материал ресурсларынын мәркәзләшдирилмиш гәјдәл бөлүшдүрүлмәси принципләринә әсасланан игтисадијјаты шәрһ вә тәһлил етмәк үчүн тәртиб олунурду. ХТБ-да харичи игтисади әләгәләр вә хидмәтләр сферасынын хејли һиссәси өз әксини тапмырды, малијјә вә пул тәдавулу һаггында нормал информасија тәчрүб олараг јох иди. Тәсәррүфат рәһбәрләринин вә назирләрин истифада етдикләри статистика һесаблары чох вахт халг тәсәррүфаты с

һәләрирдә ишләрин вәзијјәтини тәһриф едилмиш формада әкс етдирилди. Мәсәлән, учот вә һесабатларда үмуми тахыл јынымы бункер чәкисилә кәстәрилирди ки, бунун нәтичәсиндә тахыл истәһсалынын һәчми азы 10 фаиз артыг кәстәрилирди. Харичи өлкәләрин статистикасынын мә'луматы илә мұгајисәдә ајагтабы истәһсалынын һәчми тәхминән 20 фаиз артыг кәстәрилирди. (Бејнәлхалг статистикада резин вә полимер материаллардан һазырланан ајагтабылар нәзәр алынмыр). ССРИ-дә консерв истәһсалы шәрти банка һесабы илә учота алынырды, харичдә исә үмумән гәбул едилмиш метрик тонла учот апарылыр.

Совет статистикасында гәбул едилән методика бејнәлхалг статистиканын методларындан әсасән ашағыдакы кими фәргләнир:

а) мәчму ичтимаи мәһсул (үмуми ичтимаи мәһсул) истәһсалы схемасы әсас кәтүрүлүрдү ки, бурада мадди истәһсал сферасынын мәһсулу кәтүрүлүрдү, хидмәтләр сферасынын әсас һиссәси исә унудулурду;

б) бу схема мәһсулун дәфәләрлә тәкрат һесаба алынмасына сәбәб олурду. Һәм е'мәдичи, һәм дә тәкрат е'мәл сәнајесиндә илкин вә аралыг мәһсул дәфәләрлә тәкрат учота алынырды ки, бу да тәсәррүфат фәалијјәтинин реал нәтичәләрини шиширдирди;

в) һәмин схема инкишаф етмиш кәстәричиләр системинә малик дејилди, хусусилә малијјә вә пул тәдавулу саһәсиндә.

Суверенлији бәрпа олунан вә бејнәлхалг бирлијә дахил олан республикамызда статистик һесабаты вә информасијаны идарәетмәнин артан тәләбатына вә бејнәлхалг тәчрүбәјә ујғунлашдырмаг үчүн дүнјада һамылыгла гәбул едилмиш схемаја, јә'ни милли һесаблар системинә (МҺС) кечмәк зәрурәти јаранмышды.

МҺС - игтисадијјатын макросәвијјәјә инкишафыны сәчијјәләндирән вә гаршылыгы сурәтдә әләгәдар олан кәстәричиләр системи-дир. Игтисади моделләр вә прогнозлар онун әсасында ишләниб һазырланыр, мәсәлән, веркигојма вә кредитләшдирмә сијасәти, игтисади артым сүр'әти, дөвләт бүдчәсинин кәсири вә с.

МҺС - мұхтәлиф мәгсәдләр күдән ики истигамәтдә тәдгигат ишләринин - милли кәлир статистикасынын вә игтисади сиклин тәһлилинин бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Мүасир типли милли һесаблар системинин јаранмасы тарихәи ашағыдакы ики мәсәлә илә:

1) өлкәнин иғтисади фәалийәт нәтиҗәләрини өлчәмәҗә вә иғтисади гурулушу сәчијјәләндирмәҗә имкан верән үмүмиләшдиричи көстәричиләрин һесапланмасы; 2) иғтисади сијасәт тәдбирләринин иғтисади просесләрә вә кәләчәк инкишафа тә'сирини тәһлил етмәк зәрурәтилә алағадардыр.

МҺС - ил әрзиндә өлкәдән баш верән бүтүн иғтисади һадисәләрин макро-иғтисади (үмүмиләшдиричи), мұһасибат вә рәғәмләрә әкс етдирән көстәричиләр системиндән ибарәтдир. һесабламаларын макроиғтисади хүсусијјәти онунла шәртләнир ки, белә әкс олунма нәтиҗәсиндә үмүмиләшдиричи көстәричиләр васитәсилә иғтисади просесләрин там тәһлили тә'мин олунур. Онун мұһасибат хүсусијјәти ондан ирәли кәлир ки, иғтисади әмәлијјатлар икили јазылыш гәјдасында һесаблар системиндә әкс олунур.

МҺС-дә статистиканын бүтүн чари тәдғигатларындан истифадә олунур вә иғтисади сикл конкрет рәғәмләрлә әкс олунур. Она кәрә дә МҺС иғтисади нәзәријјәин инкишафы вә иғтисади сијасәт програмларынын формалашмасы үчүн бәјүк әһәмијјәт кәсб едир.

МҺС иғтисадијјатын вәзијјәтини рәғәмләрлә әкс етдирмәклә макроиғтисади нәзәријјә илә иғтисади һәтигәт арасында алағә јарадыр вә иғтисадијјата нәзарәт етмәк, онун инкишафыны прогнолашдырма вә нәзәријјәнин дүзкүнлүјүнү јохламағ үчүн мұһүм васитәјә чеврилер.

МҺС өлкәнин һәјатында баш верән һадисәләрин кедишаты вә сәвијјәси һағтында үмуми анлајыш вермәклә дәвләтин иғтисади сијасәтини дүзкүн гурмаға вә базары өјрәнмәҗә, гурулуш вә тариф сијасәтини ишләјиб һазырламаға имкан верир.

БМТ-нин јени һазырладығы МҺС-и (1993-чү ил) һәм милли, һәм дә бејнәлхалғ сәвијјәдә макроиғтисади статистиканын инкишафында чидди рол ојнамагла бәрабәр макроиғтисади сијасәтин формалашмасы мәсәләләри үзрә мұәјјән гәрарларын гәбул олунмасыны хејли асанлашдырыр. МҺС-и бејнәлхалғ иғтисади әмәкдашлығы кенишләндирмәјин шәрти кими мұһүм макроиғтисади көстәричиләрин бејнәлхалғ мұғажисәсини јахшылашдырмаға әсас јарадыр.

Һәлә 300 ил бундан өнчә инжилис сијаси арифметика мәктәбинин нұмајәндәләри В. Петти вә Г. Кинг дүнјада илк дәфә милли кәлирә даир һесабламалар апармышдылар.

МНС-и игтисади инкишафын үмуми нәтижәләрини вә ишбәтләрини әкс етдирән көстәричиләр системи кими 40-50-чи илләрдә мејдана чыхмышдыр. Онын нәзәри әсасыны Чон Кејис вә онун давамчылары ишләјиб һазырламышлар.

Икинчи дүнја муһарибәсиндән сонра МНС-ин инкишаф етдирилмәси саһәсиндә бејнәлхалг игтисади тәшкилатлар дүнја мијјасында мутајисәли макроиғтисади информасијанын тәмин олунмасы үчүн бејүк иш көрдүләр. БМТ 50-чи илләрин әввәлләриндә бүтөвлүкдә игтисадијјат үчүн мәһдуд сајда һесаблир системиңә даир төвсијәләри әкс етдирән биринчи бејнәлхалг стандарты дәрч етди. БМТ-ин Статистика Комиссијасы 1968-чи илдә МНС-ин даһа тәкмил вә кеңиш вариантыны бәјәнди. Һәмин сәнәдин һазырланмасында мәшһур инкилис игтисадчысы Ч. Кејнисин шакирди вә давамчысы Ричард бејүк рол ојнады.

1993-чү илдә гәбул едилән јени МНС-ин әсас хусусијјәтләриндән бири игтисади просесләрин бүтүн чәһәтләрини тамамилә әһатә едәи һесаблир вә көстәричиләр васитәсилә мәһсулларын, хидмәтләрин вә кәлирләрин һәрәкәтини, тәсәррүфат субјектләринин бүтүн активләрини вә пассивләрини өзүндә бирләшдирмәсидир.

§ 4.2. МНС-дә һесаблирын тәркиби вә тәснифаты, әсас һесаблир вә онларын көстәричиләри арасындакы гаршылыгы әләгә

Јени МНС-ин башлыча хусусијјәтләриидән бири игтисади просесләрдә јеринә јетирдикләри функцијаја көрә тәсһиһат ваһидләри групу, јәни игтисади секторлар (бөлмәләр) үзрә дәрин елми тәһлил апарылмасына шәраит јаранмасыдыр. Һесаблирын нөвүнү вә ардыңлылығыны баша дүшмәк чәтин дејилдир: кәлирләр истәһсал фәалијјәти нәтижәсиндә јараиыр (әсасән гејри-малијјә мүәссисәләриндә); онун әса һиссәси әһалинин ев тәсәррүфатлары арасында бөлүшдүрүлүр, дәвләт тәгаүдләри вә бүдчәдән башга өдәнишләр васитәсилә тәкрат бөлүшдүрүлүр вә сон нәтижәдә истәһлака вә әмлак јыгымы үчүн истифадә олунур. Бүтүн бу әмәлијјатлар мувафиг һесаблирда гејд олунур вә беләликлә, гапалы дөвријјәни әкс етдирир. Адәтән тәсһифат ваһиди мүәссисәдир. Башга чүрә десәк I бөлмә бүтүн мү-

өссисэлэри эһатэ едир. Һәр бир бөлмә үчүн тәртиб олуан 7 һесабын дан алава, һесаблир системинә әсас групп әмәлијјатлар үчүн (бүтүнлүкдә игтисадијјат үчүн) тоңлу һесабы да дахилдир: һесабы О: Мәһсул вә хидмәтләр һесабы.

Һесабы 8: Дүнјанын галан өлкәләри һесабы.

Мәһсул вә хидмәтләр һесабында өлкәнин дахили истехсалының вә харичдән дахил олан әмтәәләр вә онларын чари истехсал еһтијјатларына, јә’ни аралыгы истехлака вә инвестијја үчүн вә һабәлә сәһәстә истехлака вә ихрачат үчүн истифадәси әкс олуноу.

8-чи һесабы дахили тәсәррүфәт ваһидләри вә “галан дүнја” резидентләри арасындагы харичи тичарәт, кәлирләр вә кредитләр үзрә бүтүн әмәлијјатлары өзүндә әкс етдирир.

Игтисадијјат бөлмәләриндә баш верән әмәлијјатлары тәһлили етмәјә имкан верән вә гаршылыгы алағадар олан һесаблир системинә нәзәрдә тутулушдуу:

1. Истехсал һесабы; 2. Кәлирләрин јаранмасы һесабы; 3. Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәси һесабы; 4. Кәлирләрин тәқрар бөлүшдүрүлмәси һесабы. 5. Кәлирләрин истифадәси һесабы; 6. Әсаслы хәрчләр һесабы; 7. Харичи игтисади алағәләр һесабы.

Һәмни һесаблирын кәстәричилиәри арасындагы гаршылыгы алағәни көрмәк үчүн онларын үмуми схемасыны нәзәрдән кечирәк:

Чөдвөл 11

О. Мәһсул вә хидмәтләр һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
1. Мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бураһылышы (истехсалчынын гијмәтләриндә)	1. Сон истехлак хәрчләри
2. Аралыгы истехлак	2. Фәрди истехлак хәрчләри
3. Мәһсуллара вә идхала веркиләр (+)	3. Коллектив хидмәт кәстәрән дөвләт идарә вә мүәссисәләриндә истехлак хәрчләри
4. Мәһсуллара вә идхала субсидијалар (-)	4. Әсас фондларын јығымы
5. Базар гијмәтләриндә үмуми дахили мәһсулун чәми	5. Мадди дөвријјә вәсаитләринин дәјишмәси (+, -)
	6. Мәһсул вә хидмәтләр үзрә халис ихрачат
	7. Истифадә олуноуш УДМ-ун чәми

1. Истехсал һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
Әсас гијмәтләрдә мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бураһылышы	1. Аралыгы истехлак 2. Үмуми алава едилмиш дөјөр.

Чөдвөл 13

2. Кәлирләрин јаранмасы һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
Үмуми алава едилмиш дөјөр әсас гијмәтләрдә	1. Әмәјин өдәнилмәси 2. Истехсала вә идхала диқәр веркиләр (+) 3. Истехсала вә идхала диқәр субсидијалар (-) 4. Үмуми мәһфәәт (гарышыгы кәлирләр) 5. Әсас фондларын истехлакы 6. Халис мәһфәәт (халис гарышыгы кәлирләр)

Чөдвөл 14

3. Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәси һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
1. Үмуми мәһфәәт (гарышыгы кәлирләр) ...	1. Мүлкијјәтдән өдәнилмиш кәлирләр
2. Әмәјин өдәнилмәси	2. Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәсиндәни јаранан үмуми милли кәлир
3. Истехсала вә идхала веркиләр (+)	
4. Истехсала вә идхала субсидијалар (-)	
5. Мүлкијјәтдән алынмыш кәлирләр	

4. Кәлирләрин тәкрар бөлүшдүрүлмәси һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
1. Илкии кәлирләрин бөлүшдүрүлмәсиндән јаранан үмуми \милли кәлир	1. Верилмиш чари трансфертлар (кәлирләрә, сәрвәтә вә с. көрә веркиләр, социал сығортаја ајырмалар, социал тә'минат үзрә мувинәтләр, диқәр чари трансфертлар)
2. Алынмыш чари трансфертләр (кәлирләрә, сәрвәтләрә вә с. көрә веркиләр, социал сығортаја ајырмалар)	2. Сәрәнчамда галаи үмуми кәлир

5. Сәрәнчамда галаи кәлирләрин истифадәси һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
Сәрәнчамда галаи үмуми кәлир	1. Сои истеһлак хәрчләри 2. Үмуми јығым

6. Әсаслы хәрчләр һесабы

Еһтијатлар	Истифадә
1. Үмуми јығым	1. Әсас фонидларыи үмуми јығымы
2. Алынмыш әсаслы трансфертләр	2. Мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијатларынын дәјишилмәси
3. Верилмиш әсаслы трансфертләр (-)	3. Торпақларын вә гејри-мадди активләрини халис алгысы
4. Халис дәјәрин дәјишилмәси	4. Халис кредит (+), халис борчлар(-)

7. Харичи игтисади алагөлөр hesaby
Галан дүнја

Ештијатлар	Истифадэ
1. Мал вэ хидмөтлэрин алышы	1. Мал вэ хидмөтлэрин сатышы
2. Мөшгуллугдан вэ капиталдан өлдө олунан кәлирдән өдөнишләр	2. Мөшгуллугдан вэ капиталдан өлдө олунан кәлир
3. Өдөнилмиш трансфертләр (субсидиялар, мүстәгим веркиләр, ичти-маи сығорта һаггы, социал мүавинәтләр вэ с.)	3. Өлдө олунмуш трансфертләр (мөһсула верки, ичтимаи сығорта һаггы, социал мүавинәтлэрин өдөнилмәси)
4. Саир чари трансфертләр	4. Саир чари трансфертләр
5. Активлэрин трансферти...	5. Активлэрин трансферти
6. Дебитор борчларынын дәжишмәси	6. Кредитор борчларынын дәжишмәси
7. Галан дүнјанын хәрчлэри	7. Статистик фәрг
	8. Галан дүнјанын пул мәдахили

Һесабларын ардычыллығы тәсадүфи дејил, бир һесабын сон галы-ғы, сонрақы һесабын илк галығыдыр. Һәр бир әмәлијјат һесабларда ики дәфә әкс олунур: бир һесабын дебитиндә, диқәр һесабын исә кредитиндә јазылыр. Бу гапалы дөвријјәнин тәләбләринә ујғун кәлир. 1-5-чи һесаблар чари, 6-чы һесаб исә әсаслы хәрчләр (јығым) һесабы адланыр. Гәбул олунмуш гәјдаја кәрә чари кәлирлэрин чари хәрчләрдән артыг галаны бөлмәнии әмлак вәзијјәтинин дәжишмәсинә, јә'ни хүсуси капиталын һәчминин дәжишмәсинә сәбәб олур. 4-чү һесабда чари трансфертләр (пенсия, тәгауд, мүавинәт вэ с.), 6-чы һесабдакы әсаслы трансфертләрдән, (мәсәләи, өзәлләшдирмә просесиндә әмлакын верилмәси вэ с.) фәргләндирилир. Буна ујғун олараг чари әмәлијјатлар, капиталла әлагәдар әмәлијјатлардан фәргләндирилир.

§ 4.3. Мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышы, аралыг истехлак, үмуми әлавә едилмиш дәјәр, үмуми дахили мәһсул көстәричиләри вә онларын гаршылыгы алагәси

Истехсал фәалијјәтинин сон нәтичәси мәһсул вә хидмәтләрин бурахылышыдыр. Мәһсул истехсал етмәк вә хидмәт көстәрмәк үчүи истехсал просесиндә башга мүхтәлиф әмтәә вә хидмәтләрден истифадә олунмалыдыр ки, буна аралыг истехлак дејилир. Мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышы илә аралыг истехлакын фәргинә исә үмуми әлавә едилмиш дәјәр дејилир. Әмтәә вә хидмәтләрин үмуми бурахылышы истехсал едилән мәһсул вә хидмәтләрин дәјәри олмагла ашағыдакы үнсүрләрден ибарәтдир: әмтәәләрин үмуми бурахылышындан; базар хидмәтләринин бурахылышындан; гејри-базар хидмәтләринин бурахылышындан.

Әмтәәләрин үмуми бурахылышына мүәссисәнин кәнара сатлыгы мәһсулларын дәјәри, битмәмиш истехсал галыгынын, јарымфабрикатларын, сатылмамыш һазыр мәһсуллар галыгынын дәјишмәси; мүәссисәдә истехсал олунан вә өзүнүн истехсал еһтијачларына истифадә олунан мәһсуллар; өз тикинти мәгсәдләринә истифадә олунан өз истехсалынын мәһсуллары; өз истифадәси үчүн һазырланан әсас фондларын дәјәри; әмәјин натура илә өдәниши үчүн вә һабелә һәмин мүәссисәдә гејри-истехсал еһтијачлары үчүн истифадә олунан мәһсуллар; ев тәсәррүфатларынын өз истехлакы үчүн кәнд тәсәррүфаты вә әрзаг мәһсулларынын бурахылышы; башга мүәссисәләрә бартер үсулу илә верилән мәһсуллар аид едилир. Базар хидмәтләринин үмуми бурахылышына алгы-сатгы объекти олан вә истехсал хәрчләри тамамилә онларын сатышындан әлдә олунан вәсаитлә өртүлән хидмәтләр дахил едилир. Базарда фактики сатылан хидмәтләрлә јанашы, базар хидмәтләринә ишчиләрә натура формасында әмәк өдәнишинә тәгдим олунан хидмәтләр, өз евиндә јашаманын дәјәри (хәрчләр үзрә) вә с. дә дахил едилир. Базар хидмәтләринин үмуми бурахылышы ики група ајрылыр: а) өз базар хидмәтләринин бурахылышы; б) малијјә васитәчиләри хидмәтинин шәрти һесаблинан өдәниши.

Өзүнүн базар хидмөтлөрүнө: топдан вә пәракәндә тичарәтин хидмөтлөри, ичтимаи иашә, нәглијјат, рабитә мүәссисәләринин, анбарларын вә сахлама мәнтәгәләринин хидмөтлөри, аваданлыгларын, нәглијјат васитәләринин вә мәишәтдә ишләдилән әшја-ларын тә'мири, ичарәжә вә проката верилмәси үзрә хидмөтләр, сәһијјәнин, тәһсилин, мәдәнијјәт вә инчәсәнәтин пуллу хидмөтлөри, сығорта хидмөтлөри (мәчбури социал сығортадан башга), малијјә тәшкилатларынын хидмөтлөри (валјута дәјишмә, һесабыларын апарылмасы), информасија-һесаблама хидмөтлөри вә с. аид едилир. Рентанын ајры-ајры нөвлөри, мәсәлән, истехсал амилләри (ториаг, су вә саирә) үчүн нәзәрдә тутулан һагг хидмөтләрин үмуми бурахылышына дахил едилмир. Гејри-мадди активләр (патентләр, мүәллиф һүгуғлары, лисензијалар) үчүн һагг, ев хидмөтчиләринин һаггы вә с. дә базар хидмөтләринин үмуми бурахылышына аид едилмир.

Малијјә васитәчиләринин хидмөтләринин шәрти һесабланан өдәниши малијјә тәшкилатларынын әмлақдан әлдә етдији кәлирдән өз кредиторларына фаиз формасында өдәдији мәбләғләри чыхмагла һесабланыр.

Гејри-базар хидмөтләринә елә хидмөтләр аид едилир ки, оыларын кәстәрилмәсинә чәкилән хәрчләр дәвләт һесабына өдәнилир. Онлара дәвләт идарә органларынын, мәһкәмәләрин, прокурорлуғун, партијаларын вә башга ичтимаи тәшкилатларын әһалијә пулсуз вә јахуд чох чүз'и һаггла кәстәрдикләри хидмөтләр аид едилир.

Аралыг истехлака әмтәә вә хидмөтләрии чари истехсалы үчүн хаммалын, әсас вә кәмәкчи материалларын, јанаचाғын, енержини вә башга мадди ресурсларын мәсарифи, тә'мир ишләрииин дәјәри, иәглијјат хәрчләри вә ичарә һаггы дахил едилир. Е'замијјәтлә әлагәдар олан кедиш һаггы вә мейманхана хидмөтләрини өдәнилмәсинә чәкилән хәрчләр дә аралыг истехлака аид едилир.

Јухарыда кәстәрилән кәстәричләрин гаршылығлы әлагәсини ашағыдакы схемадан даһа ајдын көрмәк олар.

§ 4.4 - Истексал көстөричиләринин гijмәтләндирилмәси методлары. Истексала субсидиялар.

Јени МҲС-дә үмүм дахили мәһсулун һесаблаимасында әмтәә вә хидмәтләрин ајры-ајры үнсүрләринин гijмәтләндирилмәси методлары дәгигләшдирилмишдир. Бу илк нөвбәдә мәһсул вә хидмәтләрин үмүмү бурахылышынын гijмәтләндирилмәсинә аиддир. Һәмин көстөричиләрин истексалчынын гijмәтләрилә јанашы, әсас гijмәтләрлә дә гijмәтләндирилмәси төвсијә олунур.

Истексалчынын гijмәти мәһсула көрә өдәилмәси нөзәрдә тутулаи веркиләри (әлава дөјөр веркисиндән башга) дахил етмәклә вә мәһсула көрә алынан субсидиялары чыхмагла истексалчыларын әмтәә вә хидмәтләрә көрә иаил олдуғу гijмәти ифадә едир. Башга чүрә десәк, истексалчынын гijмәти (франко-завод гijмәти)= әсас гijмәтләр+мәһсуллара гојулан веркиләр - мәһсуллара көрә алынан субсидиялар. Әсас гijмәтләр исә мәһсула көрә өдәилмәси нөзәрдә туталан веркиләрин һамысы чыхылмагла вә мәһсула көрә субсидиялар дахил едилмәклә иаил олунан гijмәти ифадә едир. Әсас гijмәтә мәһсула гојулан веркиләр (мәсәлән, нефт мәһсулларына гојулан веркиләр) дахил олмур, истексала гојулан саир веркиләр исә дахил едилер. Беләликлә, әсас гijмәтләр мәһсула гојулан веркиләрдән

башга чәкилән бүтүн хәрчләри өзүндә әкс етдирир. Һәмин гижмәт мәһсулу дашыыб кәтирән өлкәнин сәрһәддиндәки С. И. Ф. гижмәтинә үзгүн кәлир.

Сон истеһлак гижмәти=истеһсалчынын гижмәти+тичарәтин вә нәгиллијатын гижмәти әләвәси+чыхылмајан әләвә дәјәр веркиси.

Мәһсул вә хидмәтләр һесабынын сағ тәрәфиндә мәһсулун истифадәси сон истеһлак гижмәтләриндә, сол тәрәфиндә исә мәһсул бурахылышы истеһсалчынын гижмәтләриндә кәстәрилир. Буна көрә дә О-чы "мәһсул вә хидмәтләрин топлу һесабы"нын сол тәрәфиндә үмуми әләвә едилмиш дәјәрә әләвә дәјәр веркиси вә идхал малларына гојулан веркиләр әләвә олунамалыдыр ки, базар гижмәтләриндә ҮДМ-а кәлиб чыхылышы.

Истеһсала субсидијалар мүәссисәләрини чари истеһсал фәалијјәти илә әләгәдар оларағ дәвләт тәрәфиндән верилән вә гәјтарылмајан чари өдәмәләрдир. Истеһсала көрә субсидијалар вә идхал субсидијалары мәһсула көрә субсидијалардан вә истеһсала көрә диқәр субсидијалардан ибарәтдир. Мәһсула көрә субсидијалар адәтән резидентләр тәрәфиндәи истеһсал едилән, сатылан вә ја идхал едилән малларын мигдарына вә ја дәјәринә мүтәнасиб оларағ өдәнилән субсидијалардыр. Мәсәлән, мүәссисәләрини истеһсал етдији мәһсулун сатыш гижмәтинин орта истеһсал хәрчләриндән ашағы тә'јин едилмәси нәтичәсиндә баш верән даими зәрәрләрә көрә дәвләт бүдчәсиндән мүнтәзәм өдәмәләр, ихрачат вә идхал субсидијалары вә с. бунлара аиддир. О, дәвләт идарә органларынын өдәнишләри әсасында мүәјјән олунур, дәвләт бүдчәсини мұхтәлиф бөлмәләринин әсасында тәртиб олунур.

МҺС мүәллифләринин фикринчә мәһсул бурахылышынын вә әләвә едилмиш дәјәрин гижмәтләндирилмәсиндә әсас гижмәтләрдән истифадә олунмасы бир сыра үстүнлүкләрә малиқдир. Һәр шејдән әввәл әсас гижмәтләр истеһсалчыларын һасил етдикләри мәһсул вә хидмәтләрдән әлдә етдикләри ресурслары тәһлил етмәк үчүн даһа чох јарарлыдыр. Лакин гејд етмәк ләзымдыр ки, әмтәә вә хидмәтләрин әсас гижмәтләрлә көтүрүлмәси нәтичәсиндә бүтүн игтисадијјат саһәләринин әсас гижмәтләрдә үмуми әләвә едилмиш дәјәри (ҮӘД) сон истеһлак гижмәт-

ләрində ҮДМ-на бəрəбər олмaжaчaгдыр. Бу хaлдa əсaс гijмəтлəрдən сон истeхлaк гijмəтлəринə кeчмəк тəлəб олунур. Гijмəтлəр тин бир нөвүндən бaшгa нөвүнə кeчид бeлə олур: əкəр арaлaм истeхлaкдaн, əмəк хaггындaн вə үмүми мəнфəəтдən ибaрəт фaктoр дəјəринə истeхсaлa хaлис вeркилəри əлaвə eтсəк əсaс гijмəти aлaрыг. əсaс гijмəтин үзəринə мəһсулa көрə хaлис вeркилəри əлaвə eтсəк истeхсaлчынын гijмəтини aлaрыг. Сон истeхлaк гijмəтини aлмaг үчүн истeхсaлчынын гijмəтинə тичaрəт-нəглијјaт əлaвəсини кəлмəк лaзымдыр. Мүхтəлиф нөв гijмəтлəр јaрaнaркən истeхсaлa вeркилəрлə мəһсулa көрə вeркилəри фəрглəндирмəк лaзымдыр. Мəһсулa көрə вeркилəрин əн типик нүмүнəси əлaвə дəјəр вeркиси вə aкcизлəрдир. Мəһсулун истeхсaлы мəрһəлəсиндə һəмии вeркилəр гijмəтин тəркибиндə нəзəрдə тутулмур, чүнки һeсaблaмaлaр əсaс гijмəтлəрлə aпaрылып. Буна көрə дə үмүми əлaвə дəјəрин вə үмүми дaхили мəһсулун һəчмини əлaгəлəндирən бəрəбərлик aшaгыдaкы кими oлaчaгдыр:

$ҮДМ = \sum Y\Delta_j + \sum B_j - \sum C_j$ Бурадa ҮДМ - үмүми дaхили мəһсулу; $\sum Y\Delta_j$ - сaһəсинин үмүми əлaвə eдилмиш дəјəрини; $\sum B_j$ - мəһсулa гoјулaн вeркилəри; $\sum C_j$ - мəһсулa вeрилən cубcидијaлaры кəстəрир.

Əкəр үмүми мəһсул истeхсaлчыларын гijмəтилə гijмəтлəндирилмишдирсə, $Y\Delta$ -и вə ҮДМ-у əлaгəлəндирən бəрəбərлик бeлə oлaр:

$$ҮДМ = \sum Y\Delta_j + \sum \Delta B_j + \sum B_j - \sum C_j$$

Бурадa $\sum \Delta B_j$ - əлaвə дəјəр вeркисини, $\sum B_j$ - идхaл мaллaрына гoјулaн вeркилəри;

$\sum C_j$ - идхaлa вeрилən cубcидијaлaры кəстəрир.

§ 4.5. Игтисaдијјaт бəлмəлəри вə сaһəлəри үзрə МҺС-ни истeхсaл һeсaблaры

МҺС-дə истeхсaл һeсaбы институтcион вaһидлəр, игтисaдијјaт сaһəлəри вə бəлмəлəри үзрə тəртнб олунур. Һəмин һeсaблaрын eһтијaтлaр һиccəсиндə (сол тəрəфиндə) мəһсул вə хидмəтлəрин бурахы-

дышы (истеһсалы) көстәрилир. Сағ тәрәфдәки истифадә һиссәсин-
дә исә аралыг истеһлак вә әсас капиталын истеһлакы көстәрилир.
Истеһсал һесабыларынын әсас үнсүрләри: мәһсул вә хидмәтләрин бу-
рахылышындан: аралыг истеһлақдан вә әсас капиталын истеһлакын-
дан ибарәтдир. Бурада баланслашдырычы маддә кими әлавә едил-
миш дәјәр чыхыш едир ки, о да ики варнантда: әсас каниталыи ис-
теһлакыны чыхмадан вә чыхмагла, јә'ни үмуми вә халис вариантлар-
да һесабылары. Әкәр үмуми әлавә дәјәр мәһсул вә хидмәтләрин бу-
рахылышынын дәјәриндән аралыг истеһлакын дәјәрини чыхмагла
мүјјән едилирсә, халис әлавә дәјәр мәһсул вә хидмәтләрии бурахы-
лышындан аралыг истеһлакыи дәјәрини вә әсас капиталын истеһла-
кыны чыхмагла һесабылары.

МҺС-дә **истеһсал дедикдә** мүәссисәнин мәһсул вә хидмәтләр ис-
теһсалы үчүн вәсаит сәрф етмәклә һәјата кечирдији фәалијјәт нә-
зәрлә тутулур.

Игтисади истеһсал дедикдә исә институсион ваһидләрин нәзарә-
ти алтында мәһсул вә хидмәт истеһсалы үчүн әмәк, капитал, мәһсул
вә хидмәтләрин мәсарифиндән ибарәт олан фәалијјәт нәзәрлә тута-
лур. Һәмин просес үчүн һәмишә мәс'улијјәт дашыјан вә бурахылыш
кими һасил едилән маллара малик олан вә сонра бу мал үчүн һағт
ала биләи институсион ваһид олмалыдыр.

Инсаиларын иштирак етмәдији вә јахуд иәзарәт етмәдији
халис тәбии просесләр, нәтичәсинин игтисади дәјәрә малик
олмасына бахмајараг истеһсал дејилдир. Мәсәлән, бејиәлхалғ
суларда балыг еһтијатларынын идарә олунмадан артымы истеһ-
сал олмадығы һалда, балыгларын сүн'и көлләрдә төрәдилиб ар-
тырылмасы истеһсал һесаб едилир. Истеһсал бир институсион
ваһидин башгасы үчүн әмтәә вә хидмәтләри тәғдим етмәсин-
дән ибарәт олдуғу үчүн фәалијјәтин бә'зи мүһүм вә фәјдалы
нөвләри она дахил едилмир. Игтисади мә'насына көрә адамла-
рын бә'зи илкин фәалијјәт нөвләри, мәсәлән, јуху, јемәк, ич-
мәк, бәдән тәрбијәси вә с. шәхс үчүн башгасы тәрәфиндән је-
ринә јетирилмәдијинә көрә истеһсала дахил едилмир. Дикәр
тәрәфдән, јемәк һазырланмасы, палтарларын јујулмасы, ушағ-
лара, гочалара вә хәстәләрә гуллуг едилмәси кими фәалијјәт

нөвләри башга ваһидләр тәрәфиндән һәјата кечирилдијиндән үмумијјәтлә, истехсал сферасына аид едилир. Јени МҺС-ин игтисади истехсал нәзәријјәсинә көрә ев хадимәләринин вә муздлу хидмәтчиләрин ејни ев ишини көрмәси үзрә фәалијјәти ејни һесаб едилир. Лакин ев хадимәсинин көрдүјү ев ишләринин һаггы өдәнилмәдијинә көрә игтисади фәалијјәт сферасына дахил едилмир. Муздлу ев гуллуғчуларынын көрдүјү ејни ишләрин һаггы өдәнилдијиндән игтисади истехсала вә сонра үмуми милли кәлирә дахил едилир. Лакин белә јанашма ев ишләринин һәчминә вә онун нәтичәләринин гијмәтләндирилмәсинә даир дүрүст информасијанын әлдә олунмасы чәтинликләри илә изаһ олуиунр. Јени МҺС-дә кизли игтисадијјат, јәни верјидән кизләнмәк үчүн хәлвәти вә гејри-гануни һәјата кечирилән истехсал да игтисади истехсала аид едидлир. Ев саһибләринини өз јашајыш евләриндә апардығлары тәмир ишләринин дәјәри дә игтисади истехсала дахил едилир.

Активләрә саһиб олмағ факты игтисади истехсал һүдудуна дахил олмур. Мәсәлән, инфилјасија нәтичәсиндә активләрин дәјәринин артмасына, инсаиларын иштиракы олмадан битки вә һејванларын тәбии артымына истехсал нәтичәси кими бахылмыр.

МҺС-дә игтисади истехсал сферасына ашағыдакы фәалијјәт нөвләри дахил едилир:

- сатыш үчүн, өз истехлакы вә јығым үчүн мөһсулларын истехсалы;

- сатыш үчүн гејри-малијјә хидмәтләри едилмәси;

- бүтөвлүкдә чәмијјәт үчүн вә ајры-ајры ев тәсәррүфатлары үчүн дәвләт идарә органларынын көстәрдији гејри-базар хидмәтләри;

- малијјә органларынын (банкларын, сығорта кампанијаларынын вә с.) фәалијјәти;

- муздлу ев хидмәтчиләринин һаггы өдәнилән фәалијјәти;

- ев саһибләринин өз шәхси истехлакы үчүн көстәрдикләри мәнзил хидмәтләри;

- кизли игтисадијјатын мөһсулу вә хидмәтләри.

Тәчрүбәдә мигдарча өлчүлмәси чәтин олса да, истехсал һүдудлары чәрчивәсиндә бүтүн игтисади фәалијјәт нөвләри учота алынма-

лыдыр. Мүстәгил дәвләтләр бирлији Статистика Комитәсинин һесабламаларына көрә иғтисадијјатын гејри-формал бөлмәсинин вә кизли фәалијјәтин мәһсулунун һәчми үмуми даһили мәһсулда 27 фәил тәшкил едир.

Әввәлдә көстәрдијимиз кими истеһсал һесабы әсас гијмәтләрдә мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышыны, онун тәркиб үнсүрләри илә, јә'ни аралыг истеһлакла вә үмуми әлавә едилмиш дәјәрләрлә гаршылыгы сурәтдә әлагәләндирән чәдвәлләр системиндән ибарәтдир. Һәмин һесабы республикамызын тимсалында нәзәрдән кечирәк (чәдвәл 19).

Чәдвәлдә верилән мә'луматдан ајдын көрүнүр ки, һәр ил еһтијатларла онун истифадәси бир-биринә бәрәбәдир, јә'ни баланслашыр.

Истеһсал һесабы нәинки, бүтөвлүкдә иғтисадијјат үзрә, һәм дә иғтисадијјат бөлмәләри вә саһәләри үзрә тәртиб едилир.

Чәдвәл 19

**Азәрбајчан Республикасы үзрә истеһсал һесабы
(чарн гијмәтләрлә, милрд.ман)**

	1990	1995	1996	1997	1998
<u>ЕҢТИЈАТЛАР</u>					
Әсас гијмәтләрлә					
мәһсул вә хидмәтләрин					
үмуми бурахылышы	2,65	20958,0	26525,3	31027,9	31279,7
Чәми	2,65	20958,0	26525,3	31027,9	31279,7
<u>ИСТИФАДӘ</u>					
Аралыг истеһлак	1,311	11115,0	14237,1	16404,2	16431,0
Үмуми әлавә дәјәр	1,338	9843,0	12288,2	14623,7	14848,7
Чәми	2,65	20958,0	26525,3	31027,9	31279,7

Азәрбајҗан республикасында игтисадијат бөлмәләри үзрә истәһсал
һесабы (1997-чи илдә, чари гijмәтләрдә, милрд.манатла)

	Гәјри-малијјә мүү әссисәләри	Малијјә тәшкилатлары	Үмуми дөвләт идарәләри	Ичтимаи тәшкилатлар	Ев тәсәррүфатлары	Малијјә васитәчиләри- нин һағғы	Чәми
ЕЬТИЈАТЛАР							
Үмуми бурахылыш,	21532,7	218,2	2130,8	248,3	6897,9	-	31027,9
әсас гijмәтләрлә	21532,7	218,2	2130,8	2430,3	6897,9	-	31027,9
Чәми							
ИСТИФАЛӘ							
Аралыг истәһлак	12975,8	97,1	625,3	103,2	2551,0	51,8	16404,2
Әлавә едилмиш							
дәјәр	8556,9	121,1	1505,5	145,1	4346,9	51,8	14623,7
Чәми	21532,7	218,2	2130,8	248,3	6897,9	-	31027,9

Чәдвәлдә верилән мә'луматдан көрүндүјү кими үмуми бурахылышда гәјри-малијјә мүүәссисәләри 69,4 фаиз, ев тәсәррүфатлары - 22,2 фаиз, үмумдөвләт органлары - 6,9 фаиз, ичтимаи тәшкилатлар - 0,8 фаиз, малијјә тәшкилатлары исә 0,7 фаиз тәшкил етмишләр. Јарадылан әлавә дәјәрдә исә бөлмәләрини хусуси чәкиси 1997-чи илдә белә олімушдур (фаизлә): гәјри-малијјә мүүәссисәләри - 58,5; ев тәсәррүфатлары - 25,8; үмумдөвләт идарәләри - 10,3; ичтимаи тәшкилатлар - 1,0; малијјә тәшкилатлары - 0,8; малијјә васитәчиләрини шәрти һесаблинан һағғы-мәнфи 0,4.

Азәрбајҗан республикасында милли игтисадијатын сәһәләри үзрә истәһсал һесабынын көстәричиләри исә ашағыдакы кими олімушдур.

Саһаләр үзрә истәһсал һесабы (1998-чи илдә млрд.манатла)

Игтисадијат саһаләри	Үмуми бурахы-лыш	Аралыг истәһлак	Аралыг истәһлак-кын хүсуси чө-киси, фаизи	Әлавә дәјәр	Әлавә дәјә-рии је-кунуна көрә фаизи
Сәнајә	11638,5	8088,8	69,5	3549,7	22,3
Кәнд тәсәррүфаты	4412,5	1182,6	26,8	3229,9	20,3
Мешә тәсәррүфаты	8,4	2,0	23,9	6,4	0,0
Тикинти	5433,3	2825,3	52,0	2608,0	16,4
Нәглијат	3218,1	1648,3	51,2	1569,8	9,9
Јол тәсәррүфаты	109,7	30,3	27,6	79,4	0,5
Рабитә	540,6	140,6	26,0	400,0	2,5
Тичарәт вә ичтимаи иашә	1763,3	858,0	48,7	905,3	5,7
Мадди-техники тәһһизат	243,4	165,1	67,8	78,4	0,5
Тәдарүк	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Електрон-һесаблама хидмәти	6,3	2,5	39,7	3,8	0,0
Кеолокија	97,0	75,8	78,2	21,1	0,1
Дашынмаз әмлак үзрә әмәлијатлар	13,8	6,5	47,2	7,3	0,0
Базар фәәлијјәтиини тәһһизләһмәси	0,5	0,2	40,0	0,3	0,0
Мадди истәһсалын дикәр саһаләри	29,2	12,0	41,1	17,3	0,1
Мадди истәһсал саһаләри үзрә чәми	27514,7	15037,9	54,7	12476,7	78,3
Мәһзил тәсәррүфаты	466,9	123,0	26,3	343,9	2,2
Коммунал тәсәррүфаты вә мәишәт хидмәти	1073,0	335,3	31,2	737,7	4,6
Саһијјә, бәдән тәрбијәси вә социал тәһһинат	369,0	155,5	42,1	213,5	1,3
Халг тәһһили	636,3	71,8	11,3	564,5	3,5
Мәдәнијјәт вә инчәсәнәт	82,8	21,1	25,5	61,7	0,4
Елм вә елми хидмәт	48,9	8,6	17,6	40,3	0,3

(давамы 88-чи сәһ.)

Кредит, сығорта вә пенсия тә'минаты	218,4	59,5	27,2	158,9	1,0
Идарә вә мүдафиә	828,3	470,1	56,8	358,2	2,2
Ичтимаи тәшкилатлар	41,4	39,0	94,2	2,4	0,0
Малийә васитәчиләри	-	109,1	-	109,1	0,7
Гејри-мәдди сәһәләр					
үзрә чәми	3765,0	1393,0	37,0	2372,0	14,9
Јекун	31279,7	16431,0	52,5	14848,7	93,2
Мәһсуллара вә идхала верки (+)				1531,0	9,6
Мәһсуллара субсидиялар (-)				450,0	2,8
Үмуми дахили мәһсул (базар гижмәтләриндә)				15929,7	100,0

Чәдвәлдә верилән мә'луматдан көрүндүјү кими республикада 1998-чи илдә үмуми дахили мәһсулун 78,3 фаизи мәдди истәһсал сәһәләриндә, 14,9 фаизи исә гејри-мәдди сәһәләрдә јарадылымышдыр. Һәмин сәһәләрдә үмуми бурахылышда аралыг истәһлакын хусуси чәкиси ујғун олараг 54,7 вә 37,0 фаиз олмушдур.

Милли игтисадийјатда јарадылан әләвә едилимиш дәјәрини 22,3 фаизи сәнајенин, 20,3 фаизи кәнд тәсәррүфатынын, 16,4 фаизи тиктинин, 12,9 фаизи нәглијатын, рабитәнин вә јол тәсәррүфатынын, 5,7 фаизи тичарәтин вә ичтимаи иашәнии пајына дүшүр. Республиканын үмуми дахили мәһсулунда мәһсуллара вә идхала гојулан веркиләр исә 9,6 фаиз тәшкил едир.

§ 4.6. Үмуми дахили мәһсулун һесапланмасы методлары

МҺС-нин мәркәзи көстәричиси үмуми дахили мәһсулдур (ҮДМ). ҮДМ игтисадийјатда бир ил (рүб, ај) әрзиндә мәһсул вә хидмәтләрини сәһә истәһлакынын үмуми һәчминин дәјәри кими һесабланыр. ҮДМ гүвкәһә олан (чари) вә әсас илии сабит (мүгајисәли) гижмәтләриндә һесабланыр.

Республикамызда ҮДМ көстәричисинә кечид 1988-чи илдән башланыб; Һәмин кечид мәчму ичтимаи мәһсул (МИМ) вә милли кәлпәр (МК) көстәричиләринә әсасән ҮДМ көстәричисинин һесабланмасыннан ибарәтдир. МИМ Совет статистикасында әсас көстәричи олар.

магла мадди истехсал сферасында истехсал олунан бүтүн мөһсулларын вә хидмөтләрин чөминдөн ибарәтдир. Онун тәркибинә сәрф олунан хаммал, материал, јаначаг вә башга мадди ресурслар да дахил олур вә демәли, бу көстәричи тәкrap һесаба алмадан азад дејилдир. Милли кәлир көстәричиси дә мадди истехсал сферасы базасында һесаблинрды. Һәмин көстәричиләрин һесаблинамасы методолокијасы көклү сурәтдә фәргләндијиндән тәбии олараг МИМ вә МК әсасында һесаблиннан ҮДМ көстәричиси анчаг тәхмини сәчијјәни верә биләрди.

ҮДМ көстәричисини һесаблајаркән әсас тәләб ил әрзиндә истехсал олунан мөһсул вә хидмөтләрин анчаг бир дөфә учота алынмасыннан ибарәтдир, јә'ни сон мөһсул учота алынмалыдыр, мөһсулун дөфәләрлә алыныб-сатылмасыннан асылы олмајараг аралыг истехлак тәкrap һесаба алмаја сәбәб олмамалыдыр.

Сон мөһсул - истехлакчы тәрәфиндән сон истифадә үчүн алыннан мал вә хидмөтләрди. Аралыг мөһсул - сон истехлакчыја чатмамыш дөфәләрлә тәкrap е'мал олунан вә ја тәкrap сатылан мөһсул вә хидмөтләрди. Дөфәләрлә тәкrap һесабаалмань арадан галдырмаг үчүн ҮДМ сон әмтәә вә хидмөтләрин дөјәри кими чыхыш етмәлидир вә һәр бир е'мал мәрһәләснндә јарадылан дөјәри өзүндә әкс етдирмәлидир. Әләвә едилмиш дөјәр ашлајышы беләчә јаранмышдыр.

Әләвә едилмиш дөјәр - мүәссисәдә истехсал просеснндә јарадылан дөјәр олмагла конкрет мөһсулун дөјәринин јаранмасында мүәссисәнин реал хидмәтини әкс етдирир вә өзүндә әмәк һаггышы, мәнфәәти вә мүәссисәнин әсас фондларынын амортизасијаны бирләшдирир. Башга чүрә десәк әләвә едилмиш дөјәр (ӘЕД) - мүәссисәнин мөһсул бурахылышынын базар гијмөтләрилә дөјәриндән чари материал хәрчләрини чыхмагла вә һесаблинан амортизасија ајырмаларынын мөбләғини дахил етмәклә һесаблиныр. Бүтүн саһәләр вә истехсалат үзрә әләвә едилмиш дөјәри тошламагла тәкrap һесаба алмадан азад олан јекун көстәричисини - ҮДМ-у һесабламыш оларыг.

МҢС-дә әләвә едилмиш дөјәрин тәркибинә: амортизасија ајырмалары, әмәк һаггы, мүәссисәләрин вә корпорасијаларын мәнфәәти, ошларын әлдә етдикләри ренти, ссуда капиталы үчүн фаизләр вә һабелә бизнес үчүн долајы веркиләр дахил олур. ҮДМ көстәричиләри үч методдан бирилә һесаблина биләр:

1) милли игтисадијјатын бүтүн саһәләри үзрә әлавә едилминн дә, јәри топламагла, јә'ни истеһсал методу илә;

2) мәсариф методу илә, јә'ни чари илдә истеһсал едилминн мәһсулларын алаһмасына чәкилән бүтүн хәрчләрин мәбәғилә;

3) республикада мәһсул истеһсалындан әлдә олунан бүтүн кәлирләрин чәми кими (кәлирләр үзрә ҮДМ).

ҮДМ-ун һесаблиһмасынын икинчи методуна көрә онун тәркибинә ашағыдакы үнсүрләр даһил олур:

1) Сон истеһлак хәрчләри: бу күндәлик тәләбат малларына, узун мүддәт истифадә олунан әшјалара вә хидмәтләрә мәсрәфләрден вә с. ибарәтдир.

2) Дөвләт идарә органларынын сон хәрчләри; бу дөвләт еһтијачлары үчүн ресурсларын сатып алынмасына вә хидмәтләрин өдәнилмәсинә дөвләтин чәкдији хәрчләрден вә һабелә дөвләт гуһлуғчуларына верилән әмәк һагғында ибарәтдир.

3) Үмуми капитал гојулушу, үмуми јығым вә мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијатынын дәјишмәси: а) әсас фондиара вәсаит гојулушу, јә'ни маһын вә аваданлыгларын сатып алынмасына вә тикинтіјә чәкилән хәрчләр;

б) мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијатынын артмасы (вә ја азалимасы), јә'ни хаммал, материал, јаначағ вә һазыр мәһсул еһтијатларынын дәјишмәси;

4) ихрачат вә идхалатын салдосу (јарадылан ҮДМ-ун бир һиссәси ихрач олунур, диһәр тәрәфдән харицдә истеһсал олунан мал вә хидмәтләри бир гисми республикаја кәтириллр). Мәсәлән, республикада 1998-чи илдә сон истеһлак хәрчләри - 149336 млрд. ман; фәрди истеһлак - 13899,4; коллектив истеһлак - 1034,2; үмуми јығым - 6465,7; идхалат вә ихрачатыш салдосу (халис ихрач) - мәнфи 5250,8 милјард манат олмушдур. Беләликлә, республикамызда ҮДМ-да фәрди истеһлак - 86,0 фаиз, коллектив истеһлак - 6,4 фаиз, үмуми јығым - 40,0 фаиз, халис ихрачат исә мәнфи 32,4 фаиз олмушдур.

ҮДМ-ун һесаблиһмасынын үчүнчү методуна көрә статистика ашағыдакы суаллара чаваб верир: ил әрзиндә јарадылан үмуми мәһсул ев тәсәррүфатлары вә игтисади ресурс саһибләри тәрәфиндән нә мәгсәдә истифадә олунур? Она көрә дә ҮДМ бу методла һесаблиһнаркән онун тәркибинә ашағыдакылар даһил едиллр:

1) музллу ишчиләрини әмәк һагты; 2) фирма вә мүүссисәләрини мән-фәәти; 3) фәрди вә аилә мүлкијјәтиндә олан вә корпорасияләра дахил олмајан мүүссисәләрини кәлирләри вә һабелә сәрбәст пешә саһиблә-рини (рәссамларын, јазычыларын, вәкилләрин вә с.) кәлирләри; 4) рента өдәнишләри, јә'ни торпағын вә башга әмлакын саһиблә-рини мүлкијјәтдән әлдә етдикләри кәлирләр;

5) ҮДМ-ун истеһсалында истифадә олунап иул (ссуда) капиталы-ны тәгдим едәнләрә өдәнилән фаизләр;

6) Амортизасия ајырмалары: бу ҮДМ-ун кәлирләрин өдәниши илә бирбаша әлағәдар олмајан һиссәсинин бөлүшдүрүлмәсидир, јә'ни "капиталын истеһлакына" ајырмалардыр.

Базар тәсәррүфаты тәчрүбәсиндә кәлирләр үзрә һесабланан ҮДМ-ун тәркибинә долајы веркиләр (јә'ни әлавә дөјәр веркиси, са-тышдан веркиләр, аксизләр, көмрүк рүсумлары вә с.) дахил едилир, дөвләт субсидиялары исә чыхышлар. Республикада 1997-чи илдә ишчиләрин әмәк һагты 3105,5 милјард манат, үмуми мәнфәәт 11344,9, мүлкијјәтдән алынмыш кәлирләр - 488,3, әсас фондларын истеһлакы - 2222,2, истеһсала вә идхала веркиләр - 1778,5, субсидиялар - 437,5, алынмыш чари трансфертләрлә верилмиш чари трансфертләрин фәрғи мүсбәт 193,7 млрд.манат олмушдур. Беләликлә, базар гүмәтләриндә республиканын ҮДМ-да ишчиләрини әмәк һаг-гы - 19,7%, үмуми мәнфәәт - 71,8% , истеһсала вә идхала веркиләр - 11,2%, мүлкијјәтдән алынмыш кәлир - 3,1%, әсас фондларын ис-теһлакы - 14%, субсидиялар мәифи 2,8%, тәшкил едир. ҮДМ-а учо-та алынмасы чәтинлик төрәтдијинә көрә бир сыра әмәлијјатлар вә хидмәтләр дахил олмур, мәсәлән, ев тәсәррүфатларында хидмәтчи-ләрин иши, бартер мүбадиләси, кизли бизнесдән кәлирләр, алимлә-рин әмәјинин иәтичәси олан китаблар, нүмунәләр вә с. ҮДМ-ун бү-түн һесапланма методларында онун тәркибинә гејри-истеһсал сөвдә-ләшмәләри, мәсәлән, трансферт өдәнишләри дахил едилмир. Ола-рын һәчми әһәмијјәтли дәрәчәдә бөјүк олмагла ҮДМ-ун тәкрат бөл-күсү кими мејдана чыхыр. Трансферт өдәнишләринә аиддир: 1) Дөв-ләт трансферт өдәнишләри (социал сығорта үзрә өдәнишләр, ишсиз-ләрә верилән мүавинәтләр, тәғаүдләр, пенсиялар, дөвләт борчлары үзрә фаизләрин өдәниши).

2) Хүсуси трансферт өдәнишләри (хүсуси фондлар һесабына бир-дәфәлик өдәнишләр, аҗры-аҗры тәшкилатларын вә шәхсләрин өдә-диҗи тәгаүдләр вә с.) Халис малиҗҗә әмәлиҗҗатлары, мәсәлән, җиҗмәт-ли кағызларын алгы-сатгысы да ҮДМ-а дахил едилмир, чүнки онла-чари истәһсалы артырмыр.

§ 4.7. Истәһсал кәстәричиләринини мүҗәҗисәли җиҗмәтләрлә һесапланмасы методлары

Тәһсисат ваһидләриндә мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышы аралыг истәһлак вә әлавә едилмиш дәҗәр һәм чари җиҗмәтләрлә, җә'ни һесабаг дөврүндә мөвчуд олан җиҗмәтләрлә, һәм дә мүәҗҗән илин мүҗәҗисәли җиҗмәт кими җәбул едилән орта җиҗмәтләри илә кәтүрүләрәк һесаплана биләр. Чари җиҗмәтләр дедикдә әввәлдә җәҗд олундуҗу кими истәһсалчыларын җиҗмәти, әсас җиҗмәтләр вә сон истәһлак (базар) җиҗмәтләри баша дүшүлүр. Сәнаҗедә вә тикинтидә мүҗәҗисәли җиҗмәт кими һәр ил өзүндән әввәлки илин җиҗмәти кәтүрүлүр, җә'ни һәммин саһәләрин үмуми мәһсул бурахылышы вә аралыг истәһлакы чари җиҗмәтләрдә вә әввәлки илин җиҗмәтләрини һесапланараг тәһсисат ваһидләринини илик һесабагында кәстәрилир.

Кәнд тәсәрүфаты мүәссисәләринин вә фәрди истәһсалчыларын, кәндли (фермер) тәсәррүфатларыныи истәһсал кәстәричиләри исә 1983-чү илин җиҗмәтләрилә һесапланыр. Һәммин җиҗмәтләр кечмиш Совет Иттифагы үзрә һесапланмыш орта җиҗмәт олмагла сонракы илләрдә мүҗәҗисәли җиҗмәт кими тәтбиг олунмушдур. Һәммин җиҗмәтләр-дән истифадә олунмагла кәнд тәсәррүфатынын, о чүмләдән битки-чилиҗин вә һеҗвандарлығын үмуми мәһсулу, материал хәрчләри һесапланмыш вә онларын фәргинә мүҗәҗисәли җиҗмәтләрдә халис мәһсул мүәҗҗән олунмушдур. Һазырда мөвчуд олан җиҗмәтләри 1983-чү илин җиҗмәтләри илә мүҗәҗисә етдикдә онларын арасында бөҗүк фәрг олдуҗу аҗдын көрүнүр. Буна көрә дә һазырда җени мүҗәҗисәли җиҗмәт-ләрин мүәҗҗән олунмасы Дөвләт статистика комитәсинин җаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Истәһсал кәстәричиләри мүҗәҗисәли җиҗмәтләрә ики үсулла кечирилә биләр: 1) бирбаша җенидән җиҗмәтләңдирмә үсулу илә;

2) индекс методунун көмәҗилә.

Үмуми дахили мөһсулун мүгајисәли гijмәтләрдә һесабаһимасы бүтүн саһәләрин әләвә едилмиш дәјәринин, мөһсула вә идхала вер-кәһләрин мүгајисәли гijмәтләрлә чәминдән мүгајисәли гijмәтләрдә малијјә вәситәчиләринин хидмәтиниң һәчмини вә мөһсула верилән субсидијалары чыхмагла һәјата кечирилир.

Мүгајисәли гijмәтә кечирмәјин әсас методу бирбаша јепидән гijмәтләндирмәдир. Онуң маһијјәти әмтәә вә хидмәтләрин үмуми бу-рахылышының вә аралыг истәһлакын һәр бир үнсүрүнүнүн мүгајисә-ли гijмәтлә һесабаһараг биринчидән икинчини чыхмагла һесабаһи-масыдыр.

Үмуми дахили мөһсулун дефилјатору чари гijмәтләрлә ҮДМ-ун мүгајисәли гijмәтләрлә ҮДМ-а нисбәтилә һесабаһып. Саһәләр үз-рә әләвә едилмиш дәјәрин мүгајисәли гijмәтә кечирилмәси һесаба-т дөврүндә чари гijмәтләрдә әләвә едилмиш дәјәри, әмтәә вә хидмәт-ләрин үмуми бурахылышы үчүн һесабаһаһа гijмәт индексинә бөл-мәклә һәјата кечирилир.

Әләвә едилмиш дәјәрин бу үсулларла гijмәтләндирилмәсини ашағыдакы мисалла нәзәрдән кечирәк.

Чәдвәл 22.

Чари гijмәтләрдә әмтәә вә хидмәтләрин бурахылышына вә аралыг истәһлакын үнсүрләринә даир мә'лумат, милјард манатла

Саһәләр групы	Әмтәә вә хидмәт- ләрин үмуми бура- хылышы		Үмуми бу- рахылы- шын гijмәт индекси	Аралыг истәһсалының үнсүрләри		
	әсас ил	һесаба- т или		Һесаба- т илиндә мәдди мөһсуллар	Һесаба- т илиндә гејри-мәд- ди хид- мәтләр	Истәһсал мәгсәдлә- ринә хәрчләр
А	110	130	1,643	30,96	2,21	0,75
Б	260	270	1,828	67,79	11,23	2,55
В	180	200	1,436	65,33	6,90	0,37
Јекун	550	600	-	164,08	20,34	3,67

Бүтөвлүктө итисадијјат үзрө үмүмү элавө едилмиш дөјөри мугајисәли гијмөтлөрдө мүөјјөн едөк. Әввәлчә индексин ортаһармоник дүстурундан истифадә едөрөк үмүмү гијмөт индексини һесаблајат.

$$J_p = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum \frac{P_1 q_1}{i_p}}$$

Бурада P_1 - һесабат дөврүнүн гијмәтини;
 q_1 - һесабат дөврүндә бурахылышын һәчмини, i_p - фәрди гијмәт индексини көстөрир.

$$J_p = \frac{130+270+200}{\frac{130}{1,643} + \frac{270}{1,828} + \frac{200}{1,436}} = \frac{600}{79,12+147,7+139,2} = \frac{600}{366,1} = 1,638 \text{ вә јахуд } 163,8 \text{ фәиз}$$

Һесабат илиндә үмүмү элавө едилмиш дөјөр: чари гијмөтлөрдә $600-(164,08+20,34+3,67)=411,91$ млрд ман.

мугајисәли гијмөтлөрдә
 $411,91:1,638=251,47$ млрд ман олар.

Бә'зи һалларда элавө едилмиш дөјөри мугајисәли гијмәтә кечирмәк үчүн екстраполјасија үсулундан истифадә олунур ки, онун маһијјәти чари гијмөтлөрдә әсас илин элавө едилмиш дөјөрини әмтәә вә хидмөтләрин бурахылышынын физики һәчм индексинә вурмағна һесапланмасындан ибарәтдир, јә'ни $\sum q_1 P_0 = \sum i_q q_0 P_0$

Чарн гнжмәтләрдә әмтәә вә хидмәтләрнн бурахылышы вә аралыг истәһлакын үнсүрләрн, млјрад манатла

Саһаләр группу	Әмтәә вә хидмәтләрнн үмүмн бурахылышы		Үмүмн бурахылышын физикн һәчм индекси	Аралыг истәһсалыннн үнсүрләрн		
	әсас ил	һесабат или		Әсас илдә маддн мөһсуллар	Әсас илдә гејримаддн хидмәтләр	Әсас илдә езамнјјә вә башга хәрчләр
А	120	130	1,020	44	4,3	1,8
Б	270	280	1,113	104	15,3	6,3
В	190	220	1,041	88	8,4	0,9
Јекуну	580	630	-	236	28	9

Үмүмн әләвә еднлмнш дәјәрн мұгајсәлн гнжмәтләрдә һесабламаг үчүн үмүмн бурахылышын физикн һәчмн индексинн һесабиорта индексин дәстүру илә һесаблајаг:

$$Jq = \frac{\sum i q_0 P_0}{\sum q_0 P_0} = \frac{1,02 \times 120 + 1,113 \times 270 + 1,041 \times 190}{580} =$$

$$= \frac{122,4 + 300,5 + 197,6}{580} = \frac{620,5}{580} = 1,070$$

Бурада q_0 - әсас дөврдә бурахылышын һәчмннн, P_0 - әсас дөврүн гнжмәтннн; $i q$ - фәрдн физикн һәчм индексинн кәстәрнр.

Әсас илдә үмүмн әләвә еднлмнш дәјәрнн һәчмн чарн гнжмәтләрдә $580 - (236 + 28 + 9) = 307$ млјрад ман олар.

Һесабат илнндә үмүмн әләвә еднлмнш дәјәрнн һәчмн мұгајсәлн гнжмәтләрдә $307 \times 1,070 = 328,49$ млјрад ман. олар.

Ма'лумат олдуғу һалда әләвә еднлмнш дәјәрнн бнрбаша јенндән гнжмәтләнднрмә методу илә мұгајсәлн гнжмәтә кечнрнлмәсн даһа дәгнп нәтнчә вәрнр.

Үмүм бурахылыш вэ аралыг истехлакын
үнсүрлэри чари гижмэтлөрдө, млрд.ман

Саһә- ләр группу	Үмүм бурахылыш		Үмүм бура- хылы- шын гijмөт индек- си	Һеса- бат илин- дә мәдди мөһ- суллар	Мәдди мәс- рәф- ләрин гijмөт индек- си	Һеса- бат илиндә геjри- мәдди хид- мәтләр	Геjри- мәдди хидмәт- ләрин гijмөт индек- си	Һесабат илиндә истеһ- сал мәгсәд- ли хәрчләр	Хәр- ләр гijмәт индек- си
	Әсас ил	Һесабат или							
А	100	120	1,536	55	1,236	4,4	1,353	4,34	2,70
Б	185	190	1,726	64	1,321	6,8	1,116	3,30	2,60
В	216	250	1,523	93	1,221	20,0	1,926	12,30	2,43

Әввәлчә әмтәә вә хидмәтләрин үмүм бурахылышыны мүгајисә-
ли гijмәтә кечирәк:

$$\Sigma P_0 q_1 = \Sigma P_1 q_1 : J_p \text{ саһә}$$

Бурада P_0 - әсас дөврүн гijмәтини; q_1 -Һесабат дөврүндә бурахы-
лышын һәчмини; J_p саһә - саһә үчүн гijмәт индексини көстәрир.

$$\Sigma P_0 q_1 = 120:1,536 + 190:1,726 + 250:1,523 = 352,36 \text{ млрд манат.}$$

Материал хәрчләринин мүгајисәли гijмәтә кечирилмәси:

$$A \text{ саһәләр группу} = 55:1,236 = 44,5 \text{ милјард манат}$$

$$B \text{ саһәләр группу} = 64:1,321 = 48,45 \text{ милјард манат}$$

$$B \text{ саһәләр группу} = 93:1,221 = 76,17 \text{ милјард манат.}$$

Гејри-мәдди хидмәтләри мүгајисәли гijмәтә кечирәк:

$$A \text{ саһәләр группу} = 4,4:1,353 = 2,37 \text{ милјард манат}$$

$$B \text{ саһәләр группу} = 6,8:1,116 = 6,09 \text{ милјард манат}$$

$$B \text{ саһәләр группу} = 20:1,926 = 10,38 \text{ милјард манат}$$

Истеһсал мәгсәдли саир хәрчләр мүгајисәли гijмәтләрдә:

$$A \text{ саһәләр группу} = 4,34:2,7 = 1,60 \text{ милјад манат}$$

$$B \text{ саһәләр группу} = 3,30:2,6 = 1,27 \text{ милјард манат}$$

$$B \text{ саһәләр группу} = 12,30:2,43 = 5,06 \text{ милјард манат}$$

Саһаларин аралыг истехлакы мугажисали гижмэтлөрдө =
 $(44,5+2,37+1,60)+(48,45+6,09+1,27)+(76,17+10,38+5,06)=48,47+55,81+$
 $+91,61=195,89$ милјард манат олачагдыр.

Саһаларин үмуми элавә едилмийи дәјәри мугажисали гижмэтлөрдө
 $352,36-195,89=156,47$ милјард манат төшил едир.

§ 4.8. Истехсал һесабларыны тәртиб етмәк үчүн информасија мәнбәләри

Милли һесаблар системинә кечилмәсинин ән мһүм проблемләрин-
дәи бири һесабатын мөвчуд системини МҺС-ин төләбләринә ујуулаш-
дырмаг вә јени мә'лумат мәнбәләрини мүүјјән етмәкдән ибарәтдир.

Республикада статистика һесабатлары системи ијтисадијатын идарә
олунмасынын инзибати системинин бир һиссәси кими төшкил олунмаг-
ла дәвләт план органларынын билаваситә мараглаңдыгы саһаләр вә ас-
пектләр үзрә гурулмушду. Мөвчуд һесабат системи Халг Тәсәрруфаты
Балансларыны тәртиб етмәк үчүн лазым олан мә'луматлары тә'мин
едирди, ХТБ-да исә әсасән мадди истехсалыи нәтичәләри әкс олунур-
ду, малијјә-кредит саһәсиндә баш верән әмәлијјатлар исә чох мәһдуд
даирәдә верилирди. Бә'зи мә'луматлар ичмал малијјә балансында, әһа-
лиин пул кәлирләри вә хәрчләри балансында вә һабелә малијјә ста-
тистикасында верилирди ки, ошлардан милли һесаблары тәртиб етмәк
үчүн истифадә олунурду. Бүтүн бу мә'луматлар идарә, мүүссисә вә төш-
килатларын статистика органларына тәгдим етдикләри һесабатлардан
көгүрүлүрдү. Идарә вә төшкилатларыи һесабат системи ики информа-
сија патокундан: мұһасибат вә статистика һесабатларындан ибарәи иди.

Мұһасибат һесабатлары истехсал просесләрини вә мүүссисәлә-
рин фәалијјәт нәтичәләрини тәһлил етмәк үчүн лазым олан мә'лу-
матлары өзүндә әкс етдирирди. Мұһасибат һесабатлары халг тәсәр-
руфаты саһәләри үзрә фәргләнирди вә ошларын мә'луматындан мұх-
тәлиф һесабламаларда истифадә олунурду.

Мүүссисә вә төшкилатларын статистика һесабатлары мұһасибат
һесабатларына әсасән тәртиб олунурду. Һәмийи һесабатлар дәвләт
план органларынын статистиканыш мұхтәлиф саһәләри үзрә лазыми
информасијаја олан төләбатыны өдәмәли иди.

Милли һесаблиры тәртиб җтмәк үчүн мүәссисә вә тәшкилатларын ашағыдакы ичмал статистика һесаблирындан истифадә олунурду:

1) Сәнајә сәһәләрни үзрә мүәссисәләрин сајы, онларда мәшгул олан ишчиләрин сајы вә мәһсул бурахылышы һаггында һесабат;

2) Сәнајә мәһсулунун маја дөјәринә даир һесабат;

3) әсас фонд объектләринин ишә салынмасы планынын јеринә јетирилмәси вә капитал гојулушу лимитиндән истифадәјә даир һесабат;

4) подрат тикинти тәшкилатларынын тикинти-гурашдырма ишләринин маја дөјәринә даир һесабаты;

5) кеоложи-кәшфијјат ишләринин маја дөјәринә даир һесабат;

6) фәрди мәнзилләрин ишә салынмасына даир һесабат;

7) мал-гаранын һәр ил сијаһыја алынмасы;

8) мәнзил фондуна даир һесабат;

9) Јерли Сөветләрин мәнзил тәсәррүфатынын кәлирләри вә хәрчләринә даир һесабаты;

10) Мәишәт хидмәтләринин сатышына даир һесабат;

11) Өлкәнин (кечмиш ССРИ-нин) 264 ири шәһәринин колхоз базарларында мәһсул сатышына вә гијмәтләрә даир һесабат;

12) фәһлә вә гуллутчуларын сајына, әмәк һаггы фондуна, мадди һөвәсләндирмә фондуна, мүкафатландырылмасына вә тәлтифләринә даир һесабат;

13) нөвләри үзрә коперативләрин сајына вә онларын әсас кәстәричиләринә даир һесабат.

Милли һесаблиры тәртиб җтмәк үчүн истифадә олунан башга мә'лумат мәнбәләриндән; Малијјә назирлијинин дөвләт бүдчәсинин јеринә јетирилмәси һаггында; дөвләт идарә органларынын сахланмасына, социал-мәдәни тәдбирләрә хәрчләр һаггында; фәрди әмәк фәалијјәтиндән әлдә олунан кәлирләрдән тутулан веркиләр һаггында һесабатлары; дөвләт ичтимаи сығорта бүдчәсинин јеринә јетирилмәси һаггында ичтимаи малијјә һесабатыны; малијјә статистикасынын мә'луматларыны; ев тәсәррүфатлары бүдчәләринин тәдгиги материалларыны кәстәрмәк олар.

Һәмин мәнбәләрдән алынган мә'луматлар МҺС-ин тәләбләринә ујғуи кәлимирди вә мүәјјән дүзәлишләр едилмәсини тәләб едирди.

Мәсәлән, дәүләт бүдчәси кәлирләринин вә хәрчләринин тәснифаты МҮС категоријаларына ујғун кәлмирди. Мүәссисәләрин истеһсал хәрчләринин тәснифаты аралыг истеһлакын бә'зи мүнһүм үнсүрләринин, мәсәлән, хидмәтләрин алышыны, е'замийјә хәрчләринин вә с. мүәјјән етмәјә имкан вермирди.

1990-чы илдән башлајараг, дәүләт һесабат системи чидди дәји-шикликләрә уғрамышдыр: мүәссисә вә тәшкилатларын дәүләт статисти-ка органларына тәгдим етдикләри информасијанын һәчми нә-зәрә чариачаг дәрәчәдә азалымышдыр. Мүәссисәләрә ичазә верил-мишди ки, фәалијјәтинин малијјә аспектләринә данр мүнһасибат һе-сабаты мә'луматларыны тәгдим етмәсинләр. Дәври һесабат системи илә әһатә олунмајан мүәссисәләрин сајынын сүр'әтлә артмасы да-вам едирди. Бу коммерсија банклары, кичик мүәссисәләр, копера-тивләр, биркә мүәссисәләр, әмтәә биржалары вә саирәдән ибарәт иди. Һәмин тәсәррүфат ваһидләриндән мә'луматын топланмасынын хүсу-си системи тәзәчә инкишафа башланмышды.

Базар игтисадијјатына кечид информасија системинин даһа да тәкмилләшдирилмәсини тәләб едир ки, бу да республика Дәүләт Статистика Комитәсинин гаршысында дуран ән мүнһүм вәзифәләрдән биридир.

§ 4.9. УДМ вә онун үнсүрләринин бејнәлхалг мугајисәси

Макроигтисади көстәричиләрин бејнәлхалг мугајисәси мүнхәлиф өлкәләрин социал-игтисади инкишафыны мугајисә етмәјә имкан верән ән бөјүк наилијјәтдир. Адәтән, мүнхәлиф өлкәләрдә макроигтисади көстәричиләрин вә тәснифатларын мәзмуну, һесаблима метод-лары, мә'луматларын әлдә едилмәси гәјдасы фәргләнирди. Социал-изм системи мөвчуд оларкән капиталист өлкәләрилә социалист өлкәләринин макроигтисади көстәричиләринин мугајисә олунмасы чо-х мүнрәккәб бир иш иди. Чүнки һәмин көстәричиләр мүнхәлиф нәзә-ри вә методоложи консепсијалара әсасән гурулурду. Республикамыз суверенлик газандыгдан сонра учот вә статистиканын бејнәлхалг стандартлара кечирилмәси нәтичәсиндә һәмин мугајисәләр хејли асашлашмышдыр. УДМ-ун бејнәлхалг мугајисәси ики шәрттин гәбу-

лундан асылыдыр: 1) бүтүн мүгајисә олунан өлкәләр үчүн ҮДМ-ун
һесаблама базасынын разылашдырылмасы;

2) ҮДМ-ун ифадә олундуғу ваһидләрин мүгајисәли олмасы. јә'ни
гүјмәт мигјасы. ҮДМ-ун ики мүхтәлиф өлкә үзрә мүгајисәсинин са-
дә јолу рәсми валјуга курсларындан истифадә етмәклә әһалинин һәр
нәфәри һесабы илә көстәричиләрин ваһид валјугаја кечирилмәсидир.

Бејнәлхалг мүгајисәләр програмы (БМП) 60-чы илләрин ахырын-
да гәбул едилмишдир. Әввәлләр бу програм әсасән тәдгигат лајиһә-
си иди. БМП-ын биринчи вәзифәси бејнәлхалг мүгајисәләрин ке-
ниш системинин методолокијасыны ишләјиб һазырламагдан ибарәт
иди. БМП-ын икинчи вәзифәси исә реал мүгајисәләр апармагла гә-
бул едилмиш методолокијаны јохламагдан ибарәт иди. БМП-ын илк
үч раунды - 1970, 1973, вә 1975-чи илләрдә кечирилмиш в өз хусу-
сийјәтинә көрә тәчрүби характер дашыјырды. Мүхтәлиф социал сис-
темдән олан бир нечә өлкә үзрә мүгајисә апарылмышдыр. 1979-чу
илдә Авропа статистикләринин конфрансы өз сессиясында илк дә-
фә "Бејнәлхалг мүгајисәләр Лајиһәси чәрчивәсиндә Авропа мүгајисә-
ләри програмыны" бәјәнди.

Авропа мүгајисәләри Програмында (АМП) иштирак едән өлкә-
ләр ики група ајрылып. I груп Гәрби Авропа өлкәләриндәи ибарәт-
дир. Бу груп үзрә мүгајисәләри Авростат вә ОЕСР тәшкил етмиш-
дир. АБШ, Канада, Јапонија, Австралија вә Јени Зелландија да бу
група дахилдир. Һәр бир өлкә һәмин група дахил олан һәр һансы өл-
кә илә мүгајисә олуна биләр.

II група Мәркәзи вә Шәрғи Авропа өлкәләри вә кечмиш Совет
Иттифагынын бә'зи республикалары дахил олуp. Бу мүгајисәдә һәр
бир өлкә икитәрәfli мүгајисә олунмагла билаваситә Австрија илә
дә мүгајисә едилир. Авропа статистикләри конфрансы үч Авропа
мүгајисәси апарылмышдыр:

I. 1985-чи ил базасында 20 өлкәни әһатә едирди; нәтичәси 1988-
чи илдә нәшp олунмушдур.

II. 1990-чы ил базасында 25 өлкәни әһатә едирди вә иәтичәси
1994-чү илдә дәрч едилмишдир.

III. 1993-чү ил базасында 42 өлкәни әһатә едирди вә нәтичәләри
1995-1996-чы илләрдә дәрч олунмушдур.

Авропа мугајисәләри програмынын (АМП) III раундуна һазырлыг Шәрғи Авропада баш верән сijasи дәјишикликләрлә вә кечмиш Совет Иттифагынын дағымасы илә бир вахта дүшдү. Нәтичәдә 23 өлкә икинчи груп мугајисәләрә дахил едилмәсини тәләб етдиләр. Азәрбајҹан республикасы чохчәһәтли мугајисәдә Түрkiјә илә мугајисә олунур (1994-чү ил базасында).

Үмумиләшдиричи игтисади көстәричиләрин, чох вахт ҮДМ-ун бејнәлхалг мугајисәси валјута курсларынын көмәји илә һәјата кечирилир. Лакин валјута курслары мұхтәлиф өлкәләрдә истеһсал олунан вә ја истеһлак едилән әмтәә вә хидмәтләрин әсасландырылмыш мугајисәсинә имкан вермир. Бу мұхтәлиф өлкәләрдә гijмәтләрин сәвијјәсинин нисбәтиндәки бөјүк фәрглә шәртләнир. АМП-ын вәзифәси гijмәт сәвијјәсиндә олан һәммин фәргләри арадан галдырмаг-ла ҮДМ-ун бејнәлхалг мугајисәлијини тәмин етмәкдир.

Ашағыдакы мисал II груп өлкәләрин 1990-чы ил үчүн биринчи һалда валјута курсларындан истифадә етмәклә, икинчи һалда исә бир валјутаны башга валјутаја кечирмәк үчүн алычылыг габилијјәтинин үстүнлүјүндән (АГҮ) истифадә етмәклә әлдә олунан мұхтәлиф нәтичәләри әкс етдирир:

	Австрија	Мачарыстан
Милли валјутада ҮДМ(млн)	1793632	1935457
Валјута курсу (1 шиллинг=...форинт)	1	5,5631
Әһалиси, мин нәфәр	7718	10365
Курсла шиллингә кечирилән ҮДМ (млн) ...	1793632	347910
Валјута курсундан истифадә етмәклә һәр нәфәрә дүшән ҮДМ Индекс	232396 100	33566 14,4
Алычылыг габилијјәтинин үстүнлүјү (1 шиллинг=...форинт)	1	2,12
АГҮ-дән истифадә етмәклә ҮДМ	1793632	912591
Һәр нәфәрә дүшән ҮДМ (АГҮ-дән истифадә етмәклә)	232396	88080
АГҮ-дән истифадә етмәклә һәр нәфәрә дүшән ҮДМ индекси	100	37,9

Һәр нәфәрә дүшән ҮДМ-у валјуга курсундан истифадә етмәклә чевирдиклә Мачарыстана нисбәтән Австријада бу кәстәричи 7,1 дәфә чохдур. Лакин бу тәкчә әмтәә вә хидмәтләрин истеһлакынын жүксәк сәвијјәсини дејил, һәм дә гижмәтләрин үмуми сәвијјәсинин даһа жүксәк олмасыны әкс етдирир. Дефилјатор вә јахуд АГҮ ики өлкәнин гижмәт сәвијјәләрини нәзәрә алмагла һесабланыр. АГҮ-дән истифадә етмәклә һесабланан ҮДМ гижмәт сәвијјәләринин мүхтәлифлијинин тә'сирини арадан галдырыр вә һәчмләрин һәгиги мугајисәлилијини тә'мин олуиур. Јухарыдакы мә'луматдан көрүнүр ки, әһалинин һәр нәфәринә дүшән әмтәә вә хидмәтләрин истеһлакынын һәчми Мачарыстана нисбәтән Австријада анчаг 2,6 дәфә чохдур. (100:37,9)

АМП вәәвлчә ҮДМ-ун мугајисәлилијинә даһа чох фикир верирди, чүнки бу үмумиләшдиричи кәстәричи даһа чох игтисади фәаллығын индикатору кими истифадә олунур. ҮДМ һәм истеһсал олунан мөһсулларын вә хидмәтләрин чәми кими, һәм дә истеһлак олунан мөһсулларын чәми кими һесаблана биләр. АМП үмуми дахили мөһсула икинчи нөгтеји-нәзәрдән, јә'ни мәсариф тәрәфиндән бахыр. ҮДМ-ун бејнәлхалг мугајисәлилијинин белә һәллиидә мәсариф кәстәричисинин гижмәт вә һәчм кәстәричиләринә ајрылмасы проблеми мејдана чыхыр. Бу һалда: хәрч кәстәричиси=һәчм кәстәричиси х гижмәт кәстәричисинә.

Мәсәләнин ики мүмкүн һәлли вар: кәстәричи ја бирбаша әлдә олуна биләр, јахуд да долајы јолла, јәни әввәлчә гижмәти һесаблајыб, сонра ондан мәсариф кәстәричисини мүәјјән етмәк үчүн истифадә олуна биләр. АМП долајы јанашманы үстүн тутур, чүнки гижмәт кәстәричиләрини даһа асан һесабламаг олар вә һәчм кәстәричиләринә нисбәтән онлар даһа аз дәјиширләр. Демәли, АМП-ын вәзифәси һәчм кәстәричисини әлдә етмәк үчүн гижмәт кәстәричисини һесабламагдан ибарәтдир. Бу алычылыг габилијјәтинин үгүшүјүнү (АГҮ) һесабламагла едиллр. АГҮ ејни һәчмли әмтәә вә хидмәтләри сатын алмаг үчүн нә гәдәр ики мүхтәлиф валјуга тәләб олуидуғуну кәстәрир.

АМП әмтәә вә хидмәтләрини бир сыра группары үзрә АГҮ-ни һесаблајыр. ҮДМ хәрчләр үзрә ашағыдакы үмумиләшдиричи кәстәричиләрә ајрылыр:

- Ев тәсәррүфатларынын фәрди истеһлакы;

- коллектив үмүмдөвлөт истеклакы;
- Үмүм капитал гојулушу;
- Әмтәә еһтијатларынын дәјишмәси;
- Ихрачат вә идхалат балансы.

Сонра бу үмүмиләшдиричи әсас кәстәричиләр хәрч группларына, дәрәчәләринә вә нәһәјәт, әсас хәрч башлыгларына ајрылып. Һәр бир хәрч башлыгы тәчрүбәдә әмтәә вә хидмәтләрин јекчинс группудур. АМП үч мәрһәләдә үмүм алычылыг габилијјәтинин үс-гүшлүјү әмсалыны һесаблајыр. Әввәлчә, база башлыгы, чәрчивәсиндә сечилмиш мәнсулларын гијмәтләри әсасында гијмәт кәстәричиләри һесабланыр. Сонра, бу гијмәт кәстәричиләри һәр бир база башлыгы үчүн АГҮ вә ја үмүм гијмәт кәстәричисини алмаг үчүн агреганлашдырылып (үмүмиләшдирилир). Нәһәјәт, мугајисә олунан өлкәләрдә хәрчләрин гурулушу чәки кими кәтүрүлүр вә ҮДМ-у алмаг үчүн АГҮ база башлыглары үзрә үмүмиләшдирилир. Башга сөзлә АМП үмүмиләшдирмәнин һәр бир сәвијјәси үчүн АГҮ-нү тә'мин едир. Бу АГҮ гијмәтләрин орта сәвијјәсини әкс етдирир. Бу мүхтәлиф өлкәләрдә ејни мигдарда әмтәә вә хидмәтләри алмаг үчүн мугафиг валјуталврын мугајисәли мигдарыны әкс етдирир. Беләликлә, үмүмиләшдирмәнин һәр бир сәвијјәсиндә өлкәләр арасында ҮДМ-ун һәгиги мугајисәси тә'мин олунар.

Индичә ајдын олду ки, АМП-ын башлыча вәзифәси ҮДМ-ун вә онун мәсариф үнсүрләринин бејнәлхалг мугајисәсини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. АМП гијмәтләрин дә бејнәлхалг мугајисәсинә имкан верир.

Австрија вә Мачарыстан үчүн 1990-чы или әсас ил кими гәбул етмәклә АМП мә'луматында кәтүрүлән мүхтәлиф индексләри кәс-тәрәк

Милли валјутада (шиллинглә) ифадә олунан ҮДМ АГҮ-дән исти-фадә етмәклә үмүм һәм индекс әлдә олунар:

	Австрија	Мачарыстан
Милли валјутада (милјон) ҮДМ	1793632	1935457
ҮДМ үчүн АГҮ(1 шиллинг=...форинт)	1	2,12

АГҮ-дөн истифадә етмәклә шиллингә
кечирилмиш ҮДМ
Үмуми һәчм индекси

1793632
100

912951
50,9

Һәчмә аид олаи рәгәмләр группар, бөлкәләр вә јахуд һәр бир өл-
кәнин үмуми јекунда хусуси чәкисини һесабламаг вә тәһлил етмәк
үчүн истифадә олуна биләр. Әкәр Австрија вә Мачарыстан бирлик-
дә олкә группуну тәшкил едәрсә, онларын ҮДМ-ын чәми 2706583
шиллинг, онларын реал нисби һиссәләри исә ујғун олаораг 66,3
33,7 фаиз олар.

Үмуми һәчм индекси вә әһалинин һәр нәфәри һесабы илә һәчм
индекси АМП-ын әсас нәтичәси һесап олунар.

АГҮ-иү валјута курсуна бөлмәклә гијмәтин нисби сәвијјәси ин-
декси һесаблаиыр. Бу, нәзәрдән кечирилән мүхтәлиф өлкәләрдә еј-
ни һәчмли әмтәә вә хидмәтләри сатын алмаг үчүн нә гәдәр мүәјјән
валјута лазым олдуғуну көстәрир.

	Австрија	Мачарыстан
ҮДМ үчүн АГҮ (1шиллинг=...форинт)	1	2,12
Валјута курсу (1 шиллинг=...форинт)	1	5,5631
Гијмәтин мүгајисәли сәвијјәси индекси	100	38,1

Һәмин мисалда Австрија вә Мачарыстанда ејни һәчмли ҮДМ-
у сатын алмаг үчүн ујғун олараг 100 вә 38 шиллинг өдәмәк ла-
зымдыр. АМП-ын нәтичәләри бејнәлхалг вә милли институтлара
һәм макро, һәм дә микроигтисади тәһлил үчүн гијмәтли инфор-
мација верир. Авропа игтисади әмәкдашлыг тәшкилаты (ОЭСР)
чәрчивәсиндә онларын үзвү олан өлкәләрин игтисадијјаты үчүн
һазырладығы иллик һесабатлар АГҮ-дән игтисади тәһлилдә исти-
фадәјә көзәл мисал ола биләр. АГҮ-дән валјуталарын гијмәт нис-
бәтини, рәгабәтин сәвијјәсини, дәвләт борчларынын һәчмини,
веркиләрин ујғунлуғуну вә енеркетика сijasәтини мүәјјән едәр-
кән кениш истифадә олунар. Игтисади вә малијјә мүнәсибәтләри
үзрә Авропа Иттифагы баш директорлуғунун тәртиб етдији игти-
сади тәһлилин бир һиссәси АГҮ-нә вә һәчм көстәричиләринә
әсасланыр.

(ОЭСР), Евростат və башга бејнәлхалғ тәшкилатлар тәрәфиндән АҒҮ-дән кетдикчә даһа чөх истифадә олуимасы нәтичәсиндә чох-саялы харичи истифадәчиләрин АҒҮ-нә олан тәләбаты да артыр-мишдыр. Һәмин истифадәчиләр сырасына мүхтәлиф дәвләт акеңт-ликләри, университетләр, тәдгигат институтлары, дәвләт мүәссисә-ләри, банклар, хусуси фирмалар, гәзетләр вә хусуси шәхсләр дахил-дир. Оңлар адәтән АҒҮ-дән мүгајисәли тәһлилидә валјуталары чевир-мәк үчүн истифадә едирләр. Дәвләт мүәссисәләри вә хусуси фирма-лар үчүн белә мүгајисәли тәһлилә мал дөвријјәси, базарда ишти-раси һиссәси вә истеһсал хәрчләри аид едилир. Банклар АҒҮ-дән валјута курсларынын нисбәтини, хусуси шәхсләр исә бир өлкәдән башгасына кедәркән әмәк һагына даир данышыгларда истифадә едирләр.

§ 4.10. МҺС-дә кәлирләрин јаранмасы, бөлүшдүрүлмәси, тәқрар бөлүшдүрүлмәси вә истифадәси һесабылар

Әввәлдә көстәрдијимиз кими МҺС-дә кәлирләрин јаранмасыны, бөлүшдүрүлмәсини вә истифадәсини сәчијјәләндирән бир сыра һе-саблар вардыр: 1) кәлирләрин јаранмасы һесабы; 2) илкин кәлир-ләрин бөлүшдүрүлмәси һесабы; 3) кәлирләрин тәқрар бөлүшдүрүл-мәси һесабы; 4) сәрәнчамда галан кәлирләрин истифадәси һесабы. Кәлирләрин јаранмасы һесабы истеһсал һесабынын давамы олмаг-ла мәһсул истеһсал едән вә хидмәт көстәрән бүтүн институсион ва-һидләр тәрәфиндән апарылыр. Һәмин һесаб ажры-ажры мүәссисәләр, сәһәләр, секторлар вә һабелә бүтөвлүкдә иғтисадијјат үзрә апары-лыр. Кәлирләрин јаранмасы һесабынын солунда үмуми әләвә едил-миш дәјәрин мәбләғи әсас гүјмәтләрдә көстәрилир ки, Һәмин мәб-ләғ истеһсал һесабынын сағында баланслашдырычы маддә кими көстәрилир.

Әввәлдә көстәрдијимиз кими әләвә едилмиш дәјәрин үмуми мәбләғи мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышынын дәјә-риндән аралыг истеһлакын мәбләғини чыхмагла һесабланыр. Ха-лис әләвә едилмишг дәјәр көстәричиси исә үмуми әләвә едил-миш дәјәрдән истеһлак олуимуш әсас капиталын дәјәрини чых-

магла мۈѳјѳѳѳѳ олунур. Һесабын истифаде бѳлмѳсинде исѳ ѳлава
едилмиш дѳјѳр Һесабына ѳдѳнилѳн мѳсрѳфлѳр кѳстѳрилир. Бура
ја ѳмѳјѳн ѳдѳнилмѳси вѳ дѳвлѳтдѳн алынѳн субсидијалары чых
магла дѳвлѳтѳ ѳдѳнилѳн веркилѳр (истеҺсал фѳалијјѳтѳнѳ кѳрѳ)
дахилдир.

Бۈтѳвлۈкдѳ игтисадијјат ۈзрѳ апарылан кѳлирлѳрин јарѳнмасы
Һесабында истеҺсала вѳ идхала кѳрѳ Һесабынан бۈтۈн веркилѳр
вѳ субсидијалар ѳкс олунур. ИстеҺсала веркилѳр мѳҺсула кѳрѳ
веркилѳрдѳн вѳ истеҺсала кѳрѳ диқѳр веркилѳрдѳн ибарѳтдир.
МѳҺсула кѳрѳ веркилѳрѳ ѳлава едилмиш дѳјѳрдѳн веркилѳр
дѳвријјѳдѳн верки, сатышын ۈмۈми Һѳчминѳ кѳрѳ верки, аксиз
лѳр, ихрачат вѳ идхалат веркиси, хидмѳтлѳрин, јѳначагын кон
крѳт нѳвлѳринѳ кѳрѳ веркилѳр дахилдир. ИстеҺсала диқѳр вер
килѳрин тѳркибинѳ исѳ мѳҺсула кѳрѳ веркилѳрдѳн башга исте
Һсалла ѳлагѳдар олан бۈтۈн веркилѳр, мѳсѳлѳн, тѳриаг саҺибѳлијѳ
нѳ, истеҺсалатда истифаде олунѳн биналара вѳ башга активлѳрѳ
кѳрѳ, ишчи гۈввѳсинѳ вѳ ѳмѳк Һаггына кѳрѳ Һесабынан верки
лѳр, ѳтраф мۈҺитин чирклѳндирилмѳсинѳ кѳрѳ вѳ истеҺсалла
ѳлагѳдар олан диқѳр фѳалијјѳтлѳрѳ кѳрѳ Һесабынан веркилѳр
аид едилир. Республикада кѳлирлѳрин јарѳнмасы Һесабыны нѳ
зѳрдѳн кѳчирѳк (Чѳдвѳл 25)

Кѳлирлѳрин јарѳнмасы Һесабыны саҺѳлѳр вѳ јѳхۈд секторлар ۈз
рѳ тѳртиб едѳркѳн Һесаба ѳкс олунѳн веркилѳрин тѳркиби бурахы
лаи мѳҺсулларын гијмѳтлѳндирилмѳси ۈсулундан асылыдыр; ѳкѳр
мѳҺсул ѳсѳс гијмѳтлѳрдѳ кѳстѳрилирсѳ, Һесаба анчаг истеҺсала
башга веркилѳр вѳ субсидијалар ѳкс олунур. Бурахылан мѳҺсул
лар истеҺсалчыларын гијмѳтлѳрилѳ кѳстѳрилѳрсѳ, истеҺсала кѳрѳ
бۈтۈн веркилѳр вѳ субсидијалар (ѳлава едилмиш дѳјѳрѳ кѳрѳ вер
килѳрдѳн башга) бу Һесаба ѳз ѳксини тапмалыдыр. ۈмۈми мѳнфѳ
ѳт (гарышыг кѳлирлѳр) кѳлирлѳрин јарѳнмасы Һесабында тѳразлаш
дырычы ۈнсۈр олмагла онун мѳблѳги ۈмۈми ѳлава едилмиш дѳјѳр
дѳн ѳмѳјѳн ѳдѳнилмѳси мѳблѳгини вѳ истеҺсала вѳ идхала халис
веркилѳри чыхмагла Һесабылар. Гарышыг кѳлирлѳр анлајышы са
Һибкарларын вѳ ев тѳсѳррۈфатларынын аилѳ ۈзвлѳринин кѳлирлѳ
ринѳ аиддир.

Азәрбајчан республикасында кәлирләрин
јарнамасы һесабы (чарн гижмәтләрлә, милјард ман)

	1990	1995	1996	1997
ЕҢТИЈАТЛАР				
Үмуми әләвә дәјәр (әсас гижмәтләрлә)	1,338	9843,0	12288,2	14623,7
Чәми	1,338	9843,0	12288,2	14623,7
ИСТИФАЛА				
Әмәјин өдәнилмәси	0,768	2413,0	2565,9	3105,5
Истәһсала вә идхала веркиләр (+)	0,045	21,0	125,0	173,3
Истәһсала вә идхала субсидијалар (-)	-	-	-	-
Үмуми мәнфәәт (гарышыг кәлирләр)	0,525	7409,0	9597,3	11344,9
Әсас фондларын истәһлакы	0,204	1500,0	1522,4	2222,2
Халис мәнфәәт (халис гарышыг кәлирләр)	0,322	5909,0	8074,9	9122,7
Чәми	1,338	9843,0	12288,2	14623,7

Онларын кәлирини үмуми мәнфәтдән ајырмаг чәтинлик јаратды-
ғына көрә ев тәсәррүфатларына мөхсус олан мүәссисәләрини үмуми
кәлири гарышыг кәлирләр адланыр.

Активләрә саһиб олмагдан әлдә едилән кәлирләрә мүлкијјәт-
дән алынан кәлир дејилир. Онлар кәлирләрин илкин бөлүшдү-
рүлмәси мәрһәләсиндә јараныр. Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүл-
мәси һесабында истәһсалдан әлдә олуна кәлирләрлә јанашы
мүлкијјәтдән кәлән кәлирләр дә өз әксини тапыр. һәммин һеса-
бын еһтијатлар һиссиндә үмуми мәнфәәт (гарышыг кәлирләр),
әмәјин өдәнилмәси хәрчләри, истәһсала вә идхала веркиләр (суб-
сидијалары чыхылмагла), мүлкијјәтдән алынаң кәлирләр, истифа-
лә бөлмәсиндә исә мүлкијјәтдән өдәнилән кәлирләр вә илкин
кәлирләрин бөлүшдүрүлмәсиндән јаранан үмуми милли кәлирин
мәбләғи көстәрилер.

Мүлкијјөтдөн кәлирләрә малијјә активләриндән истифадәјә көрә онларын саһибләринин әлдә етдији фаизләрдән вә двидентләрдән, вә белә истехсал олунмајан мадди активләрдән истифадәјә көрә рента даи ибарәтдир. Гижмәтли кағызларын саһибләринин вә пул вәсантларын саһибләринин депозитләрдәи әлдә етдикләри кәлирә фаиз дејилир. Сәһм саһибләринин әлдә етдикләри кәлирә исә двидент дејилир. Торпаг саһибләринин вә јахд фајдалы газынты јатаглары олар торпагларын истифадәјә верилмәсиндән саһибкарларын әлдә етдији кәлирә исә рента дејилир.

Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәси һесабынын истифадә бөлмәсиндә мүлкијјөтдән өдәнилмиш кәлирләрә јалыыз секторлар төрәфиндән кредиторлара, сәһмдарлара, торпаг саһибләринә, онларын тәғдим етдикләри мүлкијјөтә көрә өдәнилән кәлирләр дахил едиле.

Фактор кәлирләринин (үмуми мәнфәәт, әмәјин өдәнилмәси, истехсала вә идхала веркиләр субсидиялары чыхмагла) мәбләғи вә мүлкијјөтдән кәлирләрин салдосу бирликдә илкин кәлирләрин салдосуну тәшкил едир ки, бу да секторларын илкин кәлирләринин чәминә бәрәбәрдир. Гејри-малијјә мүәссисәләринин вә малијјә тәшкилатларынын илкин кәлирләри мәнфәәтдән вә она бәрәбәр тугулан кәлирдән вә мүлкијјөтдән әлдә олунан кәлирләрин салдосундан, дәвләт идарәәтмә секторунун кәлири истехсала вә идхала халис веркиләрдән вә мүлкијјөтдән әлдә едилән кәлирләрин салдосундан, ев тәсәррүфатларынын кәлирләри - музду ишчиләрин әмәк өдәнишиндәи, мүлкијјөтдән әлдә олунан кәлирләрин салдосундан, мәнзил хидмәтләриндән әлдә олунан кәлирләрдән, ев тәсәррүфатларына хидмәт едәи гејри-коммерсија тәшкилатларынын кәлирләри исә илкин кәлирләрин салдосундан ибарәтдир.

Игтисадијјатын бүтүн секторлары үзрә илкин кәлирләрин салдосунун чәминә үмуми милли кәлир (ҮМК), секторларын илкин кәлирләринин халис салдосунун чәминә исә халис милли кәлир (ХМК) дејилир.

Кәлирләрин илкин бөлүшдүрүлмәсини республикамызын мисалында нәзәрдәи кечирәк (чәд.26).

Кәлирләрин институтисионал ваһидләр вә секторлар арасында тәқрарән бөлүшдүрүлмәси просесләри кәлирләрин тәқрар бөлүшдү-

рүмәси һесабында өз әксини тапыр. Һәмий һесабын еһтијатлар һис-
сәсиндә илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәсиндән јаранан ҮМҖ,
алынымыш чари трансфертләр, истифадә һиссәсиндә исә верилмиш
чари трансфертләр вә баланслашдырычы маддә кими сәрәнчамда га-
лан үмуми кәлир кәстәрилер.

Трансферт - бир тәһиһат ваһидиһини башга ваһидә әмтәә, хидмәт
вә активләри әвәзсиз вермәсиндән ибарәтдир. Чари трансфертләр -
мүәссисәләрин вә ев тәсәррүфатларынын әлдә етдикләри мәнфәәт-
лән вә башга кәлирдән, әмлака саһиб олмадан, маллардан истифа-
дә вә с. кәрә мүнтәзәм олараг өдәдикләри веркиләрдән ибарәтдир.

Чәдвәл 26.

**Азәрбајчан республикасында кәлирләрин илкин
бөлүшдүрүлмәси һесабы (чари гүјмәтләрдә, милјард манатла)**

	1990	1995	1996	1997
ЕҢТИЈАТЛАР				
Үмуми мәнфәәт (гарышыг кәлирләр)	0,525	7409,0	9597,3	11344,9
Әмәјин өдәнилмәси	0,768	2385,0	2566,8	3120,6
Истеһсала вә идхала веркиләр (+)	0,268	1071,0	1737,4	1778,5
Истеһсала вә идхала субсидијалар (-)	0,095	224,0	237,4	437,5
Мүлкијјәтдән алынымыш кәлирләр	0,046	257,0	272,7	488,3
Чәми	1,512	10898,0	13936,8	16294,8
ИСТИФАДӘ				
Мүлкијјәтдән өдәнилмиш кәлирләр	0,046	248,0	260,0	486,5
Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәсиндән јаранан үмуми милли кәлир	1,466	10650,0	13676,8	15808,3
Чәми	1,512	10898,0	13936,8	16294,8

Онуң тәркибинә: банкларын кәлирләриндән верки, сығорта фәа-
лијјәтиндән әлдә олуан кәлирләрә кәрә верки, васитәчилик әмә-

Азәрбајчан республікасында кәлирләрин тәкрат
бөлүшдүрүлмәси һесабы (чари гүјмәтләрлә, милјард манатла)

	1990	1995	1996	1997
ЕҢТИЈАТЛАР				
Илкин кәлирләрин бөлүшдүрүлмәсиндән јаранан үмуми милли кәлир	1,466	10650,0	13676,8	15808,3
Алынмыш чари трансфертләр	0,394	2605,0	3094,0	3013,7
Чәми	1,860	13255,0	16770,8	18822,0
ИСТИФАДӘ				
Верилмиш чари трансфертләр	0,394	2116,0	2807,5	2820,0
Сәрәнчамда галан үмуми кәлир	1,466	11139,0	13963,3	16002,0
Чәми	1,860	13255,0	16770,8	18822,0

лијјатларындан алынан мәнфәәтдән верки, физики шәхсләрдән кәлир веркиси, мүәссисәләрин вә физики шәхсләрин әмлақына көрә верки, нәглијјат васитәләриндән верки, торпаг веркиси, гүјмәтли кағызларла әмәлијјатлара вә реклама көрә верки, әһалидән алынған мүхтәлиф өдәнишләр дахилдир. Чари трансфертләрин икинчи үйсү-рү әһалинин социал мүдафиәсинә ајырымалардыр.

Социал мүавинәтләрә: гочалыға көрә пенсиялар, әлиллијә көрә пенсия вә мүавинәтләр, мүһарибә әлилләринә вә мүһарибәдә һалат оланларын аиләләринә верилән мүавинәтләр, мүвәтәти әмәк габиллијјәтиин итирмәјә көрә өдәнишләр, һамиләлијә вә ушағын доғу-масына көрә верилән һагг, төләбләрә верилән төғаүдләр вә с. аид едилир.

Сәрәнчамда галан кәлир көстәричиси секторлар вә бүтөвлүкдә иштисадијјат үзрә һесаблашыр. Сектор үзрә ону һесабламаг үчүн һәмин секторун илкин кәлирләринин салдосуна онун чари трансферт-ләринин салдосуну әлавә етмәк лазымдыр.

Чари трансфертләрин салдосу секторун алдығы вә вердији чари трансфертләрин фәргилә мүәјјән едилир.

Бүтөвлүкдә республика үзрә сәрәнчамда галан милли кәлири һе-сабламаг үчүн иштисадијјат үзрә сәрәнчамда галан кәлирин үзәринә институтисионал ваһидләр арасындакы чари трансфертләрин салдо-суну әлавә етмәк лазымдыр. Кәлирләрин тәкрат бөлүшдүрүлмәсини республикамызын мисалында нәзәрдән кечирәк. (Чөдвөл 27)

Сәрәнчамда галан кәлирләрин истифадәси һесабынын апарыл-масында әсас мәгсәд ајры-ајры секторларын сәрәнчамында олан кә-лирийин сон истәһлака вә јығыма һансы нисбәтдә истифадә олун-дуғуну өјрәнмәкдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәссисәләр сон истәһлака вәсайт сәрф етмишләр. Онлар ев тәсәррүфатларынын сон истәһлаа истифадә етдикләри әмтәә вә хидмәтләри (мәсәлән, елек-трик енержисини вә ја әрзағы) сатыи ала биләрләр. Лакин белә мал вә хидмәтләр ја аралыг истәһлака сәрф едилә биләр, ја да ишчилә-рә мұкафат кими верилә биләр. Мүәссисәләр социал трансфертлә-ри етмәдикләринә вә алмадыгларына көрә онларын сәрәнчамда олан вә тәсһиһ едилмиш сәрәнчамда галан кәлирләри арасында фәрг јарапмыр.

Демәли, сон истәһлака мәсрәфләрә вә фактики сон истәһлака да-ир мә'лумата малик олмадыгларына көрә һәм сәрәнчамда галан кәли-рин истифадәси һесабы, һәм дә тәсһиһ едилмиш сәрәнчамда галан кә-лирин истифадәси һесабылары мүәссисәләр үчүн шәрти һесабылардыр.

Сәрәнчамда галан кәлир кәлирләрин икинчи дөфә бөлүшдүрүл-мәси һесабындан кәлән галыг маддәси кими һесабын "еһтијатлар" һиссәсиндә јазылдығы һалда, сон истәһлака хәрчләр һесабын "исти-фадә" һиссәсиндә јазылыр. Бу һесаб әсасән ев тәсәррүфатларына хидмәт едән секторлар (дөвләт, гејри-коммерсија тәшкилатлары), ев тәсәррүфаты вә бүтөвлүкдә иштисадијјат үчүн әлверишлидир. Бу һе-саб үчүн галыг маддәси јығымдыр.

Һәмин һесабын көстәричиләрини республикамызын мисалында нәзәрдән кечирәк. (Чөдвөл 28)

Чөдвөл 28
Азәрбајҹан республнкасында сәрәнчамда галан кәлирләрин
истифадәси һесабы (чари гијмәтләрлә, милјард манатла)

	1990	1995	1996	1997
ЕЪТИЈАТЛАР				
Сәрәнчамда галан				
үмүми кәлир	1,466	11139,0	13963,3	16002,0
Чәми	1,466	11139,0	13963,3	16002,0
ИСТИФАДӘ				
Сон истехлак хәрчләри	1,029	10364,0	13622,0	13751,0
Үмүми гәнаәт	0,437	775,0	341,3	2251,0
Чәми	1,466	11139,0	13963,3	16002,0

§ 4.11. МҺС-дә капитал вә малијјә
һесаблары вә онларыи көстәричиләри

МҺС-дә капитал (әсаслы хәрчләр) һесабыныи апарылмасында мәгсәд резидентләрин васитәсилә әлдә едилән вә јахуд сатылан гејри-малијјә активләринин дәјәрини учота алмагдан, јығым вә әсаслы трансфертләр иәтичәсиндә өз каниталынын дәјишмәсини көстәрмәкдән ибарәтдир. Әсаслы хәрчләр һесабы тәһһиһат ваһидләринин ихтијарында қлан активләрин дәјәринин дәјишмәси илә әлағәдар олан һесаблардан биридир.

Активләрин дәјишмәси “Әсаслы хәрчләр” һесабыныи сағ тәрәфиндә гејдә алыныр. Баланслашдырычы маддәләр олан халис кредитләшдирмә вә јахуд халис борч һесабын истифадә бөлмәсиндә көстәрилир. Әсас капиталын алынмасы исә һесабын еһтијатлар һиссәсиндә гејдә алыныр. Активләрин әлдә едилмәси үчүн еһтијатлар исә һесабын сол тәрәфиндә әкс етдирилир. Бурада кәлирләрин истифадәси һесабындан кечән баланслашдырычы маддә - халис јығым вә алынмыш әсаслы трансфертләр көстәрилир. Верилмиш әсаслы трансфертләр исә мәнфи ишарә илә көстәрилир.

Һәмин һесабын көстәричиләрини ашағыдакы чөдвәлдән даһа ајдын көрмәк олар.

Чөдвөл 29
Әсаслы хәрчләр һесабы (чари гијмәтләрлә)

Еһтијатлар	милјард ман.	Истифадә	милјард ман.
1. Үмүми јығым		1. Әсас фондларыи үмүми јығымы	
Алынмыш әсаслы		2. Мадди дөвријјә вәсаитләри еһтијатларынын дәјишмәси	
трансфертләр		3. Торпагларыи вә гејри-мадди активләрини халис алғысы	
Верилмиш әсаслы		4. Халис кредитләр (+), халис борчлар (-)	
трансфертләр (-)			
Халис дәјәрин дәјишмәси (халис јығым)			

Мүхтәлиф әмәлијјатлар нәтичәсиндә әлдә едилән вә јахуд сатылан гејри-малијјә активләринин дәјәри әсаслы хәрчләр һесабынын сағ тәрәфиндә көстәрилир. Активләр алына биләр, сатыла биләр вә јахуд бартер мүбадиләси едилә биләр. Сатылмајан вә јахуд алынмајан активләрин дәјәри гијмәтләндирмә јолу илә һесабланыр. Әсаслы хәрчләр һесабында активләрин дәјишмәсини беш категоријасы фәргләндирилир: 1) әсас капиталын үмүми әлавә арымы; 2) әсас капиталын алынмасы; 3) мадди еһтијатларыи дәјишмәси; 4) сатышыны чыхмагла гијмәтлиләрин әлдә едилмәси; 5) сатышыны чыхмагла истехсал олунамыш гејри-малијјә активләринин әлдә едилмәси. Әсас капиталын үмүми әлавә артымы сатышыны чыхмагла јениләринин әлдә едилмәси дәјәрилә өлчүлүр. Әсас капиталын алынмасы да активләрин дәјишмәси кими “Әсаслы хәрчләр” һесабынын сағ тәрәфиндә көстәрилир.

Әсас капиталын халис әлавә артымыны һесабламағ үчүн онун үмүми әлавә артымындан көһнәлмәсини чыхмағ лазымдыр. “Әсаслы хәрчләр” һесабынын сағында јазылан галан маддәләр - мадди еһтијатлара, гијмәтлиләрә вә истехсал олунамајан гејри-мадди активләрә аиддир. “Әсаслы хәрчләр” һесабынын сол тәрәфиндә көстәридән маддәләр: үмүми јығымдан, алынмыш вә верилмиш әсаслы трансфертләрдән ибарәтдир. Әсаслы трансфертләр дедикдә активләр үзә-

риндәки мүлкијјәт һүгүгүнүн бир шәхсдән башгасына верилмәси вә јахуд активләрин сатылмасы нәтичәсиндә әлдә олунап вәсаитләрин верилмәси баша дүшүлүр.

Беләликлә, һесабын сол тәрәфиндә көстәрилән еһтијатларын мәбләғи јығымын вә капиталын халис трансфертләри нәтичәсиндә шәхси капиталын дәјишмәси кими тәсвир едилир. Бу исә һәр чүрә активләри әлдә етмәк үчүн вәсаит мәнбәи һесаб олулур.

“Әсаслы хәрчләр” һесабынын сағында көстәрилән “халис кредитләшдирмәин мәбләғи ашағыдакы гәјдада мүәјјән едилир: 1) халис јығымын үзәринә алынмыш әсаслы трансфертләри кәлиб, верилән әсаслы трансфертләри чыхмагла;

2) Реализасијаны чыхмагла гәјри-малијјә активләринин дәјәриндән әсас фондларын ашынымасыны чыхмагла;

Халис јығым мүсбәт олдугда, бу сәрәнчамда галап кәлирин әмтәә вә хидмәтләрин истәһлақына сәрф олулмајан һиссәсинн көстәрир.

Халис јығым мәнфи гүјмәт алдығы һалда, бу сон истәһлака мәсрәфләрин сәрәнчамда галап кәлирдән артыг галап мәбләғинн көстәрир. Беләликлә, “Әсаслы хәрчләр” һесабынын балаислашдырычы маддәси кредитләшдирмә вә јахуд алынма үчүн зәрури олан вәсәтин галыг мәбләғинн көстәрир.

“Малијјә һесабы” тәһиһат ваһидләри арасындакы әмәлијјатлары учота алап сонунчу һесабдыр. Башга һесаблардан фәргли олараг малијјә һесабындан диқәр һесаблара кечән балаислашдырычы маддә јохдур. Бу һесабын салдосу “Әсаслы хәрчләр һесабы”нын балаислашдырычы маддәсинә бәрабәрдир. Малијјә һесабында тәһиһат ваһидләри арасында, һабелә резидентләрлә дүнијанын галап өлкәләри арасындакы әлағәләрин малијјә активләриннә аид әмәлијјатар учота алыныр.

Схем 6

Малијјә һесабынын гыса схемасы

Еһтијатлар	Истифадә
Халис кредитләр Халис борчлар Малијјә пассивләринин халис әлдә едилмәси	Малијјә активләринин халис әлдә едилмәси
Баланс	

Чадвэлдөн көрүндүү кими, малијжә һесабынын “еһтијатлар” бөл-
мәсиндә халис кредитләр, борчлар вә малијжә пассивләринин әлдә
едилмәси (өдәнилмиш өһдәликләр чыхылмагла) көстәрилир. Дәјәрә
көрә халис әлдә едилминш малијжә активләри чыхылмагла халис гә-
бул едилминш өһдәликләр әкс ишарә илә “Әсаслы хәрчләр һеса-
бы”нын кредитләшмә мәбләғинә бәрәбәрдир.

МҺС-дә малијжә активләри једди категоријәјә ајрылыр:

1. Гызыл вә көтүрүлмәнин хүсуси һүгүгү;
2. Нәгд пуллар вә депозитләр;
3. Сәһмләрдән башга гүјмәтли кағызлар;
4. Борчлар;
5. Сәһмләр вә башга гүјмәтли кағызлар;
6. Сығорта техники еһтијатлары;
7. Алынмалы (өдәнилмәли) олан башга һесаблар.

Бу категоријалар “малијжә һесабы”нын һәр ики тәрәфиндә јазы-
лыр.

Бейпәлхалг Валјута Фонду (БВФ) тәрәфиндән бурахылан сиккә
гызыл вә көтүрүлмәнин хүсуси һүгүгү ичра олунмамыш өһдәлији ол-
мајан активләрдир. Сиккә гызылла әмәлијјатлара малијжә органлары
тәрәфиндән гызылын алынмасы вә сатылмасы аиддир. Сиккә гызы-
ла мүлкијјәт һүгүгү милли банка вә мәркәзи дөвләтә мәхсусдур.
Бә’зи һалларда башга тәсһиһат ваһидләри, мәслән, малијжә корнора-
сијалары да гызыла мүлкијјәт һүгүгуна малик олурлар. Белә һалда
гызылын сатылмасы малијжә органлары илә разылашдырылдыгдан
сонра һәјата кечирилә биләр. јалныз малијжә активи олан вә харичи
валјута еһтијатынын бир һиссәси олан гызыл сиккә гызыл категори-
јасына аид едилә биләр.

Сиккә гызылын алынмасы вә јахуд сатылмасы милли малијжә ор-
ганларынын малијжә һесабында активләрин әләвә артымы вә јахуд
азалмасы кими јазылыр.

Дөвләт органлары гызыл алдыгда, бу әмәлијјат “Әсаслы хәрчләр”
һесабында “даш-гаш чыхылмагла әлдә едилмә” башлығы алтында
еһтијатларын дәјишмәси кими гејд олунур. Сиккә гызыл харичдән
алынарса, әмәлијјат идхал кими гејд едилир. Сиккә гызылы адәтән
сиккә, азы 995 әјарлы әринти вә јахуд тирчикләр формасында олур.

Онлар адәтән хусуси тәшкил олунмуш базарларда вә ја милли банк тәрәфиндән бағланмыш икитәрәфли мугавиләләр үзрә сатылып.

Мөвчуд нәгд пул дөвријјәдә олан вә өдәнишләри һәјата кечирмәк үчүн истифадә олунан әскиназлардан вә сиккәләрдән ибарәтдир. Бүтүн тәсһиһат ваһидләри активләр формасында нәгд пула малик ола биләрләр, лакин ону јалһыз малијјә органлары вә дөвләт бураха биләр.

Милли баһка, башга депозит идарәләринә вә тәсһиһат ваһидләринә сәнәдләрлә тәсдиг олунан бүтүн тәләбһамәләр чари депозитләрә аид едилирләр. Көчүрүлмәјәчәк әманәт гојулушлары да белә депозитләрә аиддир. Векселләр, истигразлар, депозит сертификатлары, гыса мүддәтли коммерсија кредитләшмәси сәнәдләри, борч өһдәликләри, көчүрмәләр, төрәмә малијјә сәнәдләри вә саирә “сәһмләрдән башга гијмәтли кағызлар” категоријасына аид едилирләр.

Вексел-саһибинә көстәрилән вахтда мүәјјән мәбләғи олмаға шәртсиз һүгүг верән гијмәтли кағыздыр. Хәзинә сәһмләри, сәрбәст дөвр едән депозит сертификатлары, баик аксепти вә гыса мүддәтли коммерсија кредит сәнәдләри векселләрә мисал ола биләр. Истигразлар - саһибинә малијјә кәлири вә јахуд фаиз әлдә етмәјә шәртсиз һүгүг верән гијмәтли кағызлардыр. Сәһмләрдән башга гысамүддәтли гијмәтли кағызлара илкин өдәнилмә мүддәти бир ил вә даһа тез мүәјјән едилмиш гијмәтли кағызлар аид едилир. Лакин харичи өлкәләрин тәчрүбәсиидә гыса мүддәтли гијмәтли кағызлара ики илдән сонра өдәнилән өдәнишләр аид едилир. Илкин өдәниши бир илдән кеч мүәјјән едилмиш гијмәтли кағызлар узун мүддәтли сәһмләрдән әлавә гијмәтли кағызлара аид едилирләр.

Борчлара аид едилән малијјә активләри кредиторлар тәрәфиндән билаваситә борч аланlara вәсаит вердикдә јараныр. Онлар башгасына верилә билмәјән сәнәдләрлә тәсдиг едилир, һәм дә кредитор белә әмәлијјаты тәсдиг едән гијмәтли кағыз алмыр.

Банклар, малијјә кампанијалары вә баһига идарәләр тәрәфиндән саһибкарlara, дөвләтә вә ев тәсәррүфатларына верилән бүтүн борч вә активләр борчlara аид едилир. Истеһлак мәгсәди үчүн ссудалар, дөјәри сонрадан өдәниләчәк маллары алынмасы үчүн кредитләр, алыш вә сатыш үчүн верилән кредитләр бураја аид едилир.

Сығорта техники еһтијатлар өз тәркибиидә һәјатын сығорта олунмасы еһтијатларыны, пенсия фондларыны, сығорта мүкафатларыны аванс өдәнишләрини вә сығорта иддиаларыны тәнзим олунмаш өдәнишләрини әһатә едир.

Алынмалы вә өдәнилмәли олан саир һесаблир категоријасына әмтә вә хидмәтләр үчүн верилән кредитләр вә һабелә јеринә јетириләчәк ишләр үчүн аваслар аид едилир.

Малијјә активләри үзрә артан јекунла һесаблинан фаизләр тәсһифатын мүхтәлиф категоријаларында учота алыша биләрләр. Сәһмләрдән башга гијмәтли кағызлар үзрә артан јекунла һесаблинан фаизләр гијмәтли кағызларын дөјәринин артмасы кими гејдә алынмалыдыр. Депозитләр вә борч үзрә артан јекунла һесаблинан фаизләр милли тәчрүбәјә ујгун олараг гејдә алына биләр. Малијјә һесабында малијјә активләринин халис әлдә едилмәси вә малијјә активләринин нөвләри үзрә бүтүн секторларын өһдәликләринин салдосу гејдә алыныр. Малијјә һесабында һәр бир секторун малијјә ресурсларыны сәфәрбәр етмәк вә малијјә активләри әлдә етмәк мәгсәдилә көтүрдүјү малијјә өһдәликләри көстәрилик.

V ФӘСИЛ

ГИJMӘT ВӘ ТАРИФЛӘР СТАТИСТИКАСЫ

§ 5.1. ГИJMәT вә тарифләр һаггында аңлајыш вә статистиканын вәзифәләри

ГИJMәT малын дәјәринин, тариф исә хидмәтин дәјәринин пулла фадәсидир. ГИJMәтин әмәлә кәлмәсинин әсасыны мпәһсулун исәһсалы вә сатышына чәкилән хәрчләр вә мүүссисәнин игтисади икли һәјата кечирмәк үчүн әлдә етдији мәнфәәтә даир мә'лумат әшкил едир.

ГИJMәT алгы-сатгы мугавиләсиндә разылашдырылмыш мәһсул вәди үчүн пул өдәнишиндән ибарәтдир. ГИJMәтләр мугавиләнин баш шәртләри илә дә, мәсәлән, мәһсулун нөвү, мигдары, кејфијјәти, әндәрмә шәртләри, күзәштләр вә саирә илә дә сых әлағәдардыр.

Мәһсул вә хидмәтләрин гијмәтләринин статистик өјрәнилмәси вәзифәләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Мәһсул вә хидмәтләрин гијмәтләри үзәриндә статистика мугавиләсини тәшкил етмәк;

2) Мәһсул вә хидмәтләрин гијмәтини гејдә алмаг. Республика ијјасында гијмәтләрә даир мә'лумат топламаг вә ону үмүмиләш-ирмәк;

3) Гијмәтләрин тәркибини, гурулушуну вә динамикасыны, ин-ијјасија просесләрини өјрәнмәк;

4) Дахили вә милли игтисадијјатын мәһсулунун, әмтәә вә хидмәт-эрин идхалы вә ихрачынын гијмәтләндирилмәсиндә гијмәтләрән-и-тифадә етмәк;

- 5) Пәракәндә сатыш гијмәтләринин орта сәвијјәсини вә динами-касыны һәм республика үзрә, һәм дә бөлкәләр үзрә һесабламаг;
- 6) Пәракәндә гијмәтләрин сәвијјәсинә вә динамикасына тә'сир едән алимләри статистик өјрәнмәк;
- 7) һәјатын дәјәринин өлчүсү кими орта истеһлак гијмәтләринин вә истеһлак гијмәтләри индексләрини һесабламаг;
- 8) Мәһсул вә хидмәтләрин гијмәтләринин бөлкәләрарасы вә беј-мәхалг мугајисәләрини һәјата кечирмәк.

§ 5.2. МҺС-дә тәтбиг едилән гијмәтләр вә тарифләр системи

Статистика органларынын бүтүн һесабламаларында вә аналитик ишләриндә чари базар гијмәтләриндәи вә даими (сабит) гијмәтләр-дән истифадә олунур. МҺС-дә милли һесаблары тәртиб едәркәи бү-түн иститусион ваһидләр, секторлар арасында һәјата кечирилән иг-тисади әмәлијјатлар чари базар гијмәтләриндә, јә'ни базар әмәлиј-јатларынын һәјата кечирилдији анда мөвчуд олан гијмәтләрлә учота алыныр. Чари базар гијмәтләринин көмәјилә истеһсал олунаи, исти-фадә едилән вә сатылан мәһсулларын үмүми һәчми мүүјјән олнур, саһәләр вә секторлар үзрә игтисадијјатын гурулушу өлчүлүр. Чари базар гијмәтләринә аиддир:

- 1) фактор дәјәри; 2) әсас гијмәтләр; 3) истеһсалчынын гијмәти;
- 4) алычы гијмәти; 5) "фоб" гијмәти; 6) "сиф" гијмәти.

Биринчи дөрд нөв гијмәтин тәркибини анағыдакы кими тәсәввүр етмәк олар:

Мәһсул вә хидмәтләр-ин аралыг истеһлала-кы	Әмәк өдәниши	Үмүми мәнфәәт	Истеһсала халис вер-киләр	Мәһсула халис вер-киләр	Нәглијјат-тичарәт әләвәси
Фактор дәјәри					
Әсас гијмәтләр					
Истеһсалчынын гијмәти					
Алычы гијмәтләр					

Фактор гijмәти - истехсалчынын мөһсул вә хидмәтләринн һәр ваһиди үчүн әлдә етдији гijмәт олмагла аралыг истехлакын, әмәк өләишинин вә үмуми мәнфәәтии (үмуми гарышыг кәлирләринн) чәминнән ибарәтдир.

Әсас гijмәтләр - истехсалчынын мөһсул вә хидмәтләринн һәр ваһиди үчүн әлдә етдији гijмәт олмагла фактор дәјәрилә истехсала көрә өдәниләчәк һәр чүрә веркиләрин (истехсала көрә субсидиялары чыхмагла) чәминдән ибарәтдир.

Истехсалчынын гijмәти - мөһсул вә хидмәтләринн һәр ваһиди үчүн истехсалчынын әлдә етдији гijмәт олмагла әсас гijмәтләрлә мөһсула көрә өдәниләчәк веркиләрин (әлавә дәјәр веркисиндән вә идхалат веркисиндән башга) чәминдән мөһсула көрә субсидиялары чыхмагла һесабланыр.

Алычынын гijмәти - истехсалчынын гijмәтилә тичарәт-нәглијат хәрчләринин чәминдән ибарәтдир. Бу гijмәт әлавә дәјәр веркисини чыхмагла алычы тәрәфиндән өдәнилән гijмәтдир.

МҺС-дә әлавә дәјәр веркисинин (ӘДВ), әкс олунмасы хусусијјәтләри вардыр. ӘДВ - мүүссисәдә мөшғул олан мүхтәлиф истехсалчыларынын бир сыра истехсал просесләри мәрһәләләриндә мөһсула көрә тутулан вә јығылан веркидир. Мөһсул сон алычыја чатана кими әлавә дәјәр веркиси мүхтәлиф истехсалчылар тәрәфиндән артан мәбләғлә өдәнилик. Истехсалчылардан мүштәриләр тәрәфиндән һесаблаиан ӘДВ-ин бүтүн мәбләғиини дөвләтә өдәмәк тәләб олунмур. Истехсалчыларынын өз аралыг истехлакы вә јахуд әсас капиталын үмуми јығымы үчүн әлдә етдикләри мал вә хидмәтләрә көрә һесабланан ӘДВ-нин чыхылмасына ичазә верилир. Беләликлә, базар истехсалчысы өз хусуси истехсалы үчүн әлдә етдији мөһсуллар үчүн ӘДВ-ни өдәмәлидир.

ӘДВ - чыхылан, һесабланан вә чыхылмајан әлавә дәјәр веркисинә ајрылып. Чыхылан ӘДВ - мал вә хидмәтләринн әлдә олунмасына кими өдәнилмәли олан ӘДВ-дир, истехсалчынын мүштәриләрининн һесабадығы вә дөвләтә өдәнилмәли олан ӘДВ-дән чыхылмалы олан ӘДВ-дир. Һесабланан ӘДВ - истехсалчынын сатышына көрә өдәнилмәли олан ӘДВ олмагла истехсалчынын алычыја тәғдим етдији һесаб-фактурада ајрыча көстәрилир. Днкәр тәрәфдән ев тәсәррү-

фатларынын өз сон истехлакы вә јахуд мәизилдән ибарәт олан жы-
гын үчүн өдәдији ЭДВ-си чыхылмајандыр. Гејри-базар истехсалчы-
ларынын (дөвләт идарәләринии вә јахуд гејри-коммерсија тәшкيلات-
ларынын) өдәмәли олдуғлары ЭДВ-си дә чыхылмајан һесаб едилә
биләр.

Чыхылмајан ЭДВ - алычы тәрәфиндән өдәнилмәли олан вә онун
өдәлијиндән чыхылмајан ЭДВ-дир, јә'ни бүдчәјә фактики өдәни-
лән ЭДВ-дир. Мисал: фирма 480 милјон манатлыг ун алмышдыр.
Ондан мөһсул истехсал олунмуш вә сатылмышдыр - 1200 млн.манат;
ЭДВ-и 20% тәшкил едир. Чыхылаи, һесабланаи вә чыхылмајан
ЭДВ-ни һесабламалы. Һәлли:

- 1) $480:1,20=400$ млн.ман. - ЭДВ-сиз унун дәјәри;
- 2) $480-400=80$ млн.ман. - ун сатанлара һесабланан ЭДВ-ин мәб-
ләғи;
- 3) $1200:1,2=1000$ млн.ман. - ундан һазырланаи мөһсулун ЭДВ-сиз
дәјәри;
- 4) $1200-1000=200$ милјон ман - һесабланан ЭДВ-ин мәбләғи;
- 5) $200-80=120$ млн.ман - чыхылмајан ЭДВ-ин мәбләғини, јә'ни
бүдчәјә кечирилән мәбләғи костәрир. МҺС-дә ЭДВ-нин гијмәтдә
“тәмиз” үсулла әкс олунмасы төвсијә олунур, јә'ни мөһсул вә хид-
мәтләрин бурахылышынын гијмәтләндирилмәсиндә анчаг чыхылма-
јан ЭДВ-и нәзәрә алынмалы, һесабланан вә чыхылаи ЭДВ-и гијмә-
тә дахил едилмәмәлидир.

Малларыи ихрачы вә идхалы конкрет алгы-сатгы гијмәтләриндә,
јә'ни “фоб” вә “сиф” гијмәтләриидә учота алыныр. Контрактын, мү-
гавиләнин шәртләриндән асылы олагаг һәммин гијмәтләрә иәглијјат,
сығорта, јүкләмә вә сахлама хәрчләри дахил олуна биләр вә јахуд
дахил едилмәз.

Көмрүк статистикасы малларыи ихрачыны “фоб” гијмәтиндә (их-
рач едәи өлкәнин лиманына), малларыи идхалыны исә “сиф” гијмә-
тиндә учота алыр. “фоб” сөзү, инкилис сөзү олмагла “салонда азад-
дыр” демәкдир. “фоб” гијмәти ашағыдакы үнсүрләрдән ибарәидир:
1) Истехсалчынын гијмәтилә мал ваһидинин дәјәри; 2) Ихрачатчы
өлкәнин сәрһәддини кечәркән малла әлағәдар олан бүтүн хидмәтлә-
рин дәјәри (дашыма, сығорта, сахлама, јүкләмә вә с.). 3) алынаи вер-

ки күзөштлөрүнн чыхмагла өдөйилөн ихрачат рүсумлары, “Сиф” сөзү дө иикилис сөзү олмага дөјөр, сығорталама демөкдир. “Сиф” гиймөти мал ваһидинин дөјөрүнн вө малын сығорталанмасы, тө јинат јеринө дашыныб көтирилмөсилө алагөдар олан бүтүн хидмөтлөрн аһатө едир.

Мал “сиф” шөртлөрилө сатыларкөн сатычы малын јүклөниб јола салынма лиманына гөдөрки бүтүн хөрчлөрн өдөмөли, көминн вө ја-худ јери сығорталамалы, малын дашынмасы илө алагөдар олан бүтүн веркилөрн өдөмөли вө ону сығорталамалыдыр. “Сиф” гиймөти - ихрачатчынын малы өз өлкөсинин сөрһөддинө кими дашыјыб көтирөркөн ихрачат рүсумларынын вө веркилөрн өдөмөклө мал ваһидинин гиймөтидир. Белөликлө, “сиф” гиймөтилө “фоб” гиймөтинин фөргн, ихрачатчы өлкөнн сөрһөддини кечөндөн вө идхалатчы өлкөнн сөрһөддинө чатана кими малын сығорталанмасы, дашынмасы вө башга хидмөтлөрн дөјөрнндөн ибарөтдир.

Мө’лумат мөнбөјн - өлкө сөрһөддини кечөн маллара төртиб олу-нан јүк-көмрүк декларасијасыдыр. Ихрач вө идхалын учоту малын бурахылмасына ичазө верөн көмрүк органынын көстөрдји тарихө әсасөн апарылыр. Малларын идхалы вө ихрачы гиймөтлөрннө даир көмрүк статистикасынын мө’луматына әсасөн төдијјө балансы вө харичи игтисади алагөлөр һесабы төртиб олунор. Һөмин статистика һесабатлары республиканын харичи игтисади алагөлөрннн вөзијјө-тини вө иңкишафыны әкс етдирир. Төдијјө балапсында вө харичи игтисади алагөлөр һесабында МҺС-ин төвсијөлөрннө әсасөн малла-рын ихрачы вө идхалы ваһид гиймөтдөн “фоб” гиймөтлөрнндөн исти-фадө олунор.

§ 5.3. Мөһсул көстөричилөрннн гиймөтлөндирилмәси методлары

Статистиканын мөһүм вөзифәси МҺС-ин төвсијөлөрннө әсасөн мөһсул вө хидмөтлөрн јухарыда гејд олунон базар гиймөтлөрн васи-тәсилө дүзкүн гиймөтлөндирмөкдөн ибарөтдир. Мөһсулун үмүмн бу-рахылышы истөһлакчыларын гиймөтлөрилө, ҮДМ сон истөһлак гий-мөтлөрилө гиймөтлөндирилнр. Мөһсул вө хидмөтлөрн базар бура-

хылышынын гijмэтлэндирилмэсинин эсас принции — базар гijмэтлэриндэн истифадэ олунмасыдыр. МНС-ин мұхтəлиф мə'лумат мəнбэлəриндə кəстəрилəн гijмэт һаггында инфoрмациядан асылы олараг мəһсулун үмүми бурахылышынын аjры-аjры үнсүрлəринин гijмэтлэндирилмэси методлары нəзəрдə тутулушдур:

1) Əкəр мəһсул бурахылышы һазыр мə'мулатлара вə битмəмиш истехсал галыгларынын дəјинмэсинə даир мə'лумата эсасən һесабыланьрса, бу һалда базар бурахылышынын эсас гijмэтлэрлə гijмэтлэндирилмэси тəвсияэ олунур. Бу заман һесабатыда мəһсул бурахылышына даир мə'лумат истехсалчынын гijмэтлэрилə кəстəридијиннəн ашағыдакы һесаблама апарьымалыдыр: истехсалчынын гijмэтлэриндə мəһсул бурахылышынын дəјəриндən мəһсула кəрə веркнлэр чыхылыр вə үзəринə мəһсула кəрə алыннан субсидиялар əлавə олунур. Битмəмиш истехсал да эсас гijмэтлэрлə гijмэтлэндирилмэлидир. Бу мəгсəдлə битмəмиш истехсала чəкилəи хəрчлэр чевирмə əмсалына вурулур ки, о да ашағыдакы дүстурла һесабыланьр:

Мəфəəтин мəблəғи

$$\text{Чевирмə əмсалы} = \frac{\text{Һазыр мəһсулун истехсал хəрчлэри}}{\text{Һазыр мəһсулун истехсал хəрчлэри}}$$

Бу заман һазыр мəһсуллар эсас гijмэтлəрдə кəтүрүлүр. Лакин тəчрүбədə битмəмиш истехсалын гijмэтлэндирилмэсиндə һесабаты дөврүнүн орта гijмэтлэри мəрһəлəлэр үзрə һесабыланьр: а) һесабаты дөврүнүн əввəлинə вə ахырына топланмыш битмəмиш истехсалын дəјəри мүəјјən едилир;

б) битмəмиш истехсала хəрчлəрин мəблəғи һазыр мəһсулларын эсас гijмэтлəринин сəвијјэсинə чатдырылыр, јə'ни һазыр мəһсулларын дəјəриндə мəнфəəтин хəрчлэрə иисбəтилə мүəјјən олунан иисбəтдə мəнфəəт битмəмиш истехсала чəкилən хəрчлэрə əлавə олунур.

2) Мəһсул бурахылышы, сатылмыш мəһсулун дəјəринə, битмəмиш истехсалын дəјəринин дəјишилмэсинə вə сатылмамыш һазыр мəһсул еһтијатынын һəчминə даир мə'лумата эсасən мүəјјən олундугда бурахылышын һəчми алычы гijмэтлэрилə кəтүрүлүр. Əкəр сатыша даир мə'лумат јохдурса, мəһсул бурахылышы истехсалчыларын гijмэтлэри-

лө көтүрүлүр. Әкәр мөһсул дөрһал сатылырса (еһтијата кечимөмөһ бурахылыш истеһсалчыларыһ гижмөтилә гижмөтлөндирилир. Әкәр еһтијатдан көтүрүлүмүш мөһсуллар сатылырса, алычыһын гижмөти төһбә олунур. Чүнки белә мөһсулун сатыш гижмөти онун истеһсалы аһындакы гижмөтдөн һејли фөрглөнә биләр (инфилјасија нөтичөсиндө).

Аралыг истеһлака кедөи мөһсул вә хидмөтләр онларыһ истеһсал просесиндө истеһлакы аһында мөвчуд олан алычы гижмөтлөрилә көтүрүлмөлидир. Хүсусилә јүксәк инфилјасија олан дөврдө аралыг истеһлака кедөи мөһсулларыһ гижмөтиндө фөрг бөјүк олачагдыр вә белә мөһсуллар әввөлки әлдә олунма гижмөтлөрилә көтүрүләрсә, бу аралыг истеһлакыһ чидди сурөтдө азалмасына вә мәнфөәтин сүн'и сурөтдө артырылмасына сәбәб олар. бу мәгсәдлә истеһсал еһтијатларыһын сахланмасы доврүндө гижмөтлөрин орта һесабла дәјишмөсини иәзәрә алмагла, мүһасибат учотунун мә'луматына әсасән мүәјјән олунан аралыг истеһлакыһ һәчминә ашағыдакы дүстурун көмөјилә дүзәлиш верилмөлидир:

$$AI_1 = AI_0 \times J_p$$

бурада AI_1 - истеһсал еһтијатларыһын сахландығы мүддөтдө гижмөтлөрин орта һесабла дәјишмөсини нәзәрә алмагла дәгиглөндирилән аралыг истеһлакыһ мәблөғини; AI_0 - мүәссисәнин мә'луматына әсасән аралыг истеһлакы;

J_p - истеһсал еһтијатларыһын сахландығы дөврдө орта һәндәси дүстурла һесаблинан орта гижмөт индексини көстәрир.

$$J_p = \sqrt[m]{J_1 \times J_2 \times J_3 \times \dots \times J_n}$$

Бурада $J_1 \times J_2 \times J_3 \times \dots \times J_n$ - һесабат илиндө аралыг истеһлака сәрф олунан ресурсларыһ зәпчирвари ајлыг индексләринин һасилидир; m - ил әрзиндө истеһсал еһтијатларыһын дөвријјәсинин сәјыдыр.

$$m = \frac{AI}{Ie}$$

Уе - истексал ештијатларынын орта иллик һәчмидир.

Истехсал еhtiјатларынын сахланма мuddәти 360 күнү дөвријжә-
нин сајына бөлмәклә һесабылары: $t=360:m$ Ев тәсәррүфатларына
дәвләт идарә органларынын, сәһијјәнин, тәһсилин вә мұдафиһини)
хәрчләрилә гијмәтләрилә верилән мәнсуллар оыларын ис-
хәсал хәрчләрилә гијмәтләндирилир. Хәрчләр ашағыдакы үнсүр-
ләрин чәмилә мүәјјән едилир: аралыг истехлак+әмәк өдәниши +
әсас капиталын истехлакы+истехсал просесиндә өдәнилән халис
керкиләр + өз хусуи биналарындан әлдә олунан халис мәнфәәт.

Өзүнүн истифадеси үчүн истеһсал олунан мөһсуллар әсас гijмәтләрлә, jә'ни базарда сатыла биләи гijмәтләрлә көтүрүлүр. Бартер үсулу илә мүбадилә олунан мөһсуллар да әсас гijмәтләрлә гijмәтләндирилләр. Әмәјин натура илә өдәнилмәсинә верилән мөһсуллар да әсас гijмәтләрлә көтүрүлүр. Мөһсулун үмүми дөјәринин вә өнүн гурулушунун мүәјјән едилмәсиндә чарн базар гijмәтләринин мүсбәт әһәмијјәтини гејд етмәклә бәрәбәр, бу гijмәтин бир сыра чытышмамазлыгыларыны да көстәрмәлијик. Көстәрничиләрин чарн базар гijмәтләрилә гijмәтләндирилмәси истеһсал олунмуш вә јахуд сатылмыш малларын вә хидмәтләрин физики һәчминин дөјишмәсини әкс етдирмир. Мөһсулун истеһсалы вә сатышынын физики һәчминин динамикасы республиканын реал игтисади артым сүр'әтини, әһалинин мадди вәзижәтинин јахшылашмасыны әкс етдирүр вә истеһсалын сәмәрәлилији көстәрничиләринин: әмәк мөһсулдарлығынын, фондвериминин вә рентабеллијин һесабланылмасы үчүн әсасдыр. Бунула әлагәдар олараг мөһсул көстәрничиләринин физики һәчминин динамикасы анчаг даими гijмәтләрдә өјрәнилмәлидир. Даими гijмәт кими мүгајисә үчүн әсас көтүрүләи илин орта чари гijмәтләри гәбул едиләр. МҺС-дә даими гijмәтләрин һәр беш илдән бир дөјишилмәси төвсијә олунур.

Мәһсулу чари гijмәтләрдән мүгајисәли гijмәтә кечирәркән ики методдан истифадә олунур:

1) бирбаша јенидән гijмәтләндирмә методундан. Бу заман һеса-
бат дөврүндә истехсал олунан мәһсуларын миғдары мұғажисәли гij-
мәтләрлә вурулур вә алыннан нәтичәләр топланыр.

2) Чари гijмзtlлрдe мaнсул кeстaричилaри дефилjатор индексин кeмaжилe мyгajисaли гijмeтa кeчирилир. Дефилjатор гijмeтлaрин

мәчму сәвијјәсини, j_0 ни ил әрзиндә иғтисадијјатда гиймәтләрини өр-
та сәвијјәсини сәчијјәләндирир:

$$\Sigma P_0 Q_1 = \frac{\Sigma P_1 Q_1}{J_p} \times \Sigma P_1 Q_1 : \frac{\Sigma P_1 Q_1}{\Sigma P_0 Q_1}$$

Бурада $\Sigma P_1 Q_1$ - һесабат дөврүндә истеһлакын чари гиймәтләрини
үмуми дөјәрини вә јахуд әмтәә вә хидмәтләрини номинал дөјәрини;

$$J_p = \frac{\Sigma P_1 Q_1}{\Sigma P_0 Q_1} - \text{гиймәт индексини};$$

$\Sigma P_0 Q_1$ - һесабат дөврүндә даими гиймәтләрдә истеһлакын үмуми
дөјәрини кәстәрир.

§ 5.4. Орта гиймәтләрин һесаблаһмасы гайдасы. Гиймәт вә тарифләрини гурулушу вә динамикасынын өјрәнилмәси

Базар иғтисадијјатына кечид дөврүндә Азәрбајҗан Республикасы
Дөвләт Статистика Комитәсинин ишләјиб һазырладығы гиймәт мето-
долокијасы үзрә малларын пәракәндә сатыш гиймәтләри вә истеһлак
гиймәтләри үзәриндә даима мүшаһидә апарылыр.

Пәракәндә сатыш вә истеһлак гиймәтләри арасыидакы фәрг: а)
пәракәндә сатыш гиймәтләринини әһалијә сатылан малларын дөјәри-
ни сәчијјәләндирмәсилә вә б) истеһлак гиймәтләринини исә әһалинини
әлдә етдији малларын вә хидмәтләрини дөјәрини әкс етдирмәсилә
изаһ олунур. Өз иөвбәсиндә әлдә олунан малларын сатышын һәчмин-
дән фәргләһмәси: 1) малларын әһали тәрәфиндән харичә дашыһма-
сы вә харичдән кәтирилмәсилә; 2) малларын кооперативләр вә фәр-
ди әмәк фәәлијјәтилә мәшғул олан шәхсләр тәрәфиндән әлдә едил-
мәсилә; 3) малларын истеһсал еһтијачларына истифадәсилә; 4) кичик
топдансатышын һәчмилә изаһ едилнр. Мүшаһидәнин мәғсәди - әһа-
лијә сатылан малларын вә хидмәтләрини гиймәт вә таарифләрини гәј-
дә аһмагдан вә пәракәндә сатыш вә истеһлак гиймәтләри индекслә-
рини һесабламагдан ибарәтдир. Мүшаһидәнин тәшкили типик сечмә

методуни асасланыр, ја'ни аһалинин мүнтөзәм олараг алдығы мөһлуд сајда мал вә хидмәтләр тәдгиг олунур. Чохсајлы алгы-сатгы әмәлиј-јатларындан ән чох типик олан һаллар көтүрүлүр. Мүшаһидә үчүн сечилиб көтүрүлән тичарәт вә пуллу хидмәт объектләри асас көтүрүлүр вә онларда гijмәтләрини вә тарифләрини сәвијјәси мүнтөзәм олараг гejдә алыныр. База мүәссисәләри үзрә гijмәтләрә даир топланан мә'луматлар пәракәндә сатыш вә истехлақ гijмәтләри индексләрини һесабламаг, гijмәтин сәвијјәсинә даир мә'лумат алмаг вә бејпәлиханг мүгајисәләр програмы үчүн истифадә олунур. Адбаад сечилән маллар вә хидмәтләр јығымы истехлақ сәбәбини тәшкил едир ки, бу да мүхтәлиф кәлир сәвијјәсинә малик олан әһали группарынын истехлақ хәрчләринин фактики гурулушунун ашкар едилмәси асасында формалашыр. Буна көрә дә истехлақ гijмәтләри индекси һәм дә һәјатын дәјәри индекси адланыр. Истехлақ сәбәтинә мал вә хидмәтләрини сечилмәси системи онунла тамамланыр ки, мүхтәлиф кәлир сәвијјәси олан аиләләр сечилир вә онларын истехлақ хәрчләринин гурулушуну мүәјјән етмәк үчүн бүдчәләринин учоту апарылыр.

Гijмәтләрин гejдә алынмасы мә'луматы пәракәндә сатыш вә истехлақ гijмәтләринин орта сәвијјәсини вә динамикасыны өјрәнмәјә имкан верир. Бурада фәрг нәдән ибарәтдир? Пәракәндә сатыш гijмәтләри индексләри онларын гijмәтләринин сәвијјәсинә даир мә'лумата вә пәракәндә мал дөвријјәсинин фактики иллик гурулушуна асасән мүәјјән едилир. Истехлақ гijмәтләри индексләри исә мал вә хидмәтләрин гijмәтләринә вә мүхтәлиф әһали группары (сечилмиш аиләләр үзрә) истехлақынын фактики гурулушуна даир мә'лумата асасән һесабланыр.

Гijмәт индексләрини һесабламаг үчүн әввәлчә һәр нөв мал үзрә орта мүгајисәли гijмәт мүәјјән олунур.

$$\bar{P}_{ji} = \frac{\sum P_{ji}}{n}$$

Бурада $\bar{P}_{ji}$ - һесабат дөврүндә малын орта мүгајисәли гijмәтини;

$\sum P_{ji}$ - бөлкәнин тичарәт объектләри үзрә малларын мүгајисәли гijмәтләринин мәбләгини;

n - малларын мугажисәли гижмәтләринин саҗыны көстәрир.
Бөлкә сәвијјәсиндә малын гижмәт индекси орта гижмәтләрин ин-
дәти кими һесабланыр.

$$J_{pj} = \frac{\bar{P}_{ji}}{\bar{P}_{jo}}$$

Бурада J_{pj} - j малынын бөлкә сәвијјәсиндә гижмәт индексини;
 $\bar{P}_{ji}$ - малын һесабат дөврүндә орта гижмәтини;
 $\bar{P}_{jo}$ - әсас дөврдә малын орта гижмәтини көстәрир.
Бүтөвлүкдә республика үзрә j малы (хидмәти) үзрә гижмәт индек-
си ашағыдакы дүстурла һесабланыр:

$$J_{pjn} = \frac{\sum i_{pjn} W_{jn}}{\sum W_{jn}} = \sum i_{pj} d_j$$

Бурада J_{pjn} - республика үзрә j малынын гижмәт индексини;
 i_{pjn} - аҗры-аҗры рајонлар (шәһәрләр) үзрә j малынын фәрди гиж-
мәт индексини

W_{jn} - һәр бир рајонун ев тәсәррүфатларынын хәрчләрини;

d_j - һәр бир рајонун ев тәсәррүфатларынын хәрчләринин республи-
лика үзрә хәрчләрин тәркибиндә тутдуғу хүсуси чәкисини көстәрир.

Республика сәвијјәсиндә һәр нөв малын орта гижмәти садә һеса-
би орта көмијјәтин дүстуру илә һесабланыр.

$$\bar{P}_{jn} = \frac{P_{j1} + P_{j2} + \dots + P_{jn}}{n}$$

Бурада $\bar{P}_{jn}$ - малын республика үзрә орта гижмәтинин сәвијјәсини;

$P_{j1}, P_{j2}, \dots, P_{jn}$ - республиканын аҗры-аҗры рајонлары үзрә малын
(хидмәтин) орта гижмәтини;

n - гижмәтләрин гејдә алындығы рајонларын саҗыны көстәрир.

Бүтүн маллар вә хидмәтләр үзрә республиканын ичмал гижмәт ин-
декси Ласпејресин дүстуру илә һесабланыр:

$$J_p^L = \frac{\sum i_p P_o Q_o}{\sum P_o Q_o}$$

Истәһлак гижмәтләри индексинин һесапланмасы әсас дөврдә ис-
теһлак хәрчләринин сабит гурулушунун мүәјјән олунмасына әсасла-
ныр. Тәҗрүбәдә индексин јухарыдакы дүстурла һесапланмасы чох са-
дәдир, чүнки әсас дөврдә мал вә хидмәтләрин әлдә олунмасы һәч-
минә даир даима мәлумат вардыр.

Һәр нәфәрә дүшән кәлирин һәчминә көрә әһалинин гурулары
үзрә: әрзаг сәбәти үзрә, гејри-әрзаг маллары сәбәти үзрә вә пуллу
хидмәтләр топлусу үзрә истәһлак гижмәтләри субиндексләри
һесабланыр. Һәмин субиндексләрә әсасән мүхтәлиф кәлир сәвијјә-
синә малик олан әһали гурулары (фәһләләр, гуллуғчулар, фермер-
ләр, пенсијачылар вә с.) үзрә истәһлак гижмәтләринин ичмал индек-
си һесабланыр.

Јашајыш минимумунун дәјәри индекси минимум истәһлак, сәбәти дә-
јәринин нечә дәјишдијини көстәрир вә кәлири ашағы олан әһали үчүн
сабит әрзаг маллары топлусунун нечә баһалашдығыны әкс етдирир. Ја-
шајыш минимумунун дәјәри индексини һесабламағ үчүн истәһлак сәбә-
тинин формалашмасынын норматив методундан истифадә олунур.

Гижмәт вә тарифләрин гурулушу дедикдә онларын тәркибиндә
һәр бир үнсүрүн тутдуғу хүсуси чәкиси (фаизлә) баша дүшүлүр. Фак-
тор дәјәринин гурулушу өјрәниләркән онун тәркибиндә аралығ ис-
теһлакын, әмәк өдәнишинин вә мәнфәәтин хүсуси чәкиси һесабла-
ныр. Әсас гижмәтләрин гурулушу өјрәниләркән онун тәркибиндә
фактор дәјәринин вә истәһсала халис веркиләрин тутдуғу хүсуси чә-
киси мүәјјән едилир. Сон истәһлак (алычы) гижмәтләринин гурулу-
шунда исә гејд олдуғанларла јанашы, мәһсула халис веркиләрин вә
нәглијјат-тичарәт әләвәләринин хүсуси чәкиси һесабланыр.

Гижмәт вә тарифләрә даир стпстик информасијанын әсас мән-
бәји мүәссисәләрин, фирмаларын, идарә вә тәшкилатларын иллик
һесабатлары вә статистика органларынын апардығы хүсуси тәдгигат-
лардыр (гижмәтләрин вә әллә бүдчәләринин сечмә тәдгигагынын нә-
тичәләри)

VI ФӘСИЛ

МАЛИЈЈӘ ВӘ БАНК СТАТИСТИКАСЫ

§ 6.1. Малијјә вә банк системи һаггында аңлајыш

Малијјә дедикдә пул вәсаитләри фондунун јарадылмасы вә исти-
фадәси илә әлагәдар олан мүнәсибәтләр системи баша дүшүлүр. Ма-
лијјә, пул вә кредит истеһсалын интенсивләшдирилмәсинин мүнһүм
вәситәләри олмагла базар игтисадијјаты шәраитиндә онларын фәал
ролу илдән-илә артмагдадыр. Базар игтисадијјатына кечәи республи-
камызда малијјә-кредит системиндә ислаһатлар һәјата кечирилир.
Базар игтисадијјаты шәраитиндә малијјә статистикасы дедикдә әса-
сән дәвләт бүдчәси статистикасы баша дүшүлүр. Дәвләт бүдчәси
статистикасы исә дәвләтин кәлирләринин вә хәрчләринин учотуну
апарыр, дәвләтин борчларына вә активләринә, дәвләт идарә апара-
тында чалышан ишчиләрин сајына, веркиләрә вә дәвләт идарә апа-
ратынын бүдчәләринә даир мә'луматы топлајыр вә ишләјиб һазыр-
лајыр. Малијјә планлашдырылмасы вә бүдчәнин јеринә јетирилмә-
синә вә һабелә банкларын фәалијјәтинә нәзарәти республиканын
Малијјә Назирлији һәјата кечирир. Дәвләт бүдчәсиндән мүәссисәләр
рә вә әһалијә өдәнилән субсидијаларын вә мүавинәтләрин үмуми
мәбләгинә даир ичмал статистика һесабаты да бураја дахилдир. Рес-
публика Веркиләр Назирлији вә сығорта тәшкилатлары да малијјә
системинә аиддир.

Республикамызда кредит системинә милли банк, әманәт банкы,
бејнәлхалг банк, коммерсија банклары вә онларын филиаллары да-
хилдир.

§ 6.2. Малијјә статистикасынын көстәричиләр системи

Малијјә статистикасынын мәркәзи вә ән мүнһүм бөлмәси Дөвләт бұдчә-си статистикасыдыр. Республиканын Дөвләт бұдчәси - дөвләтин мәркәз-ләшчирлимиш пул вәсаипләри фондулуи ярадылмасынын вә истифаләси-нин әсас малијјә планыдыр. Дөвләт бұдчәси статистик мүнһәндә объекти-кәи үмуми дахиин мәнһсулуи бөлүшдүрүмәси вә тәкрат бөлүшдүрүмәси нәтижәсинә яраган дөвләтин пул кәлирләри вә хәрчләринин мәнһмуудур.

Малијјә статистикасынын әсас вәзифәси дөвләт идарә органларынын кәлирләрини вә хәрчләрини учота алмадан, јә'ни дөвләт бұдчәсинә да-ир гануи пизамлашдырылап мөдахил вә мөхаричини учота алмадан ибарәтдир. Јерли дөвләт органлары үчүи исә онларын борчлары учота адыныр. Бұдчә статистикасы әсасән ашағыдакы мәсәләләри әһатә едир:

А. Дөвләт идарә органларынын бұдчәси:

1) бұдчә тәсәррүфаты статистикасы;

а) план мө'луматлары (Дөвләт бұдчәси ләјнһәси вә малијјә пла-ны статистикасы);

б) касса әмәлијјатларынын нәтижәси;

2) тәһсил мәктәбләринин малијјәси статистикасы;

3) борчлар статистикасы;

4) дөвләт гуллуғчулары статистикасы:

а) һеј'әтин сәјы статистикасы;

б) һеј'әтин ахычылығы статистикасы;

в) мұавинәт аланлар статистикасы.

Б. Верки статистикасы:

1) верки бұдчәси (веркиләрдән әлдә олуан кәлирләр) статистикасы;

2) аксизләр статистикасы;

3) верки тутулаи кәлирләрин мөбләғи статистикасы; а) кәлир веркиләри; б) әмлақдан веркиләр; в) әләвә едилмиш дөјәрдән вер-киләр статистикасы.

Статистика бұдчә маддәләринин гурулушуну вә динамикасыны да өј-рәһир. Бу заман бұдчә тәснифағындан истифадә олунур. Кәлирләрин вә хәрчләрин тәснифаты өлкәнин иғтисади вәзидәти вә дөвләтин сийаси фәалијјәтигә онларын әләғәсини мөүјјән етмәјә имкан верән гурулар ја-ратмағна һәјата кечирилмәлидир. Илк сәнәдләрдә верилән бұдчә тәсни-

фаты әсасән һүгүти мулаһизәләрә әсасланыр. Һәмин группашдырылған әсасән бүдчә бөлмәләрә, маддәләрә аҗрылып ки, бу да чох вахт тәһлил үчүн азлыг тәшкил едир. Адәтәһи кәлирләр җаранма мәнбәләринә көрә веркиләр, рүсумлар, өдәмәләр, малларын сатышындан мөдахил, есулар вә саирә кими группашдырылып. Буна малийә - иғтисади группашдырылған деҗилир. Бурада хәрчләр иғтисади мәзмунуна көрә группашдырылып.

Республиканын дәвләт бүдчәсиндә функционал группашдырма да-һа чох тәтбиг едилир. Бу заман кәлирләр вә хәрчләр дәвләт идарә ор-ганларынын әсас вәзифәләринә вә функцијаларына көрә группашды-рылып. Бу функцијалара: үмуми идарәетмә, милли мүдафиә, инчәсә-нәт, сәһијјә, тәһсил, мәнзил тәсәррүфаты, иғтисадијјатын тәнзимлә-мәси вә стимуллашдырылмасы вә саирә аид едилир. Дәвләт бүдчәсин-дә идарәләр үзрә дә тәснифат верилир. Бурада кәлирләр вә хәрчләр назирликләр, идарәләр вә саир тәшкилатлар үзрә көстәрилир.

Республикамызын дәвләт бүдчәси кәлирләринин гурулушунда сон ишләрдә баш верән дәјишикликләри ашағыдакы чәдвәлин мә'лу-матлары даһа аҗдын әкс етдирир.

Чәдвәл 30

**Азәрбајҗан Республикасы Дәвләт бүдчәси
кәлирләринин гурулушу, фаизлә**

	Илләр				
	1991	1995	1996	1997	1998
Кәлирләр - чәми	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ондан: әләвә дәјәр веркиси	27,0	7,3	18,8	19,4	31,0
аксизләр	-	4,3	8,3	7,5	4,1
мәнфәәт веркиси	12,5	20,8	24,5	14,3	14,1
әһалидән кәлир веркиси	5,7	7,0	8,1	10,3	17,6
көмрүк веркиси	0,1	2,1	1,5	3,1	1,6
ихрач веркиси	0,3	9,0	5,4	2,0	-
торпаг веркиси	0,1	0,2	0,2	0,7	1,1
әмлак веркиси	-	0,2	0,2	0,5	1,0
Мөдәһи веркиси	0,9	0,002	1,7	10,9	7,4
мал-материал дәјәрлилә- ринин јенидән гүјмәтлән- дирилмәсиндән	1,0	4,6	2,2	0,9	0,1
дәвләт мүлкијјәтинин өзәлләш- дирилмәсиндән кәлирләр	-	0,02	0,001	0,9	-
рүсумлар вә гејри веркиләр	6,4	4,1	1,4	8,6	8,8
Саир кәлирләр	46,0	40,3	27,7	20,8	13,1

Чөдвөлийн мө'луматындан көрүүдүү кими дөвлөт бүдчэси кәлир-ләринин гурулушунда әләвә дәјәр веркисинин, мәнфәәтдән веркисинин, әһалидән тутулан кәлир веркисинин, көмрүк веркисинин, мө'дән веркисинин вә мұхтәлиф рүсумларын хүсуси чәкиси 1991-1998-чи илләрдә әһәмијјәтли дәрәчәдә артмышдыр.

Дөвлөт бүдчәси кәлирләринин ресиубликанын үмуми дахили мәнсулунда тутдуғу хүсуси чәкиси исә 1991-чи илдәки 39,1 фаиздән 1998-чи илдә 14,6 фаизә гәдәр азалмышдыр.

Республика дөвлөт бүдчәсинин хәрчләринин тәркибиндә дә чид-ди дәјишикликләр баш вермишдыр. Мәсәлән, иғтисадијјата чәкилән хәрчләрин хүсуси чәкиси 1991-чи илдәки 27,3 фаиздән 1998-чи илдә 8,6 фаизә, сәһијјә чәкилән хәрчләрин һиссәси ујғун оларағ 8,0-дән 5,8 фаизә гәдәр азалмыш, әһалиини сосиал мұдафиәсинә вә тә'минатына хәрчләрин хүсуси чәкиси исә 18,2 фаиздән 23,3 фаизә гәдәр, дөвлөт һакимијјәти, ичра оргаилары, һүгүг-мұһафизә, мөһкәмә вә прокурорлуг органларыны сахланмасы хәрчләри 2,4 фаиздән 19,3 фаизә, милли мұдафиә хәрчләринин хүсуси чәкиси исә 1,3 фаиздән 14,7 фаизә гәдәр артмышдыр. Дөвлөт бүдчәси хәрчләринин тәркбиндә баш верән дәјишикликләри ашағыдакы чөдвөлийн мө'луматындан даһа ајдын көрмәк олар.

Чөдвөл 31

Азәрбајчан ресиубликачы дөвлөт бүдчәси хәрчләринин гурулушу (%-лә)

	Илләр				
	1991	1995	1996	1996	1998
Хәрчләр - чәми	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Идән иғтисадијјата	27,3	10,7	14,9	12,1	8,6
Һисилә	19,2	17,5	21,3	16,5	21,4
Сәһијјә	8,0	6,9	8,4	5,7	5,8
Мә	0,6	0,9	1,0	1,0	-
Мөдәнијјәт, иччәсәиәт вә күтлә-					
ни информасија васитәләринә	2,6	2,1	2,8	2,1	3,5
Сосиал мұдафиә вә тә'мината	18,2	8,5	14,6	15,2	23,3
Дөвлөт һакимијјәти, ичра орган-					
лары, һүгүг-мұһафизә вә проку-					
рорлугун сахланмасына	2,4	12,4	13,3	11,4	19,3
Милли мұдафиә	1,3	11,6	12,7	10,3	14,7
Саир хәрчләр	20,4	29,3	11,1	25,6	3,4

Республика дәүләт бүдчәсинин кәсири 1995-чи илдәки 63,8 мил-
јард манатдан 1998-чи илдә 323,8 милјард манат гәдәр, јә'ни беш дә-
фәдән чох артмышдыр.

Дәүләт бүдчәси хәрчләринин үмуми дахили мәһсулда тутлугу ху-
суси чәкиси 1991-чи илдәки 36,1 фаиздән 1998-чи илдә 16,6 фаизә
гәдәр азалмышдыр. Үмуми дахили мәһсулун һәчминдә бүдчәнин кә-
сири 1995-чи илдәки 0,6 фаиздән 1998-чи илдә 2,0 фаизә гәдәр арт-
мышдыр.

Дәүләт борчларына кәлдикдә, бурада ики мәсәлә мараг доғурур:
1) дәүләт борчларыны тәснифатлашдырмаг үчүн һансы тәснифатдан
истифадә олунмалыдыр; 2) борчларын гурулушу вә динамикасыны
нәзәрә алмагла нәтичәни әкс етдирән кәстәричиләри мәнә әлдә ет-
мәк олар?

Борчларын нөвләри үзрә групплашдырылмасы кәстәрир ки, дәүләт
истигразларынын чохсајлы олмасы, онларын һеч дә һамысыны борч
кими гәбул етмәјә әсас вермир. Әксәр һалларда борч дедикдә јазы-
лы сәнәдләрлә тәсдиг олунан истигразлар (ғијмәтли кағызлар) баша
дүшүлүр. Дахили борч дедикдә исә кредит базарындакы борчлар
(ғијмәтли кағызларын көмәјилә рәсмијјәтә салынан борчлар), банк-
ларын сығорта кампанијаларына вердикләри мүстәгил ссудалар ба-
ша дүшүлүр.

§ 6.3. Сығорта статистикасы вә оиун әсас кәстәричиләри

Сығорта статистикасынын кәстәричиоләри сығорта тәшкилатла-
рынын бағладығы мүғавиләләрин нөвләри үзрә гурулур: һәјатын сы-
ғорталанмасы, бәдбәхт һадисәләрә гаршы сығорта, әһалинин ев әм-
лакынын сығорталаимасы; нәглијјат васитәләринин, мал-гаранын,
биаларын, биткиләрин мәһсулунун сығорталаимасы. Мүғавиләлә-
рин бу нөвләри үзрә ичбари вә көнүлү сығорта фәргләндирилир.

Сығорта статистикасынын кәстәричиләр системинә: мүғавиләлә-
рин сајы вә мәбләғи, мүғавиләләр үзрә өдәнишләр вә сығорта үзрә
зәрәрин өдәнилән мәбләғи аид едилир.

Әмлак сығортасы үзрә: сығорталанмыш объектләрин сајы, һәмин
объектләрин орта сығорта дәјәри, гәзаја уғрамыш объектләрин сајы

вə онлардан өдəнилмиш зəрəрин мəблəғи, “зəрəрлилик” кəстəри-
чиси һесабланыр. Бу кəстəричи зəрəрин өдəнилмəsi үчүн верилəн
мəблəғин сығорталанмыш бүтүн объектлəрин сығорта мəблəғинə
ишбəти илə һесабланыр. Бу кəстəричијə əсасən сығортанын тариф
гијмəтлəри һесабланыр. Һəјатын сығорталанмасы үзрə исə бағлан-
мыш белə мұғавилəлəрин мəблəғинə, өдəнишлəрин һəчминə вə һəр
сəфəрə дүшəн кəлирин мəблəғинə кəрə апарылан группашдырма
кəстəрир ки, јығымын бу формасы əһалинин бə’зи тəбəғəсини əһа-
тə едир.

§ 6.4. Банк статистикасы. Кредит статистикасынын кəстəричилəри. Пул тəдавүлү статистикасы

Базар игтисадијјаты шəраитиндə бүгүн игтисади əмəлијјатларын
мəлијјəлəшдирмəsi пулун кəмəји илə вə кредит верилмəsi јолу
илə Һəјата кечирилир. Һəмин монетар əмəлијјатлар үзəриндə стати-
тика мұшаһидəсинин тəшкили илə јанашы, онларын реал тəсəррү-
фат просеслəри илə, јə’ни истəһсалла, əһалинин мəшғуллуғу илə,
гијмəтин əмəлə кəлмəsi вə с. илə гаршылығлы əлағəлəри дə бəјүк
əмəлијјəт кəсб едир. Кəстəрилəнлəрлə əлағəдар оларағ пул-кредит
статистикасынын мə’луматы монетар, конјуктур вə валјута сijasəти-
ни гијмəтлəндирмəк үчүн истифадə олунур.

Кредит республикада мұвəгəти истифадə олунмајан пул вəсаит-
лəринин сəфəрбəрлијə алынмасы вə тəкрар истəһсалын еhtiјачлары
үчүн истифадə олунмасы үзрə истəһсал мұнасибəтлəри системиндəн
ибарəтдир. Əн гəдим өјрəнмə объекти пул күтлəсинин һəчми вə пу-
лун алычылығ гəбилијјəтидир.

Кредити сəчијјəлəндирəн кəстəричилəр системинə верилəн кре-
дитин мəблəғи, гəјтарылан кредитин мəблəғи, борчун галығы, креди-
тин орта мұддəти, тə’минат мəблəғи, өдəнилмəјəн мұддəт вə тə’мин
олунмајан мəблəғ дахилдир. Бу кəстəричилəр кредитин гəбул олун-
муш тəснифатына əсасən мұəјјəн едилир.

Гысамұддəтли кредит милли игтисадијјатын сəһəлəри, объектлəр
вə нөвлəр үзрə группашдырылыр. Мəсəлən, дəвријјə вəсаитлəринин
јарадылмасына вə əсас фондларын əлдə едилмəsi үчүн верилəн кре-

дит; мадди гijмәтлilәр үзрә ссудалар; мүйәггәти еһтијатлар вә јол-
да олан һесаблашма сәнәдләринә кәрә ссуда; истеһсал еһтијатлары,
битмәмиш истеһсал вә һазыр мәһсуллар үчүи ссуда; мүйәссисәләре-
расы гаршылыгы һесаблашмалар үзрә ссуда. Узун мүддәтлil кредит
итисадијјат сәһәләри вә кредитләшән объектләр үзрә кәстәрилир.

1998-чи илдә Азәрбајҗан Республикасы итисадијјатына гојулан
банк кредитләринин тәркибиндә гыса мүддәтлil кредитләр - 97,8 фә-
из, узун мүддәтлil кредитләр исә 2,2 фанз олмушдур.

Үмуми пул дөвријјәсиндә кредит өз хусуси дөвријјәсини едир. О,
ссуда һесабларыиын дебет вә кредитиндә әкс етдирилир. Дебетлә
кредитин фәрги борчун галыгыны кәстәрир. Борчун галыгы илә дөв-
ријјә кәстәричиләри арасында баланс әлагәси вардыр:

$$O_1 + B_c - \Gamma_c = O_2$$

бурада O_1 вә O_2 - дөврүн әввәлине вә ахырына кредитин галыгы-
ны;

B_c -верилән ссуданын мәбләғини;

Γ_c -тутулан (гајтарылан) ссуданын мәбләғини кәстәрир. Банк кре-
дитләри мүйәјјән мүддәтә верилдијиндән борчун мәбләғи һәм мүддәт-
ли, һәм дә вахты кечмиш ссудалар үзрә һесабланыр.

Банк статистикасында кредитин гајтарылмасы сүр'әтини сәчијјә-
ләндирән; а) дөвријјәнии сајы

$$C_k = \frac{\Gamma_c}{K} \text{ дүстуру илә;}$$

б) борчун орта мүддәти (күнлә)

$$\bar{t} = \frac{\bar{K}_x D}{\Gamma_c} \text{ дүстуру илә һесабланыр.}$$

Бурада борчун орта галыгы исә

$$\bar{K} = \frac{O_1 + O_2}{2} \text{ дүстуру илә һесабланыр.}$$

(Д-тәғвим күнләринин сајыдыр) Әкәр верилән ссуданын мәблә-
ғини борчун орта галыгына бөлсәк, кредит верилмәсинин сүр'әти
кәстәричисини һесаблајарыг.

Республиканын банклары һәм дә мүүссисә вә тәшкилатлар үчүн һесаблашма мәркәзидир. Буна көрә дә һесаблашма әмәлијјатларынын учоту банк статистикасынын башга мүнүм истигамәтидир. Банкларын үмуми өдәниш дөвријјәси, о чүмләдән мал вә хидмәтләр үчүн өдәнишләр аксент формада һесаблашмалара, өдәниш тапшырыглары, һесаблашма чекләри, аккредитив васитәсилә һесаблашмалара, хусуси һесаблар васитәсилә һесаблашмалара ајрылыр. Банкын өдәниш дөвријјәсинин 90%-дәи чоху аксент вә өдәниш тапшырыгы формасында һәјата кечирилир.

Статистика банкын касса дөвријјәсини, јә'ни банка дахил олан пул күтләсини вә банкдан хәрчләнән пул күтләсини вә емиссијаини һәчмини, һәбелә мәхарицдә емиссијаини хусуси чәкисини дә мүүјјән едир. Бу көстәричи 1993-1994-чү илләрдә 57,6 фаиз, 1997-чи илдә 5,7 фаиз олдуғу һалда, сон ики илдә сыфра бәрәбәр өлмушдур. Дөвријјәдә иштирак едән пул ваһидләринин мәчмуундә пулун күтләси дејилир. Онун әсас һиссәси әһалинин әлиндә вә гара базарладыр. О, әһалинин пул кәлирләри вә хәрчләри балансында, әнлә бүдчәләринин тәдигиги материалларында өз әксини тапыр. Пулун диқәр һиссәси исә мүүссисә вә тәшкилатларын кассасында олмагла чари касса һесабатында вә мүүссисләрин балансында әкс етдирилир. Нәһәјәт, мүүјјән мәбләгдә пул даима јолдадыр ки, бу банкын касса дөвријјәси үзрә һесабланыр. Әһалинин пул кәлирләринин, мал дөвријјәсинин, пуллу хидмәтләрини һәчминин артмасы, пул ваһидләринин көһнәлмәси, пулун дөвријјә сүр'әтинин дәјишмәси вә б. сәбәбләр үзүндән фактики дөвр едәи пулун мигдары даима дәјишир. Әкәр мүүјјән моментә пулун мәбләғи мә'лумдурса, сонра дөвријјәјә бурахылан вә дөвријјәдән чыхарылан мәбләғи учота алмагла һесабат тарихинә пулун галыгыны һесабламаг олар. Әкәр һесабат дөврүнүн әввәлиндә әһалидә олан пулун мәбләғини D_1 -лә, банка дахил олан пулун мәбләғини D_1 -лә, банкдан верилән пулун мәбләғини D_2 -лә, һесабат дөврүнүи әввәлиндә јолда олан пулун мәбләғини D_3 -лә, һесабат дөврүнүн ахырында јолда олан пулу D_4 -лә, һесабат дөврүнүн әввәлиндә мүүссисә вә тәшкилатларын кассасында олан пулу D_5 -лә, һесабат дөврүнүн ахырында онлардакы пулу D_6 -лә, һесабат дөврүнүн

ахырына əһалидə олан пулун мəблəғини $D_{əһ}^2$ -лə ишарə етсəк, дəврјј-једə олан пулун мəблəғинин дəјишмəsi $\pm \Delta D_0 = D_2 - D_1$, јолда олан пулун мəблəғинин дəјишмəsi $\pm \Delta D_j = D_4 - D_3$ кими, мүəссисəлəрин кассасында олан пулун дəјишмəsi $\pm \Delta D_k = D_6 - D_5$; əһалидə олан пулун мəблəғинин дəјишмəsi $D_{əһ}^2 = D_{əһ}^1 + \Delta D_0 - \Delta D_j - \Delta D_k$ дүстүрү илə һесаблинар.

Пул күтлəсинин дəвријјə сүр'əти дə өјрəнилип. Бу кəстəричи чəкили һесаби орта кəмијјəтип дүстүр илə һесаблина билəр. Бурада вариант кими əһалинин пулунун хəрчлəнмə күнлəринин сажы, чəки исə пул кəлирлəринин мəблəғи кəтүрүлүр. Булу əһалинин хəрчлəдији пулун үмүми мəблəғини нəгд пулун мəблəғинə бəлмəклə дə һесабламағ олар. Пулу дəвријјə сүр'əти тəдəвүл үчүн лəзым олан пулун үмүми күтлəсини һесабламаға имкаи верип.

§ 6.5. Малијјə вə байк статистикасынын информасија мəнбəлəри

Малијјə вə веркитутма статистикасы сəһəсиндə əсас мə'лумат мəнбəлəри ашағыдакылардыр:

1. Дəвлəт бұдчəsi лəјиһəsi статистикасы (иллик планландырма)
2. Касса кəлирлəри вə хəрчлəринин рүблүк статистикасы. Бурада малијјə назирлијинин ајлыг тəдгигатларынын мə'луматларыны да дахил етмəклə бұдчəнин кəлирлəри вə хəрчлəри ирилəшдирилмиш маддəлəрдə кəстəрилип.
3. Иллик касса статистикасы. Бурада бұтүн дəвлəт органларынын бұдчəлəри тəснифатын ајры-ајры маддəлəрини кəстəрмəклə верилип.
4. Али мəктəблəрин малијјəsi статистикасы. Бурада али мəктəблəрин нөвлəри, ихтисаслар вə фəнншлəр үзрə группашдырмағла иллик кəлирлəри вə хəрчлəри кəстəрилип.
5. Борчлар статистикасы. Бурада борчларын нөвлəри, кредиторлар вə борч кəтүрəнлəр үзрə группашдырма аиарылып.
6. Дəвлəт гуллуғчуларынын сажы, ахыны вə мұавинəт аланлар статистикасы.
7. Верки бұдчəsi (јə'ни веркилəрдəн кəлирлəр) статистикасы. Бу һесабаты республнанын веркилəр назирлији һəр ај вə рүбдə верки-

ләр. 8. Аксизләр статистикасы. Бу һесабатда нефт, түтүн, спиртли ичкиләр вә с. мәһсуллары истәһсал едәп вә сатап мүәссисәләринн өдә-
дин аксиз веркиләри һаггында мә'лумат верилир.

9. Верки тугулан кәлирләрин статистикасы верки өдәжәнләрдән сорушмадан мүһүм кәстәричиләринн (кәлирләринн, әмлак вәзијјәти-чинн) долајы учотудур.

Банкларын мүһасибат учоту нәинки банк статистикасы үчүн, елә-чә дә пул-кредит статистикасынын башига сәһәләри үчүн әсас мә'лу-мат мәнбәидир. Пул базарыны вә узун мүддәтли капитал базарыны мушаһидә етмәк сәнәдли тәләбнамәләрдә вә капиталда иштирак ет-мәк һүгүгунун учоту банкларын балансында әкс олунур.

Банк ишинин тәшкилине ујғун олараг банк статистикасы емисси-ја вә коммерсија банкларынын фәалијјәтинин статистик учотуну апарыр. Банкларын фәалијјәт хүсусијјәти вә банк нәзарәти функци-јалары банк статистикасынын балаис характерини мүәјјәи едир. Банк статистикасы кредит тәшкилатларынын ајлыг һесабатына әсас-ланыр. Республика милли банкынын ајлыг һесабатларында бүтүн кредит идарәләринин вә онларын филиалларынын сәјына даир мә'лумат верирләр. Бу һесабатларда кредит тәшкилатларына вә мү-әссисәләриннә верилән кредитин мәбләғи, пул резервләринин мигда-ры, чекләр, инкассо сәнәдләри һаггында мә'луматлар әкс олунур. Һәмин һесабатлардан әлавә банк статистикасы бир сыра әлавә вә хүсуси тәдгигатлары да әһатә едир:

1) Милли банкын вә кредит тәшкилатларынын вәзијјәти һаггын-да информасија.

2) Минимал резервләр статистикасы.

3) Кредит статистикасы.

4) Депозитләр вә алынмыш кредитләр вә һабелә гијмәтли кағыз-лар статистикасы.

5) Милли банкын харичи филиаллары статистикасы.

6) Милли кредит идарәләринин мәнфәәт вә иткиләринин учоту.

VII ФӘСИЛ

ХАРИЧИ ИГТИСАДИ ӘЛАГӘЛӘР СТАТИСТИКАСЫ ВӘ ТӘДИЈҖ БАЛАНСЫ

§ 7.1. Харичи игтисади әлагәләрин формалары вә онларын статистик өјрәнилмәси вәзифәләри

Һазырда елә бир өлкә јохдур ки, онун игтисадијјаты дијәр өлкәләрин игтисадијјаты илә аз-чох әлагәдар олмасын.

1991-чи илдә суверенлији бәрпа олунмуш республикамыз һазырда бир сыра нүфузлу бејнәлхалг игтисади тәшкилатларын үзвүдүр. О, 120-дән чох харичи өлкә илә мүхтәлиф сәһәләрдә әлагәјә маликдир. Республикамызда онларча харичи өлкәнин нүмәјәндәликләри, 17 минә гәдәр биркә вә харичи мүәссисәләр ишләјир.

Харичи игтисади әлагәләрин ән чох јажылмыш формалары ашағыдакылардыр:

1. Республиканын бејнәлхалг ихтисаслашмасы вә коперасијалашмасы;
2. Харичиләрлә биркә (мүштәрәк) мүәссисәләрин јарадылмасы;
3. Консерсиумлар;
4. Лизинг;
5. Компенсасија әсасларында әмәкдашлыг;
6. Елми-техники әмәкдашлыг;
7. Лисензија вә технолокијаларла тичарәт;
8. Тикинти хидмәтләри илә тичарәт;
9. Харичи тичарәт;

10. Нәслијјат хидмәтләри илә тичарәт;
11. Ишчи гүввәсинин бејиәлхалг миграсијасы;
12. Харичи туризм вә башга социал-мәдәни хидмәтләр;
13. Капиталын бир өлкәдән диқәринә ахышы;
14. Сәрбәст иғтисади зоналарын јарадылмасы.

Харичи иғтисади әләгәләр статистикасынын әсас вәзифәси мұхтәлиф өлкәләр вә бејнәлхалг тәшкилатлар арасында баш верән һадисә вә просесләрини вәзијјәтини вә һабелә инқишафыны мұнтәзәм сурәтдә өјрәнмәкдән ибарәтдир. Социал-иғтисади статистиканын мұһүм бөлмәләриндән бири кими харичи иғтисади әләгәләр статистикасы бу саһәдә баш верән һадисәләрин һәчмини, гурулушуну, динамикасыны вә чоғрафијасыны өјрәнмәјә имкан верир. Белә информасија идхалын вә ихрачын һәчмини, гијмәтләрин сәвијјәсини вә динамикасыны тәдгиг етмәјә, харичи иғтисади фәалијјәтә даир кәстәричиләр системини мұгајисә етмәјә, республикамызын бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә иштирак етмә дәрәжәсини гијмәтләндирмәјә имкан верир. Харичи иғтисади әләгәләр статистикасынын мә'луматлары мұхтәлиф объектләрин лајиһәләшдирилмәси, тикинтиси вә јенидән гурулмасында харичи өлкәләрин техника-иғтисади јардымыны гијмәтләндирмәк үчүн дә кениш истифадә олунар. Сон илләрдә республикамызда харичи өлкәләрин иш адамлары илә биржә мұәссисәләрин јарадылмасы вә әсрин нефт контрактларынын бағланмасы илә әләгәдар оларағ һәмин саһәләрдә харичи иғтисади әләгәләр үзәриндә статистика мұшаһидәсинин тәшкил олунамасы хусуси әһәмијјәт кәсб едир. Харичи иғтисади әләгәләр статистикасында харичи өлкәләрлә иғтисади интеграсија програмларынын һәјата кечирилмәси үзрә биркә фәалијјәтин өјрәнилмәси мұһүм јер тутур. Харичи өлкәләрлә иғтисади әләгәләр статистик өјрәнилмәси һәр бир өлкәнин хусусијјәтләрини нәзәрә алмагла ишләниб һазырланан елми чәһәтдән әсасландырылмыш кәстәричиләр системи васитәсилә һәјата кечирилир. Харичи иғтисади сијасәтин мәгсәд вә вәзифәләринин ишләниб һазырланмасында вә һәјата кечирилмәсиндә дә харичи иғтисади әләгәләр статистикасынын мә'луматларындан кениш истифадә олунар.

§ 7.2. Харичи тичарэт статистикасынын көстэричилэри. Көмрүк статистикасы

Харичи тичарэт статистикасы харичи итисади элагэлэр статистикасынын мүһүм саһәси олмагла өлкөлэр арасындакы тичарэт-итисади элагэлэрин вәзијјәтини вә инкишафыны сәчијјәлөндирир; харичи тичарэтин мал дөвријјәсинин һәчмини вә динамикасыны, идхал вә ихрачын, тичарэт балансынын вәзијјәтини, харичи тичарэтин дунјанын чоғрафи рајонлары, өлкөлэр группасы вә ајры-ајры дөвләтләр арасында бөлүшдүрүлмәсини өјрөнир. Харичи тичарэт статистикасында малларын өлкөлэр арасында дашынылыб апарылмасы вә кәтирилмәсини сәчијјәлөндирән натура вә дөјөр көстэричиләринидән дә кениш истифадә олунур. Харичи тичарэт статистикасынын предмети һәмин өлкә илә харичи өлкөлэрин сәһһәдини кечән малалрын һәчми вә нөвү тәшкил едир. Харичи тичарэт статистикасынын мә'луматлары иәники өлкөлэр арасындакы тичарэт элагэләрини, һабелә бә'зи башга әмәлијјатлары да әкс етдирир. Мәсәлән, малалрын әвәсиз верилмәсини (һәдијјәләри, һуманитар јардымлары). Беләликлә, харичи тичарэт статистикасы бир тәрәфдән харичи итисади сөвләләшмәләрин һеч дә һамысыны әһатә етмир, лакин малларын гејри-коммерсија көндөрмәләрини (һуманитар јардымлары) әһатә едир. Һәјата кечирилән итисади сијасәтдән асылы олараг харичи тичарэт статистикасынын әһәмијјәти дәјишилир. Мәсәлән, харичи тичарәт дөвләтин нәзарәт етдији өлкөләрдә инзибати нәзарәт аспекти үстүнлүк тәшкил едир. Һәмин аспект, һабелә дөвләтин кәлир әлдә етмәк марағы харичи тичарэт статистикасынын чох әввәлләр, һәлә ХҮІІ әсрдә иикишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Бејиәлхалг мүгајисәләри һәјата кечирмәк, тичарәт вә көмрүк мүгавиләләрини бағламаг вә башга бејнәлхалг сәзишләр үчүн дә тичарәт статистикасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Республикамызын мүстәгиллик газандығы вә бејнәлхалг бирлијә дахил олдуғу индики вахтда тичарәт статистикасынын әһәмијјәти даһа да артмышдыр.

Милли мәһсулун истифадәсини тәһлил етмәк, тәдијјә балансыны һазырламаг вә саһәләрасы элагэләр чәдвәлләрини тәртиб етмәк үчүн дә тичарәт статистикасынын мә'луматлары гијмәтлидир. Ондар

идхал вә ихрач мәһсулларының гижмәт индексләрини һесабламаг нәтеҗи-нәзәриндән дә әһәмиҗјәтлидир. Бурада “хәбәрдарлыг” едичи осас индикатор идхал олуан мәһсулларын гижмәт индексләридир. Һәмин индексләр өлкә дахилиндә истеһсал олуан мәһсулларын гижмәтләринә сонрадан тә’сир кәстәрир.

Идхал дедикдә малларын харичдән билаваситә вә ја үчүнчү өлкә-ләр вәситәсилә дахил олмасы баша дүшүлүр.

Идхал вә ихрачын ашағыдакы нөвләри вардыр: 1) билаваситә (бирбаша) малларын харичдән өлкәнин әразисинә идхалы вә ихрачы; 2) малларын апбарларда сахланмасы әмәлијјатлары. Малларын учота алындығы сәнәдләрдә тәкчә ошларын ады вә мигдары кәстәрилмир, һәмчинин мал кәндәрмә шөртләри, фактура гижмәти вә идхал-ихрач әмәлијјатының дәјәрн гејд едилир. Идхал вә ихрачын дәјәри-бүтүн һалларда һесаб-фактурада кәстәрилән дәјәрлә јох, идхал-ихрач әмәлијјаты заманы ашкар едилән дәјәрлә гижмәтләндирилир. Харичдән мал дахил олдугда бу “франко-сәрһәд” дәјәрилә, јә’ни көмрүк рүсумларыны дахил етмәдән, фоб гижмәтләрилә кәтүрүлүр. Фоб гижмәти дедикдә мал кәндәрән өлкәнин сәрһәддини кечәркән гејдә алынән дәјәр баша дүшүлүр. Сиф гижмәти исә маллары идхал едән өлкәнин сәрһәддини кечәркән олан гижмәтдир. Малларын сәрһәддн кечән анда дәјәринин учота алынмасы системи о демәкдир ки, харичлән кәтирилән маллар сиф гижмәтләрилә, харичә верилән маллар исә ФОБ гижмәтләриндә учота алыныр. Беләликлә, идхал малларының дәјәринә ихрачдан фәргли олараг бөјүк һәчмдә кәстәрилән хидмәтләрин, мәсәлән, нәглијјат, сығорта вә с. хидмәтләрин дәјәри дә дахил едилир.

Харичи тичарәт статистикасында ајры-ајры өлкәләрин бу саһәдә-ки фәалијјәтини сәчијјәләндирмәк үчүн мувафиг кәстәричиләр системиндәни истифалә олунур. Һәмин кәстәричиләр арасында идхал олуан вә ихрач едилән малларын натурал-әшја тәркибини вә дәјәрини сәчијјәләндирән мүтләг вә нисби кәстәричиләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Сосиал-игтисади статистика ихрач едилән малларын тәдарүкүнә, истеһсалына вә сатышына даир, һабелә идхал олуан малларын натура вә дәјәр өлчүсүндә һәчминә даир кәстәричиләрдән истифалә едир. Бунунла јанашы, статистика тичарәтдә тәрәф-мүга-

бил олан өлкөлөрүн сајыны, дүңянын чоғрафи рајонлары үзрә бөлүшдүрүлмәсини вә башга әламәтләрә көрә тәркибини дә өјрәнир.

Харичи тичарәт статистикасынын өјрәндији әсас көстәричи өлкәнин харичи дәвләтләрлә мал дөвријјәсинин һәмидир. “Харичи тичарәтин мал дөвријјәси” дедикдә мүнәсир дөврдә, адәтән рүб вә ил әрзиндә һәјата кечирдији идхал вә ихрач әмәлијјатларынын дәјәринин чәми баша дүшүлүр. Харичи тичарәт статистикасында мүнәсир көстәричиләрлә јаныш бир сыра нисби көстәричиләрдән дә истифадә олуиур. Һәмин көстәричиләрә идхал вә ихрачын артым сүр’әти, еластиклик әмсалы, идхалын, ихрачын вә харичи тичарәт дөвријјәсинин өлкәнин үмуми дахили мәнсулунда тутдугу хусуси чәкиси (квотасы), милли игтисадијјатын дүңја тәсәррүфатындан асылылыг әмсалы, идхалын ихрачы өдәмә фаизи вә башга көстәричиләр аиддир.

Харичи тичарәт статистикасынын нәтичәләри хусуси чәкиләри, индексләри вә “харичи тичарәт шәраити” дејилән көстәричини һесабламақта тәһлил олунур. “Харичи тичарәтин шәраити” дедикдә ихрач едилән вә идхал едилән малларын гијмәт индексләринин нисбәти баша дүшүлүр. Бу көстәричидән өлкәнин харичи тичарәтинин нисби әлверишлилији гијмәтләндирмәк үчүн истифадә олунур.

Һәм ихрач, һәм дә идхал үзрә бу вә ја диқәр дөврдә сатылан малларын дәјәринин, гијмәтләрин сәвијјәсинин вә физики һәчмләрин дәјишмәсини тәһлил етмәјә тәләбат вардыр. Харичи тичарәтдә малларын мүнәсир хусусијјәтләрә малик олмасы натурал өлчүләрдә тичарәтин һәчминә даир үмумиләшдиричи аңлајыш әлдә етмәјә имкан вермир. Харичи тичарәт дөвријјәси һәчминин дәјишмәсини малларыи мигдарыны әсас илин гијмәтләрилә гијмәтләндирмәклә өјрәнмәк мүмкүндүр. Харичи тичарәт статистикасынын мүнәсир хусусијјәтләриндән бири физики һәчм индексләринин малларын һәр ваһидинин орта дәјәринә әсасән һесабаһмасыдыр. Мал ваһидинин орта дәјәри ејни өлчү ваһиди илә ифадә олунан маллар групу үзрә чәкили һесабы орта кәмијјәтин дүстуру илә һесабаһа биләр:

$$\bar{P} = \frac{\sum PQ}{\sum Q} ;$$

Харичи тичарэтин мүһүм васитэлэриндэн бири көмрүк хидмэттир. Оуну өсас вэзифэси малларыи, эһалиини вэ капиталын дөвлөт сэрһэддиндэн һәр ики тэрэфэ кечмэсинин ганунилијини јохламаг вэ учотуну апармагдыр. Көмрүк статистикасы харичи тичарэт статистикасынын эн гөдим саһэлэриндэн бири олмагла идхал вэ ихрач әмәлијјатларынын учотуну апарыр.

Көмрүк статистикасы үчүн әсас сәнәд идхалын вэ ихрачын гејдә алындығы көмрүк декларасијаларыдыр. Бу сәнәддә сэрһәддән кечиндән малларын ады, мигдары, дөјәри, малын истеһсал олундуғу өлкәнин ады, ону гәбул едән өлкә, таранын вэ нәглијјат васитэлэрини нөвү, малы гәбул едән тәшкилатын ады, вэ с. көстөрилик.

Статистика идхал үзрә анчаг истеһлак үчүн харичдә истеһсал олунмуш малларын учотуну апарыр. Ихрачын учоту исә өлкәмиздә истеһсал олунмуш вэ харичә данынан бүтүн маллары әһатә едир. Ихрач маллары гүввәдә олаи көмрүк рүсумларынын һесабындығы брутто (габла бирликдә) вэ нетто (габсыз) чәкидә физики өлчү вә һидләри илә учота алыныр.

§ 7.3. Тәдијјә балансы һаггында анлајыш вэ онун тәснифатлары

Тәдијјә балансы - өлкә редиентләрилә тәлан дүнја арасындакы бүтүн игтисади әмәлијјатларын ил әрзиндә әкс олунмасындан ибарәтдир. Тәдијјә балансында вәтән секторларынын харичи активләрдә апардығы әмәлијјатлар да әкс олунур. Тәдијјә балансы гыса формада ики һиссәдәи ибарәтдир: 1) реал әмәлијјатлары әкс етдирән чари әмәлијјатлар балансы. 2) малијјә әмәлијјатларыны әкс етдирән капиталла әлагәдар әмәлијјатлар һесабы.

Капиталла әлагәдар әмәлијјатлар һесабы чари реал әмәлијјатларын малијјә аспектләрини сәчијјәләндирән гејдләри өзүндә әкс етдирик. Мәсәлән, малларын идхалы чари әмәлијјатлар һесабында дөбәт үзрә әмәлијјат маддәси кими, капиталла әлагәдар әмәлијјатлар һесабында исә кредит маддәси кими көстөрилик. Илк бахышдан капиталын идхалынын “мәнфи” ишарә илә, малларын ихрачынын исә “мүсбәт” ишарә илә көстөрилмәси тәәччүб доғура биләр. Бу мәсә-

ләни даһа җахшы ајдылашдырмаг үчүн капиталын идхалыны тиймәт-ли кағызларын идхалы кими баша дүшмәк лазымдыр. Бу заман ха-ричи өлкәләр дебитор кими чыхыш едирләр.

Тәдијјә балансыны тәртиб едәркән ашағьдакы гәјда гәбул олунмушдур: чыхан ахынлар (малларын вә мүлкијјәт һүтуғларынын верилмәси, борчларын гәјтарылмасы) “мүсбәт” ишарә илә, дахил олан ахынлар (мәс, малларын дахил олмасы) “мәнфи” ишарә илә јазылып. Малларын пулсуз алынмасында баланслашдырычы маддә трансфертләр маддәси үзрә гејд анармаг зәрурәти јараныр, әкс һатта кәләи вә чыхан ахынлар арасында бәрабәрлик позулар. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир әмәлијјат тәдијјә балансында ики дөфә (дебет вә кредит үзрә) әкс олунур. Демәли, тәдијјә балансы бүтөвлүкдә һәмишә таразлыг вәзијјәтиндә олмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәдијјә балансы өз араларында гаршылыгыла әлагәдар олан ајры-ајры баланслардан (һесаблардан) ибарәтдир. Һәр бир баланс (һесаб) мәзмунуна кәрә һәмчинс олан нгтисади әмәлијјатлары өзүндә әкс етдирмәлидир.

Ашағьдакы һесаблар вә онларын комһонейтләри даһа чох әһәмијјәт кәсб едир:

1. Чари әмәлијјатлар һесабы;
2. Әсас һесаб (баланс);
3. Бүтүн чари вә әсаслы әмәлијјатларын салдосу;
4. Капиталла әлагәдар әмәлијјатларын салдосу вә валјута еһтијатларынын дәјишмәси.

Чари әмәлијјатлар балансы даһа чох мараг доғурур. Бу өлкәнин башга өлкәләрлә чари әмәлијјатлар нәтичәсиндә бејнәлхалг инвестисија мөвгејинин нә гәдәр дәјишдијини сәчијјәләндирир. Чари әмәлијјатлар һесабы үзрә мүсбәт салдо халис активләрин артмасы демәкдир. Белә салдо ихрачатын идхалаты үстәләмәси нәтичәсиндә јараныр. Мүсбәт салдо о демәкдир ки, бу өлкә өз ресурсларыны башга өлкәләрин сәрәнчамына верир. Үмумиләшдирмә апарараг демәк олар ки, чари әмәлијјатлар һесабы үзрә салдо бүтүн нгтисадијјатын малијјәләшдирилмәси үзрә галыгы демәкдир. Әкәр салдо мүсбәтдирсә, онда гәнаәтләр инвестисиялары үстәләјир, јә’ни харичи активләрин халис әлдә олунмасы вардыр. Сон вахтлар мал дөвријјәси-

нә нисбәтән капиталын бејнәлхалг ихрачы даһа чох јаҗылыб. Капиталын ихрачы вә идхалы өлкәһинн бејнәлхалг рәғабәт габилијјәтииә кәлир фикир сөйләмәјә имкаи верир, дикәр тәрәфдән бу әмәлијјатлар валјуталарын харичи дәјәринә тә'сир кәстәрир. Чари әмәлијјатлар балансына капиталла узумүддәтли әмәлијјатлар балансыны әләвә етсәк әсас баланс алыһыр. Әсас балансла јанашы, тәдијјә балансының башга ики категоријасы вардыр ки, онларын галығынын көмәјлә конкрет мәсәләләрин тәһлили үчүн мә'лумат әлдә олунур. "Ликвидност балансында" милли ијтисадијјатын тәдијјә габилијјәтин дәјишмәси әкс олунмалыдыр. Бејнәлхалг Валјута фондунун тәдијјә балансы үзрә методоложи төвсијәләринә ујғун олараг тәдијјә балансы ашағыдакы схема үзрә тәртиб олунур:

I. Чари әмәлијјатлар үзрә балаис.

A. Маллар вә хидмәтләр.

а) Маллар; б) хидмәтләр.

B. Истеһсал амилләриндән кәлир.

1. Әмәк кәлирләри.

2. Капиталдан мәнфәәт.

C. Чари трансфертләр.

1. Дөвләт идарәетмә сектору

2. Башга секторлар.

II. Капиталын вә малијјә ресурсларынын һәрәкәти балансы.

A. Капиталларын һәрәкәти балансы.

1. Әсаслы трансфертләр.

2. Гејри-мәдди гијмәтлиләрин сатын алынмасы вә сатылмасы.

B. Малијјә ресурслары балансы.

1. Мүстәгим инвестицијалар.

2. Иштирак етмәк мәгсәди олмајан гијмәтли қағызлар (чанга инвестицијалары).

3. Саир инвестицијалар.

4. Еһтијатлар.

Јени тәдијјә балансында чари әмәлијјаилар балансына әсаслы трансфертләр дахил едилмир, о анчаг чари трансфертләри әһатә едир. Әввәлки балансда әкс олунан капиталла әмәлијјаитлар һазырда "малијјә һесабы" адланыр. Әмәлијјатларын функционал тәснифа-

ты сахланылып, әмәлијјатлар тәсәррүфат ваһидләри үзрә группаш-дырылып. Әввәлки хидмәтләр вә гәјри-коммерсија өдәнишләри балансында "истеһсал амилләриндәни истифадәјә көрә өдәнишләр" хусуси бөлмә кими ајрылып. (инди о илкии кәлирләр адыаныр). Харичи тичарәтә кәлдикдә исә хидмәтләр ашағыдакы кими тәсниф-ләшдирилир:

1. нәглијјат хидмәтләри; 2) туризм; 3) рабитә хидмәтләри; 4) тикинти хидмәтләри; 5) сығорта хидмәтләри; 6) малијјә хидмәтләри; 7) һесаблама-информасија хидмәтләри; 8) лисензија вә патентләр; 9) башга ишкүзар хидмәтләр; 10) шәхси вә мәдәни хидмәтләр, истирахәт саһәсиндә хидмәтләр; 11) дәвләт идарә органларынын хидмәтләри.

Республика Милли банкы тәдијјә балансыны илдә бир дәфә тәртиб едир. Бу мәгсәдлә о өзүнә табе олан кредит тәшкилатларынын, мүәссисәләрии вә дәвләт идарә органларынын мә'луматындан истифадә едир.

Тәдијјә балансыны тәртиб етмәк үчүн резидентләр консепсијасы мүнһүм әһәмијјәт кәсб едир. Өлкә дахилиндә иғтисади фәалијјәт кәс-тәрән бүтүн тәшкилатлар "резидент" һесаб олунур. Демәли, фирмаларын јерләшдији јер һәлледиһи әһәмијјәтә маликдир. Өлкә әразисини сакинләри әсасән резидентдирләр. Харичи туристләр, харичи тәләбәләр, харичдән е'зәмијјәтә кәлән шәхсләр вә мүвәптәти јаша-јанлар (2 илә гәдәр) резидент һесаб олуимурлар. Һесабламалар үчүн мүнһүм статистика мәнбәләри ашағыдакылардыр: 1) харичи тичарәт статистикасы; 2) бејнәлхалг тәдијјәләр статистикасы; 3) пул вәсаит-ләри һаггында кредит идарәләринин вә гәјри-малијјә тәшкилатлары-нын мә'луматы; 4) Милли банкын даһили сәнәдләри.

VIII ФƏСИЛ

МƏШҒУЛЛУГ ВƏ ИШСИЗЛИК СТАТИСТИКАСЫ

§ 8.1. Əмәк базарынын статистик өјрәилмәси вәзифәләри

Сосиал-игтисади статистиканын мұһүм бөлмәләриндән бири әһалинин мәшғуллуғу вә ишсизлиғи статистикасыдыр. Базар игтисадиј-јатына кечид дөврүндә республикада әһалинин һәјат сәвијјәсинин формалашмасына башга амилләрлә јаиашы мәшғуллуғун дәјишмәси вә онун әмәк базарына тәсири бөјүк рол ојнајыр. Мәшғуллуғун ашағы дүшмәси нәтичәсиндә әмәк кәлирләринин итирилмәси ишчиләрин әмәк базарына чыхмасы зәрурәтини јарадыр.

1991-чи илдә “Азәрбајчан Республикасында әһалинин мәшғуллуғу һаггында” Ганун гәбул едилмиш вә буна әсасән мәшғуллуғ органлары јарадылмышдыр. Кечәи дөвр әрзиндә 207,1 мии иәфәрдән чох иш ахтаран мәшғуллуғ органларына мұрачиәт етмиш, онлардан 104,9 мин нәфәрн ишлә тәмин олунмушдур. Мәшғуллуғ органлары тәрәфиидәи иш ахтаран кими гејдә алынмыш ишсизләрин сајы мұнтәзәм олараг артмагда давам едир. 1996-чы илин сонунa респуб-
ликанын мәшғуллуғ хидмәтләриндә гејдә алынмыш иш ахтаранларын сајы 77,9 мин иәфәр олмуш вә илин әввәли илә мұгајисәдә 20 фазз артмышдыр.

Мәшғуллуғ вә ишсизлик статистикасы республиканын әмәк базарына иәзәрәт едән әсас прбәселәри: мәшғул олан әһалинин сајыны вә тәркибии, ишсизлиғин сәвијјәсини, ишсизләрии тәркибини, ишчи гүввәсинин һәрәкәтини, иш вахты фондларыны, онларын гурулушуну вә истифадәсини өјрәнир.

§ 8.2. Әмәк еһтијатларынын сајы вә тәркиби көстәричиләри

Әмәк еһтијатлары - истеһсалын ән мүнһүм вә фәәл үнсүрүдүр. Әмәк еһтијатлары статистикасы: әмәк габилијјәтли әһали, әмәк еһтијатлары вә мәшғул олан әһали кими бир-бирилә сых әлағәдар олан категоријалары әһатә едир. О, әмәк еһтијатларынын сајыны, мүнхәлиф әләмәтләрә көрә тәркибини, јүкләнмәси әмсалыны вә с. сәчијјәләндирән көстәричиләр системиндән истифадә едир. Әмәк габилијјәтли јашда олан әһалијә 16-61 јашда кишиләр вә 16-56 јашда олан гадынлар аид едилир. Әмәк габилијјәтли јашда әмәјә гадир олан әһалинин сајы исә әмәк габилијјәтли јашда әһалиин сајындан һәмин јашда I вә II груп әлилләрин вә күзәштли шәртләрлә пенсия алан ишләмәјән шәхсләри сајыны чыхмагла һесабланыр. Әмәк еһтијатларынын тәркибинә әмәк габилијјәтли јашда әмәјә гадир олан шәхсләр, 16 јаша кими ишләјән јенијетмәләр вә пенсия јашда ишләјән шәхсләр дахил едилир. Башга сөзлә десәк, әмәк еһтијатларына милли игтисадијјатда мәшғул олан вә ишләјә билән, лакин бу вә ја диқәр сәбәбдән ишләмәјән шәхсләр (евдар гадынлар, истеһсалатдан ајрылмагла охујуролар вә с.) аид едилирләр. Милли игтисадијјатда мәшғул олан әһалијә аидир: 1) мүәссисәләрин, фирмаларын, идарә вә тәшкилатларын ишчиләри; 2) фәрди вә хүсуси саһибкарлыг сферасында мәшғул олан шәхсләр; 3) кәндли (фермер) тәсәррүфатларынын ишчиләри; 4) кәнд әһалисинин шәхси јарадымчы (һәјәтјаны) тәсәррүфатларында чалышан аилә үзвләри. Милли игтисадијјатда мәшғул олмајанлар исә; 1) әмәк габилијјәтли јашда олан вә истеһсалатдан ајрылмагла тәһсил алан шәхсләр; 2) һәрби хидмәтчиләр; 3) һамиләлијә көрә көрпәсинә гуллугла әлағдар 3 илә гәдәр мә'зунијјәтдә олан гадынлар; 4) ишчиләрин бә'зи башга категоријалары аид едилир. Әмәк еһтијатларынын пенсиячыларла јүкләнмәси әмсалы - әмәк габилијјәтли јашдан бөјүк олан әһалинин сајынын әмәк габилијјәтли јашда олан әһалинин сајына нисбәтилә, үмуми јүкләнмә әмсалы исә, әмәк габилијјәтли јашдан кичик вә бөјүк әһалинин сајынын әмәк габилијјәтли јашда әһалинин сајына нисбәтилә һесабланыр. Бејнәлхалг Әмәк Тәшкилатынын төвсијәләринә ујғун ола-

раг игтисади фəал əхалијə (ишчи гүвəсинə) мадди не'мəтлəр ис-
тəхсал етмəк вə хидмəт кəстəрмəк үчүн өз əмəјини тəгдим едən
һәр икки чинсдən олан əхали аид едилир. Əмəк габилијјəтли јаш-
да олан вə республика əразисиндə даими јашајан, иши олмајан, са-
һабкарлыг фəалијјəтилə мəшғул олмајан, əјани тəхсил мəктəблə-
риндə охумајан, һərби хидмəтдə олмајан вə дəвлəт мəшғуллуг ор-
ганизацияларында гəјдə алынмыш əмəк габилијјəтли вəтəндашлар ишсиз
һесаб олунурлар.

Игтисади фəал əхалинин сајынын əмəк габилијјəтли əхалинин
сајына фаиз нисбəтинə əхалинин игтисади фəаллыгы əмсалы деји-
лир. Ишсизлəрин сајынын игтисади фəал əхалинин сајына фаиз
нисбəти исə ишсизлијин сəвијјəсиини сəчијјəлəндирир. Игтисади
пассив əхали ишчи гүвəсинини тəркибинə дахил олмајан əхалидир.
Игтисади пассив əхалијə һəм аилəнин, һəм дə чəмијјəтин һимəјə-
синдə олан шəхслəр вə һабелə өз гəнаəтлəрилə јашајан шəхслəр
аид едилирлəр.

Əхалинин игтисади-фəал вə игтисади-пассив əхалијə бөлүшдү-
рүлмəsi сијаһыјаалма јолу илə əхалинин јашамаг үчүн вəсаит мən-
бəјинə кəрə группалашдырылмасы мə'луматына əсасən мүəјјən олу-
нур. һəмин мə'лумата əсасən статистика игтисади фəал əхалинин
јүклənməсини сəчијјəлəндирən бир сыра əмсаллары һесаблајыр:

$$1) \text{ Игтисади јүклənməнин } = \frac{\text{Игтисади пассив əхалинин сајы}}{\text{үмүми əмсалы}} \quad \text{Игтисади фəал əхалинин сајы}$$

$$2) \text{ Аилə јүклənməсинин } = \frac{\text{Ајры-ајры шəхслəрин}}{\text{игтисади əмсалы}} \quad \frac{\text{һимəјəсинə оланларын сајы}}{\text{Игтисади фəал əхалинин сајы}}$$

$$3) \text{ Сосиал јүклənmə əмсалы} = \frac{\text{Чəмијјəтин һимəјəсиндə}}{\text{олагларын сајы}} \quad \text{Игтисади фəал əхалинин сајы}$$

§ 8.3. Өһалиини мәшгуллугу вә ишсизлији көстәричиләри

Игтисадијјатда мәшгул оланлара - муздала вә музсуз ишләјән бүтүн шәхсләр аид едилирләр. Муздала ишләјәнләрә идарә, мүәссисә вә тәшкилат рәһбәрилә вә ја ајры-ајры шәхсләрлә әмәк мүгавиләси бағлајараг ишләјәнләр аид едилирләр.

Музсуз ишләјәнләр групуна өз шәхси әмәжилә мәшгул оланлар (иш верәнләр; өз һесабына ишләјәнләр; аилә үзвләринә көмәк едәнләр; истәһсал кооперативләринин үзвләри) аид едилирләр.

Игтисади-фәал өһали мәшгуллуг нөвләринә көрә игтисадијјатда мәшгул оланлара, дин хадимләринә, һәрби гуллугчулара вә ишсизләрә бөлүнүрләр; һәм муздала, һәм дә музсуз ишләјәнләр игтисадијјатда мәшгул оланлара аид едилирләр.

Мәшгул олан өһалиинин игтисадијјат бөлмәләри вә саһәләри үзрә бөлүшдүрүлмәси дә өјрәилир. 1998-чи илдә мәшгул олан өһалинин 46,2 фаизи дөвләт секторунда, 53,8 фаизи исә гејри-дөвләт секторунда, о чүмләдән 20,9 фаизи фәрди секторда вә 21,1 фаизи исә сәрбәст мәшгулијјәти оланлар тәшкил етмишдир. Мәшгул олан өһалинин 6,8 фаизи сәнаједә, 30,8 фаизи кәнд вә мешә тәсәррүфатында, 4,2 фаизи тикинтидә, 4,5 фаизи нәглијјат вә рабитәдә, 18,9 фаизи тичарәт вә ичтимаи иашәдә, мадди-техники тәһһизат вә тәдарүкдә, 4,3 фаизи мәнзил-коммунал тәсәррүфаты вә өһалијә мәишәт хидмәтиндә, 4,9 фаизи сәһијјә, бәдән тәрбијәси вә социал мүдафиәдә, 10,2 фаизи тәһсил, мәдәнијјат вә инчәсәнәтдә, 0,8 фаизи елм вә елми хидмәтдә, 0,3 фаизи кредит вә дөвләт сығортасында, 14,3 фаизи исә диқәр саһәләрдә чалышырлар.

Өһалинин мәшгуллуғу статистикасынын әсас көстәричиләриндән бири ишә дүзәлмәк үчүн мәшгуллуг хидмәти органларына мүрачиәт етмиш шәхсләрин сајы вә тәркибидир. Бу көстәричи иш јериндә ихтисара дүшәчәкләринин көзләнилмәси, бағладығлары иш мүгавиләси мүддәтинин гуртармасы вә ја әсас ишдән бош вахтларында ишләмәк арзусунда олмалары илә әлағәдар мүрачиәт едәнләрин вә диқәр шәхсләр дә дахил олмағла ишә дүзәлмәк үчүн мүрачиәт едәнләрин үмуми сајыны сәчијјәләндирир.

Бунунла јанашы, статистика мәшгуллуг хидмәтинин гејдијјатында олан әмәк фәалијјәтилә мәшгул олмајанларын сајыны да учот алыр. Мәшгуллуг хидмәти органларында гејдә алынмыш ишсизләрин сајы вә тәркиби дә өјрәилир. Ишсизләр милли гапун-сизликлә мүәјјән олхумуш јаш һәддинә чатмыш (16 јаша), веричиликлә мүәјјән олмајан, мәшгуллуг хидмәтинин көмәжилә вә ја мүстәгил олараг иш ахтаран вә ишә башламаға һазыр олан шәхсләрдир. Ишсизләрин тәркиби онларын ишдән чыхарылма сәбәләринә, тәһсилинә, чинсинә, јашына вә башға әләмәтләринә көрә гурулушуну сәчијјәләндирир.

Статистика ишсизлијә көрә мүавинәт аланларын сајыны да өјрәнир. Ишсизлијә көрә мүавинәт 16 јашына чатмыш, мәшгуллуг хидмәтиндә гејдә алынмыш вә ишсиз статусу олан шәхсләрә верилир. Ишсиз сајыланлардан тәклиф олунмуш ишдән әсассыз имтина едәнләрә, јенидән гејдә алынма режиминә әмәл етмәјәнләрә, фырылдаг јолу илә мүавинәт аланлара вә с. сәбәбләр үзүндән мүавинәт алмаг һугугуну итирмиш вәтәндашлара мүавинәт верилмир. Ишсизлијә көрә мүавинәтин орта мәбләғи һесабланыр вә ишсизлик вахтына көрә ишсизләрин бөлүшдүрүлмәси һәјата кечирилир.

Мәшгуллуг хидмәтинин кондәриши илә нешә һазырлыгы кечмиш мәшгул олмајан өһалинин сајы да учот алыныр. Мүәссисәләрин мәшгуллуг хидмәтинә мәлумат верилмиш ишчиләрә олан тәләбаты көстәричиси ишчи гүввәсинә олаи тәләбаты, јәни мүәссисәләрин мәшгуллуг хидмәтинә мәлумат вердији бош иш јерләринин сајыны мүәјјән едир. Ишлә тәмин едилмиш шәхсләрин сајы вә тәркиби мәшгуллуг хидмәтинин васитәчилији илә ишә дүзәлдилмиш шәхсләрин сајы, чинси, јашы вә категоријасына көрә тәркибилә сәчијјәләндирилир.

§ 8.4. Ишсизлијин сәвијјәси вә динамикасынын тәһлили

Ишсизлијин сәвијјәси вә динамикасынын тәһлил етмәк үчүн республикамызда әмәк базарынын ашағыда верилән әсас көстәричиләринин сәвијјәсини 1991-1998-чи илләрдә нәзәрдән кечирәк.

Азәрбајчан Республикасында әмәк базарынын
әсас көстәричиләри (һесабат илинин сонуна, нәфәрлә)

Көстәричиләр	Илләр				1991-чи илә нисбә- тән 1998- чи илдә фаизлә
	1991	1996	1997	1998	
Мәшғуллуғ хидмәтләриндә ишсиз статус алмыш шәхсләр	3969	31935	38306	42329	10,66 дөфә
Бош иш јерләринин тутулмасы үчүн ишчи гүввәсинә олан тәләбат	18584	9459	10078	8034	43,2
Ишсиз статусу алмыш ишсизлә- рин фәал әһалијә нисбәти, %-лә	0,11	0,86	1,03	1,13	10,3 дөфә
Ишсизлијә көрә мұавинәт аланлар	-	3266	3113	2685	-
Ишсизлијә көрә мұавинәт тә'јин едилмиш ишсизләрин ишсиз статусу алмыш шәхсләрин үмуми сајында хусуси чәкиси, %-лә	96,7*)	10,2	8,1	6,3	-

*) 1992-чи илин мә'луматыдыр.

Чөдвөлдә верилән мә'луматдан көрүндүјү кими ресиубликада мәшғуллуғ хидмәтләриндә ишсиз статусу алмыш шәхсләрин сајы 1991-чи илә нисбәтән 1998-чи илдә 10,66 дөфә артмыш, бош иш јерләринин тутулмасы үчүн ишчи гүввәсинә олан тәләбат исә ики дөфәдән чох азалмышдыр. Һәммин дөврдә ишсиз статусу алмыш ишсизләрин игтисади-фәал әһалиин тәркибиндә тутлуғу хусуси чәкиси он дөфәдән чох артмышдыр. Ишсизлијә көрә мұавинәт алан шәхсләрин сајынын да илдән-илә азалмасы факты диггәти чәлб едир. Ишсизлијә көрә мұавинәт тә'јин едилмиш ишсизләрин ишсиз статусу алмыш шәхсләрин үмуми сајында тутлуғу хусуси чәкиси исә 1992-чи илдәки 96,7 фаиздән 1998-чи илдә 6,3 фаизә гәдәр ашағы дүшмүшдүр.

§ 8.5. Ишчи гүввәсинин сајы вә һәрәкәти кәстәричиләри

Ишчи гүввәсинин сајыны һәр һансы вахта сәчијјәләндирән әсас кәстәричин ишчиләрин сијаһы сајыдыр. Бу да адлары мүүссисә вә гәшкисатын сијаһысында олан бүтүн ишчиләрин сајы илә мүүјјән едилир. Бир күндән артыг ишә гәбул едилән бүтүн данми, мөвсүмү вә мүүвәтәти ишчиләр сијаһыја дахил едилир. Мүүјјән тарихә ишчиләрин сијаһы сајына һәммин күн ишә чыхан вә мүүхтәлиф сәбәбләрә кәрә ишә чыхмајан вә адлары һәлә мүүссисәнин сијаһысында олан бүтүн шәхсләр дахил едилирләр. Мүүссисәдә ишчиләрин мүүјјән тарихә сијаһы сајы илә јанашы орта ајлыг, орта рүблүк вә орта иллик сијаһы сајы да һесабланыр. Ишчиләрин орта ајлыг сијаһы сајыны һесабламаг үчүн ајын бүтүн күшләриндәки сијаһы сајыны топлајыб, алыннан нәтичәни һәммин ајдакы тәгвим күнләринин сајына бөлмәк лазымдыр.

Мүүссисәнин сијаһысында һәр күн олан ишчиләрин сајы ишә чыхылан вә чыхылмајан күшләрин табел учотуна әсасән мүүјјән едилир. Табелдә һәр бир ишчинин ады гаршысында өнун ишә чыхмасы вә сәбәбии кәстәрмәклә ишә чыхмамасы гејд олунур. Ајын бүтүн күнләриндә ишә чыхма калларынын сајыны топламагла ишә чыхылан адам-күшләринин үмуми сајы танылыр. Буну да мүүссисәнин ајдакы иш күнләринин сајына бөлмәклә ишә чыханларын орта сајы һесабланыр. Әкәр ишчи ишә кәлмиш вә мүүјјән објектив сәбәбләр үзүндән ишләмәмишдирсә, табелдә бүтүн күнлүк бошдајанма гејд олунур. Ишә чыхылан адам-күшләрин үмуми сајындан бүтүн күнү бошдајанмаларын сајыны чыхмагла ишләнмиш адам - күшләрин үмуми сајы тапылыр. Ону да мүүссисәнин иш күнләринин сајына бөлмәклә фактики ишләјәнләрин орта сајы һесабланыр. Тәчрүбәдә анчаг фәһләләр үзрә ишә чыханларын вә фактики ишләјәнләрин орта сајы һесабланыр.

Мүүссисәдә әмәјин тәшкили вә ишчи гүввәсиндән истифадә тәһлил едиләрқән фәһләләрин нөвбәләр арасында нечә бөлүшдүрүлмәси вә нөвбә режиминдән истифадә дәрәчәси дә өјрәнилмәлидир. Нөвбәлилик әмсалы бүтүн нөвбәләрдә ишләнмиш адам - күшләрин үмуми сајыны ән бөјүк нөвбәдә ишләнмиш адам-күшлә-

рин сајына бөлмәклә һесабланыр. Нөвбә режиминдән истифадә әмсалы исә нөвбәлилик әмсалыны гәбул едилмиш нөвбәләрин сајына бөлмәклә һесабланыр. Мүәссисәдә үмуми иш јерләринин сајыны вә мүәјјән едилмиш нөвбәлилик иш режимини биләрәк фәһләләрин зәрури сајыны һесабламаг олар. Ән бөјүк нөвбәдә чалышан фәһләләрин сајыны иш јерләринин сајына бөлмәклә ишчи јерләринин долмасы әмсалы һесабланыр. Мәслән, сехдә күн әрзиндә 1050-адам-күн, о чүмләдән ән бөјүк нөвбәдә 500 адам-күн ишләнмишдир. Ишчи јерләринин сајы 550-дир. Демәли, ән бөјү нөвбәдә ишчи јерләринин долмасы әмсалы $500:550=0,909$ вә ја 90,9% олар. Ишчи јерләриндән фәсиләсиз истифадә әмсалы исә $1050:1650 (550 \times 3)=0,636$ олар (63,6%).

Ишчиләрин һәрәкәтинә даир мә'луматлара әсасән фәһләләрин ишә гәбулу, ишдән чыхмасы үзрә вә ишчи ахыны әмласаллары һесабланыр. һесабат дөврүндә ишә гәбул едилән шәхсләрин сајыны ишчиләрин орта сијаһы сајына бөлмәклә ишә гәбул үзрә дөвријјә әмсалы һесабланыр. Ишдән чыханларын сајыны орта сијаһы сајына бөлдүкдә исә, ишдән чыхма үзрә дөвријјә әмсалы һесабланыр. Ишчиләрин мүәссисәдән кетмәси мүхтәлиф сәбәбләрлә әләгәдарлыр. Онларын бир һиссәси ганунн вә тәбни сәбәбләрә кәрә (әскәрлијә кетмәси, охумаға кетмәси, пенсияја чыхмасы вә с.) ишдән чыхырлар. Бунунла јанашы, ишчиләрин бир гисми өз арзусу илә вә әмәк интизамыны дөфәләрлә поздуғуна кәрә ишдән чыхарылырлар. Бу ики сәбәбдән ишдән чыхарыланларын сајы ишчи ахыныны кәстәрир. Ишчи ахыны әмсалы кәстәрилән ики сәбәбдән ишдән чыханларын сајыны онларын орта сијаһы сајына бөлмәклә һесабланыр. Статистика әлверишсиз әмәк шәраитиндә (санитар-кикијена нормаларына чаваб вермәјән шәраитдә, сәс-күјүн чох олдуғу, титрәјишин чох олдуғу, иш зонасында һаванын јол верилән һәддән чох газла долу олмасы шәраитиндә) чалышан ишчиләрин сајына вә һабелә белә иш шәраитинә кәрә күзәшт вә компенсација алан (әлавә мә'зунијәт алан, ғысалдылмыш иш күнү илә ишләјән, пулсуз мүәличә-профилактик јемәк, сүд вә башға әрзаг мөһсуллары вә күзәштли шәртләрлә дөвләт пенсиясы алмаг һүгүгу верилән ишчиләрин), ишчиләрин сајы һаггында да мә'лумат топлајыр.

§ 8.6. Иш вахты фондлары, онларын гурулушу вэ истифадэсиин статистик өјрөннлмэси

Иш вахтынын әсас өлчү ваһиди адам-күнү вэ адам-саатыдыр. Ишләнмиш бир адам-күн иш саатларынын сајындан аслы олмајараг ишә чыхылан бир күндүр. Мүәссисәнин тапшырығы илә башга мүәссисәләрдә ишләнилән адам-күшләри вэ хидмәти е'замијјәтдә олма адам-күшләри дә ишләнмиш адам-күшләринә дахил едилир. Иш-чи күн әрзиндә 1,5 вэ ја 2 нөвбә ишләмишдирсә, бу да 1 адам-күшү һесаб едилир.

Билаваситә ишләнмиш саат 1 адам-саат һесаб едилир. Апчаг фәһ-ләләр үзрә иш вахты адам-саатла учота алыныр вэ бош дајанма саатлары ишләнмиш адам-саатлара дахил едилмир. Нөвбәдән кәнар ишләнмиш адам-саатлар да үмуми адам-саатлара дахил едилир. Нөвбә дахили бошдајанмалар вэ фасиләләр истифадә олунмамыш вахты кәстәрир.

Иш вахтынын истифадәсини даһа әтрафлы өјрәнмәк үчүн тәгвим вэ максимум-мүмкүн иш вахты фондларынын гурулушу кәстәричи-ләри һесабланыр. Адам-күшлә өлчүләи иш вахтынын тәгвим фонду ишә чыхылан вэ чыхылмајан адам-күшләрин чәмнндән ибарәтдир. Ишә чыхылан адам-күшләри дә фактики ишләнмиш адам-күшләриндән вэ бүтүн күшү бош дајанмалардан ибарәтдир. Әмәк ганунивери-чилијинә кәрә ганунла иш чыхылмајан күшләрә бајрам күшләри, ис-тираһәт күшләри вэ нөвбәти мә'зунијјәт күшләри дахил едилир. Әкәр иш вахтынын тәгвим фондундан бајрам, истираһәт вэ нөвбәти мә'зунијјәт күшләрини чыхсаг максимум-мүмкүн иш вахты фондуну мүәјјән едәрик. Максимум-мүмкүн иш вахты фонду ашағыдакы үн-сүрләрдән ибарәтдир:

- 1) фактики ишләнмиш адам-күшләриндән;
- 2) бүтүн күшү бошдајанмалардан;
- 3) тәһсиллә әлагәдар мә'зунијјәт күшләриндән;
- 4) аналыг мә'зунијјәти күшләриндән;
- 5) Хәстәлијә кәрә ишә чыхылмајан күшләрдән;
- 6) ганунла ичазә верилән ишә чыхылмајан саир күшләрдән;

7) мүдрийјетин ичазәси илә ишә чыхылмајан күнләрдән;

8) ичазәсиз ишә чыхылмајан күнләрдән (прөгүл).

Һәмин мә'луматлара әсасәи иш вахтының истифадәсини сәчијјә-ләндирән бир сыра кәстәричиләр һесабланыр:

1) Иш вахтының тәгвим вә максимум-мүмкүн фондунун гурулушу;

2) Иш ајыиын (һәфтәнин) орта даваметмә мүддәти;

3) Иш күнүнүн орта даваметмә мүддәти

Иш вахтының гурулушу өјрәниләркән максимум мүмкүн иш вахты фондуида фактики ишләмиш вахтыи вә ајры-ајры сәбәбләрә кәрә ишләнмәмиш вахтыи хусуси чәкиси һесабланыр. Бу мәгсәдлә ишләнмиш вахтын вә ишләнмәмиш вахтын (адам-күнләрин) мигдары 100-ә вурулур вә максимум мүмкүн иш вахтына (адам-күнлә) бөлүнүр. Максимум - мүмкүн иш вахтында иш вахты иткиләринин хусуси чәкиси һесабланаркән үзүрсүз олараг ишә чыхылмајан вә бүтүн күнү бошдајанылан адам-күнләринин чәми максимум-мүмкүн иш вахты фондуна бөлүнүр.

Иш ајыиын орта даваметмә мүддәтини һесабламаг үчүн ај әрзиндә фәһлөләрин фактики ишләдији адам-күнләриниин үмуми сајыны онларын орта ајлыг сијаһы сајына бөлмәк лазымдыр.

Ишләнмиш адам-күнү иш вахтының истифадәсинин дәгиг өлчү ваһиди олмадығына кәрә (күн әрзиндә иш вахты иткиләрини еһатә етмәдијинә кәрә) иш күнүнүн орта даваметмә мүддәти кәстәричиси дә һесабланыр. Иш күнүн орта даваметмә мүддәти ики вариантда һесабланыр:

1) там иш күнүнүн орта даваметмә мүддәти; бу кәстәричи нөвбәдахилиндә вә нөвбәдән кәнар вахтда ишләнилмиш адам-саатларының фактики сајыны ишләнмиш адам-күнләриин сајына бөлмәклә һесабланыр.

2) нөвбәдахили иш күнүнүн орта даваметмәси мүддәти; бу кәстәричи нөвбәдахилиндә фактики ишләнилмиш адам-саатларының сајыны ишләнилмиш адам-күнләрин сајына бөлмәклә һесабланыр.

Иш вахты фондларындан истифадәни әтрафлы өјрәнмәк үчүн иш вахты балансы тәртиб олунар.

Иш вахты балансы

Иш вахты еhtiјаты	адам-күнлө	Иш вахтындан истифадө	адам-күнлө
1. Иш вахтынын төг- фонду 2. Бајрам, истираһөт нөвбөти мә'зуијјөт 3. Максимум мүмкүнг иш вахты фонду (сөтр 1- 2-3)		1. Фактики ишлөнмиш- дир 2. Үзүрлү сөбөбләрө көрө истифадө олуномајан вахт. о чүм, сөбөбләр үзрө 3. Иш вахты иткиләри (үзүрсүз ишлөнмөјөн вахт) о чүм. ајры-ајры сө- бөбләр үзрө	

1. Адам-күнлө максимум-мүмкүн вахты фонду иш күнүнүн ганун-ла мүөјјөн едилөн орта давам етмө мүддөтимнө вурулуp, әлдө едилөн нәтичә адам-саатла максимум-мүмкүн иш вахты фондуиу көстөриp.

2. Иш вахты фондиларындан истифадө бөлмәсиндө исә: а) нөвбө щилинндө фәһләләрин ишләдији адам-саатларып сајы; б) үзүрлү сө-бөбләрө көрө истифадө олуномајан иш вахты: о чүмлөдөн ајры-ајры сөбөбләр үзрө; в) иш вахты иткиләри (а/саатла), јө'ни үзүрсүз сөбөб-ләрө көрө ишлөнмөјөн вахт вә бүтүн күнү бошдајанмалар, нөвбәдөн кәнар ишлөнөн а/саатлар балаиса дахил едилмир вә ајрыча сөтирдө көстөрилиp.

§ 8.7. Мәшғуллуғ вә ишсизлик һаггында статистик ииформасијаиын мәнбәләри

Әһалинин мәшғуллуғуна вә ишсизлијинә даир әсас мә'лумат мән-бәји мәшғуллуғ органларынын (әһалинин ишә дүзәлдилмәси бүрола-рынын), мүәссисә вә тәшкилаиларын тәгдим етдији һесаблардыp. Һәмин һесабатларда мәшғул олан әһалинин итисадијјат саһәләри вә секторлары үзрә, һәбелә фәалијјәт саһәләри үзрә бөлүшдүрүлмәси, фәһләләрин, гуллуғчуларын вә кәнд тәсәррүфаты ишчиләринии ор-таиллик сајына, ишчи гүввәсинин һәрәкәтинә вә әмәк шәраитинә, әмәк базарынын әсас көстәричиләринә даир кениш мә'лумат вери-лиp.

Ишчи гүввәсинә вә иш вахтына даир статистика мә'луматының әсас мәнбәји әмәк үзрә чари вә иллик һесабатлардыр.

Бүтүн дәвләт, кооператив, хусуси мүүссисә вә тәшкилатлар статистика органларына әмәк үзрә һесабат верирләр. Кәнд тәсәррүфаты мүүссисәләринин әмәк еһтијатларыны сајы, тәркиби вә истифадәси һаггында даһа әтрафлы мә'луматлар онларын иллик һесабатында верилир.

Дәвләт статистика органлары мүнтәзәм олараг бирдәфәлик үчот вә сијаһыјаалмалар да кечирирләр. Мәсәлән, фәһлә вә гушугчуларын пешәләр, ихтисаслар вә әмәк һаггы системләри үзрә үчоту, игтисадијјатда чалышан мütәхәссисләрин, кәнд тәсәррүфатында механизатор кадрларынын бирдәфәлик үчоту апарылып. Милли игтисадијјатын мütәлиф саһәләриндә мәшғулијјәтинә көрә әмәк еһтијатларынын јерләшмәсинә даир әтрафлы мә'лумат әһалинин сијаһыјаалынмасы материалларында верилир.

IX ФӘСИЛ

ӘМӘК МӘҢСУЛДАРЛЫҒЫ ВӘ ӘМӘК ӨДӘНИШИ СТАТИСТИКАСЫ

§ 9.1. Әмәк мәһсулдарлығы һаггында аңлајыш вә статистиканын вәзифәләри

Мәһсулдарлыг дедикдә мәһсул бурахылышынын истеһсал амилләри мәсарифинә нисбәти баша дүшүлүр. Јә'ни, мәһсулдарлығы һесаблајаркән мүүјјән һәчмдә истеһсал амиллә һесабына нә гәдәр мәһсул истеһсал олундуғу һесабланыр. Демәли, әмтәә тәсәррүфаты консепсијасына ујғун олараг мәһсул бурахылышы вә мәсрәфләрә даир мә'лумат олмасы тәләб олунур. Мәһсулдарлығы бүтүн игтисадијјат сәвијјәсиндә, саһәләр вә истеһсал ваһидләри үзрә һесабламаг олар. Амилләрин мәсарифи дедикдә һәммин мәһсулларын истеһсалына мөлб олунан бүтүн амилләр (үмуми мәһсулдарлыг), јахуд да мүүјјән амиллин мәсарифи, мәсәлән, әмәк вә ја капитал мәсарифи (амил үзрә мәһсулдарлыг) баша дүшүлүр.

Капиталын мәһсулдарлығыны һесабланмасы әсас капиталын гүјмәтләндирилмәсинин е'тибары системинин јарадылмасыны тәләб едир. Бундан фәргли олараг әмәк мәсарифләринин мигдары мәшғул олан ишчиләрин сајы вә ја онларын ишләдији вахтын мигдары илә ифалә олуна биләр.

Әмәк мәһсулдарлығы дедикдә конкрет әмәјин нәтичәси, онун мүүјјән вахт әрзиндә мөгсәдјөнлү фәалијјәтинин сәмәрәлилији баша дүшүлүр.

Көстәричиләрлә әлағәдар олараг социал-игтисади статистика мүүссисә вә бирликләрдә, милли игтисадијјат саһәләриндә әмәк мәһ-

сулдарлығынын сәвијјәсини өлчәмәли, онун динамикасыны өлчәмәли вә һабелә она тә'сир едән амилләри тәһлил етмәлидир.

§ 9.2. Чинси, шәрти-чинси вә дөјәр ифадәсилә әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәси кәстәричиләри

Әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәси вахт ваһиди әрзиндә истеһсал олунан мәһсулун мигдары илә, јахуд ад мәһсул ваһидинин истеһсалына сәрф едилән иш вахтынын мигдары илә өлчүлүр. Тәһрибәдә әмәк мәһсулдарлығынын мүстәгим вә әкс кәстәричиси һесабланыр. Вахт ваһидиндә мәһсул истеһсалы (W), истеһсал олунан мәһсулун һәчми (q) илә иш вахты мәсарифинин (T) нисбәти илә һесабланыр:

$$W = \frac{q}{T};$$

мәмулатын әмәк тутуму исә

$$t = \frac{T}{q} \quad \text{дүстуру илә һесабланыр.}$$

Мәһсулун һәчми натурал (чинси), шәрти-натурал вә дөјәр ифадәсиндә учота алындығындан орта һасилат кәстәричиләри дә һәммин өлчүлөрдә һесабланыр.

§ 9.3. Орта саатлыг, ортакүнлүк вә ортаајлыг (иллик) мәһсул истеһсалы кәстәричиләри вә онларын динамикасынын тәһлили

Иш вахтынын гәбул едилән өлчү ваһидиндән асылы оларат орта-саатлыг, ортакүнлүк, ортаајлыг, ортарүблүк вә ортанлык һасилат мүәјјән едилер. Ортасаатлыг һасилат истеһсал олунмуш мәһсулун һәчмини һәммин дөврдә әсас вә көмәкчи фәһләләр тәрәфиндән ишләниш адам-саатларын үмуми сајына бөлмәклә һесабланыр. Бу кәстәричи фактики ишләниш бир саат әрзиндә орта һасилаты сәчијјәләндирир, әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәсини даһа дүзкүн әкс етдирир.

Ортакүнлүк ҳасилат нсә истехсал олунмуш мөһсулун һәчмини фәһләләрин ишләдији адам-күнләрин сајына бөлмәклә һесабланыр. Ортакүнлүк һасилат иш күнүндән нә дәрәчдә мөһсулдар истифадә олундугуну сәчијјәләндирир. О, ортасаатлыг һасилатын иш күнүнүн орта давам етмә мүддәтинә һасилинә бәрабәрдир. Ортаајлыг һасилат нсә истехсал олунмуш мөһсулуи һәчмини ишчи һеј'әтинин орта сајына бөлмәклә һесабланыр. Бу кәстәричи ајдакы иш күнләриндән истифадә дәрәчәсини дә әкс етдирир. Бир мүәссисәнин мисалында әмәк мөһсулдарлығыныи сәвијјәсини вә динамикасыны тәһлил едәк.

Чәдвәл 33

Әмәк мөһсулдарлығыныи сәвијјәси вә динамикасы кәстәрнчиләри

Кәстәричиләр	Әсас илдә	Һесабат илиндә	Әсас илә нисбәтән һесабат илиндә %-лә
1. Истехсалчыныи гијмәтләрилә ҮДМ, мин.ман.	186053	190938	102,6
2. Әсас фәалијјәт ишчиләринин орта илик сајы, нәфәр	3325	3305	99,4
о чүмләдән фәһләләр	2888	2818	97,6
3. Фәһләләр ишләмишләр, мин адам-күнү	814	759	93,2
4. Фәһләләр мин адам-саат ишләмишдиләр	5560	5191	93,4
5. Иш күнүнүн орта давам етмә мүддәти, саат	6,83	6,84	100,1
6. Бир сијаһы фәһләсинә дүшән иш күнләри	281,86	269,34	95,6
7. Әсас фәалијјәт үзрә ишчиләрин тәрки- биндә фәһләләрин хүсуси чәкиси, фаизлә	86,86	85,27	98,2
8. Фәһләләрин орта саатлыг һасилаты, мин.ман.	33,46	36,78	109,0
9. Фәһләләрин орта күнлүк һасилаты, мин.ман.	228,56	251,57	110,1
10. Фәһләләрин орта илик һасилаты, мин.ман.	64422	67757	105,2
11. Бир сијаһы ишчисинин ортаилик һасилаты, мин.ман.	55956	57772	103,2

Мүәссисәдә бир фәһлә вә бир ишчи һесабы илә орта саатлыг, ор-
акүнлүк вә ортаиллик һасилат кәстәричиләри әсас илә нисбәтән
һесабат илиндә хејли артмышдыр. Һәмин кәстәричиләрлә иш вахты
иәсрәфләрн арасында гаршылыглы әләгә вардыр. Әкәр бир адам-
аата дүшән һасилаты иш күнүнүн орта давам етмә мүддәтинә вур-
саг, 1 адам-күн һесабы илә һасилаты тапарыг:

әсас илдә $33,46 \times 6,83 = 228,56$ мин ман;

Һесабат илиндә $36,78 \times 6,84 = 252,5$ мин ман.

Әкәр 1 адам-күн һесабы илә һасилаты иш ајынын орта фактики
давам етмә мүддәтинә вурсаг, бир фәһләнин ајлыг (рублүк, иллик)
һасилатыны һесаблајарыг. Әкәр бир фәһләнин ортаиллик һасилаты-
ны бүтүн ишчиләрн тәркибиидә фәһләләрн тутдуғу хүсуси чәки-
ринә вурсаг һәр сјаһы ишчисинә дүшән иллик һасилаты тапарыг.

Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығыны милли ијтисадијјатын мүхтәлиф
сәһләриндә јарыдалан үмуми дахили мәһсулун вә ја үмуми милли
кәлирин һәчмини мәшғул олан ишчиләрн ортаиллик сажына бөл-
иәклә һесабламаг олар.

§ 9.4. Әмәк мәһсулдарлығынын динамикасынын статистик өјрәнилмәси. Дәјишән тәркибли, сабит тәркибли вә гурулуш амили индексләри

Әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәсини вә динамикасыны өјрәнмәк
үчүн мүхтәлиф методлар тәтбиг олунур: натурал, әмәк вә дәјәр ме-
году. Натурал методун хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бу һалда
әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәси вә динамикасы кәстәричиләрн
һесабламаг үчүн натура кәстәричиләриндән истифадә олунур. Ста-
гистикада әмәк мәһсулдарлығынын динамикасы индекс методунун
кәмәјилә өјрәнилир. Конкрет мәһсул нөвү үзрә әмәк мәһсулдарлы-
ғынын динамикасы фәрди индексин дүстуру илә һесабланыр. Бу за-
ман вахт ваһидиндә истәһсал едилән мәһсулун һәчми вә ја мәһсулун
әмәк тутуму кәстәричиләрн дән истифадә едилир.

$$i_w = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = W_1; \quad W_0 \text{ вә } \text{јахуд } i_w = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1} = \frac{t_0}{t_1}$$

Бир нечә сех, мұәссисә вә бирлик үзрә бир мәһсул нөвү үзрә әмәк мәһсулдарлығының динамикасы үмуми индексләрини дүстуру илә һесаблина биләр. Бу заман истеһсал даһили вә гурулуш амилләрини әмәк мәһсулдарлығына тә'сирини өјрәнилмәси дә зәрури-дир. Бу мәгсәдлә статистикада дәјишән тәркибли, сабит тәркибли вә гурулуш амилләрини тә'сири индексләриндән истифадә едилир. Буну мисалла изаһ едәк:

Чәдвәл 34.

Мәһсул истеһсалы, әмәк мәсрәфләри вә фәһләнин орта һасиләти

Мүәс-сисә-ләр	Әсас дөвр			Һесабат дөврү			Һәр бир мү-әссисәдә иш вахтының нисбәти		Орта һаси-лат индек-си $W_1:W_0$
	Иплик һаси-латы, мин кг	мин а/с иш-лән-миш-дир	1 фәһ-ләпин һаси-латы, кг.	иплик һаси-латы, мин кг	мин а/с иш-лән-миш-дир	1 фәһ-ләнин һаси-латы, кг.	Әсас дөвр	Һеса-бат дөврү	
	q_0	T_0	W_0	q_1	T_1	W_1	d_0	d_1	
1	10710	105	102	7168	64	112	0,425	0,250	1,098
2	18176	142	128	27740	192	144,5	0,575	0,750	1,129
Җекуну	28886	247	116,9	34908	256	136,4	1,000	1,000	1,167

1 сажы мүәссисәдә әмәк мәһсулдарлығы әсас дөврә нисбәтән һеса-бат дөврүндә 9,8%, 2 сажы мүәссисәдә исә 12,9% артмышдыр. Бу ики мүәссисә үзрә әмәк мәһсулдарлығының нечә дәјишмәси әмәк мәһсулдарлығының дәјишән тәркибли индексини дүстуру илә мүәј-јән олуна биләр:

$$J_{w_{д.м}} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = W_1:W_0 = \frac{34908}{256} : \frac{28886}{247} = 136,4:116,9=1,167.$$

Һәмин индекси белә бир дүстурла да һесабламаг олар

$$J_{w_{қ.м}} = \frac{\sum W_1 d T_1}{W_0 d T_0} = \frac{112 \times 0,250 + 144,5 \times 0,750}{102 \times 0,425 + 128 \times 0,575} = \frac{136,4}{116,9} = 1,167 \text{ вә ја } 116,7\%$$

Бурада dT_1 вә dT_0 - һәр бир мүүссисә үзрә ишләнмиш иш вахтынын хусуи чәкисини көстәрир. Ики мүүссисә үзрә әмәк мәһсулдарлығы 16,7% јә'ни һәр бир мүүссисәдәкиндән даһа чох артмышдыр. Бу гурулуш амилинин тә'сирилә изаһ олунр. Бу амилини тә'сирийи арадан галдырмаг үчүн сабит тәркибли әмәк мәһсулдарлығы индексинин дүстурундан истифадә едилир:

$$J_{w}^{c.m.} = \frac{\Sigma W_1 dT_1}{\Sigma W_0 dT_1} = \frac{112 \times 0,250 + 144,5 \times 0,750}{102 \times 0,250 + 128 \times 0,750} = \frac{136,4}{121,5} = 1,123.$$

Демәли, ажры-ажры мүүссисәләр үзрә әмәк мәсрәфләринин хусуи чәкисинин тә'сири арадан галдырылдыгда, әмәк мәһсулдарлығы 12,3% артар. Гурулуш амилинин әмәк мәһсулдарлығына тә'сири индекси:

$$J_{w}^{г.р.} = \frac{\Sigma W_0 dT_1}{\Sigma W_0 dT_0} = \frac{102 \times 0,250 + 128 \times 0,750}{102 \times 0,425 + 128 \times 0,575} = \frac{121,5}{116,9} = 1,039.$$

Демәли, гурулуш амилинин тә'сирилә бу ики мүүссисәдә әмәк мәһсулдарлығы орта һесабла 3,9% артмышдыр.

Дәјишән тәркибли индекс=сабит тәркибли индекс х гурулуш амили индекси

$$\frac{\Sigma W_1 dT_1}{\Sigma W_0 dT_0} = \frac{\Sigma W_1 dT_1}{\Sigma W_0 dT_1} \times \frac{\Sigma W_0 dT_1}{\Sigma W_0 dT_0} = 1,123 \times 1,039 = 1,167.$$

Әмәк мәһсулдарлығынын динамикасыны өјрәнәркән әмәк тутумудан да истифадә едилир. Әмәк тутуму индекси

$$J_t = \frac{\Sigma t_1 q_1}{\Sigma t_0 q_1}$$

дүстуру илә һесабланыр. Әмәк тутумуна әсасән әмәк мәһсулдарлығынын динамикасы исә

$$J_w = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} \text{ дүстуру илэ һесаблиһыр.}$$

Ҷадвал 35.

Мәһсул истеһсалы, әмәк мәсрәфләри вә әмәк тутуму

Мүәсси-сәләр	Әсас дөвр			һесабат дөврү			Фәрди индекс $t_0:t_1$
	Мәһсу-лун миг-дары, сент	Иш вах-ты, а/с	Әмәк тутуму, а/с	Мәһсу-лун миг-дары, сент	Иш вах-ты, а/с	Әмәк тутуму, а/с	
	q_0	T_0	t_0	q_1	T_1	t_1	
№-1	100,000	50000	0,50	140000	56000	0,40	1,250
№-2	40,000	40,000	1,00	45000	38250	0,85	1,176
Җекуһу	140000	90000	0,643	185000	94250	0,509	1,263

Әмәк мәһсулдарлығыһын әмәк индекси

$$J_w = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{0,50 \times 140000 + 1,0 \times 45000}{0,40 \times 140000 + 0,85 \times 45000} = 1,22 \text{ вә } 122\%$$

Әмәк мәсрәфләринә ғәһәәт $\sum t_1 q_1 - \sum t_0 q_1 = 94250 - 115000 = -20750$ адам -саат олар.

Тәһрүбәдә әмәк мәһсулдарлығыһын дәјәр индексиһини дүстурундан даһа чоһ истифадә олунур:

$$J_w = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} ; \frac{\sum q_0 P_0}{\sum T_0}$$

Бә'зи һалларда әмәк мәһсулдарлығыһын һесаби орта индексиһини дүстурундан да истифадә олунур:

$$J_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1}$$

§ 9.5. Эмэк өдөниши көстөрүчилери

Ишчилерин эмэжинин өдөнилмөсү көстөрүчилери: онларын иштейлакына жөнөлдөн вөсөитдөн; эмэжин өдөнилмөсүнө чөкилөн башга мөсрөфлөрдөн; мүөссисөнин мөнфөөти вө башга мөнбөлөри һесабына ишчилөрө нөгд пул өдөнишлөри вө мүкафатлардан; Сөһм-лөр үзрө өдөнилөн двидентлөрдөн вө сөсиал күзөштлөрдөн ибарөт-дир. Үмүмү эмөк һаггы ишчилөрө нөгд пулла верилөн вө эмэжин на-тура формасында өдөнишиндөн ибарөтдир. Нөгд эмөк һаггына иш-чилөрө көрүлөн ишлөрө (вө жахуд ишлөнмиш вахта) көрө ишөмузд вө вахтамузд гиймөтлөрлө, тариф дөрөчөлөри илө вө вөзифө маашла-ры үзрө һесаблиан мөблөглөр дахил едилир. Онун мөблөги сатыш-дан өлдө олуна пул мөдахилинин вө жахуд мөнфөөтин мөблөгиндөн мүөжжөн фаизлө дө һесаблиана билөр. Эмөк һаггынын тәркибинө ис-теһсал наилийжөтлөринө көрө, хидмөт илинө көрө, иш стажына кө-рө, иш режими вө эмөк шөраити илө өлагөдар олан башга өдөниш-лөр дө дахил едилир.

Эмэжин натура формасында өдөнилмөсү ишчилөрө мүөжжөн мал-лар вермөклө вө мүөжжөн хидмөтлөр көстөрмөклө һөжата кечирилиз. Мөсөлөн, ишчилерин вө онларын аилө үзвлөринин шөхси төлөбаты-ны өдөмөк үчүн верилөн мөһсуллар, коммунал хидмөтлөринин өдө-нилмөсү, әрзаг, мөнзил вө жол хәрчиндө күзөштлөр едилмөсү вө жа-худ ишө кәлмөк үчүн чөкилөн нәглијат хәрчлөринин өдөнилмөсү вө с. Даһа чох мүөссисө вө тәшклатларын марағы илө өлагөдар олан хәрчлөр исө эмөк һаггына дахил едилмир. Бура ишчилерин ишө гө-булу, башга ишө кечирилмөсү вахты өдөнилөн бирдөфәлик мүави-нөтлөр вө күндәлик хәрчлөр, е'замнјјә хәрчлөри, шөхси машынын-дан хидмөти мөгсөдлөр үчүн истифадөжө көрө верилөн компенсаси-јалар, ишчилерин эмөк шөраитини јахшылашдырмайла өлагөдар олан хәрчлөр, верилөн хүсуси палтарларын вө ајагтабыларын дөјөри вө с. дахилдир. Әһалинин сөсиал мүдафиөсннө фактики ајырмалар мүөссисәлөрин, идарө вө тәшклатларын әһалинин сөсиал мүдафиө-си фондуна өдөнишлөриндөн јараныр.

Сөсиал мүдафиөжө шөрти һесаблиан ајырмалар иш верәнлөрин өз ишчилөринө вө буна һүгуу олан башга шөхслөрө вердији бирба-

ша өдөнишлөрдөн ибарөтдир. Онлара аиддир: иш мүгавиләси дајан-дырыдыгда вериләи ишдөн чыхма һаггы, мүөссисөнин ләгви вө ја-худ јенидөн тәшкили илө өлагөдар олараг ихтисара дүшөн ишчилө-рө верилөн мөблөглөр; Истеһсалат зөдәлөринө көрө эмөкгабилијјә-тинин гисмөн вө ја тамамилә итирилмөсүнө көрө өләвө һагг; пенси-јалара өләвөлөр; пенсијаја чыхан ишчилөрө бирдөфәлик мүавинөт-лөр; тәһсиллә өлагөдар олан мөзунийжөтлөрин һаггы; өз көриәсинө күчлула өлагөдар олараг 3 илө кими һаггы гисмөн өдөнилөн мөзу-нийжөтдө олан гадынлара верилөн компенсасија; алин вө орта ихтисас мөктөблөриндө охумага көндөриләи тәлөөлөрө верилөн тәгаүдлөр; ишчилерин вө онларын ушагларынын истираһәт евлөринө, санато-ријалара вө экскурсијалара көндөрилмөсү хәрчлөри вө с.

Муздлу ишчилерин эмөк һаггы ишверөнин һесабат дөврүндө јери-нө јетирилмиш ишө көрө муздлу ишчијө пул вө ја натура шөклиндө өдөдији һагг демөкдир. Эмөк һаггы малијјәләшдирмө мөнбөјиндөн асылы олмајараг пул вө натура формасында һесаблиан бүтүн газанч нөвлөринн, мүхтәлиф өләвөлөри вө сөсиал күзөштлөри өһатө едир.

§ 9.6. Эмөк һаггынын сөвијјәси вө динамикасынын статик өјрәнилмәси

Статистика үмүмү эмөк һаггынын һәчмиин, гурулушуну, сөвиј-јөсини, динамикасыны вө артмасы амиллөрини өјрәннр. Эмөк һаг-гынын сөвијјәси һесаблианаркөн үмүмү эмөк һаггы ишлөнмиш вахта вө ја ишчилерин орта сәјына бөлүнмөлидир.

Ортасаатлыг эмөк һаггы үмүмү эмөк һаггыны фәһлөлөрин ишлө-дији адам-саатларын сәјына, ортакүндәлик эмөк һаггы исө үмүмү эмөк һаггыны ишлөнмиш адам-күнлөрин сәјына бөлмөклө һесабла-ныр.

Ортаајлыг эмөк һаггы үмүмү эмөк һаггыны фәһлөлөрин ортаај-лыг сәјына бөлмөклө һесабланыр. Ортарүблүк вө ортаиллик эмөк һаггы да бу гәјдада һесабланыр. Эмөк һаггынын динамикасы мүхтө-лиф дөврлөр үзрө ора эмөк һаггы сөвијјөсини мүгајисө етмөклө өј-рәнилиз. һәмин орта көмијјөтлөрин дөјишмөси, јә'ни дөјишөн тәр-кибли орта эмөк һаггы индекси ајры-ајры ишчилерин эмөк һаггы сө-

вијјеләринин дәјишмәсиндән вә һәмин ишчиләрин сәјчә хусуси чәкиләринин дәјишмәсиндән асылдыр:

$$\frac{\Sigma f_1 d_1}{\Sigma f_0 d_0} = \frac{\Sigma f_1 d_1}{\Sigma f_0 d_1} \times \frac{\Sigma f_0 d_1}{\Sigma f_0 d_0} \text{ вә јахуд } J_f^{am} = J_f^{cm} \times J_f^{cm}$$

Бурада f_0 вә f_1 -әсас вә һесабат дөврүндә орта әмәк һаггынын фәрди вә ја грун үзрә сәвијјеләрини; d_0 вә d_1 - ишчиләрин тәркибиндә мүхтәлиф әмәк һаггы сәвијјәси олан ишчиләрин сәјчә хусуси чәкиләрини кәстәрир.

Чәдвәл 36

Фәһләләрини ортаиллик әмәк һаггы индексләринин һесапланмасы

Мүәссисәләр	Әсас дөвр				Һесабат дөврү				Орта әмәк һаггы индекси: $f_1:f_0$
	Иллик үмуми әмәк һаггы, млн. ман (Fo)	Фәһләләрини ортаиллик сәјы (To)	Бүтүн фәһләләрини тәркибиндә х.ч. (do)	Ортаиллик әмәк һаггы, мин. маи (fo)	Иллик үмуми әмәк һаггы (F1) млн.ман	Фәһләләрини ортаиллик сәјы (T1)	Бүтүн фәһләләрини тәркибиндә х.ч. (d1)	Ортаиллик әмәк һаггы мин.маи. (f1)	
1	2400	1200	0,3	2000	5250	2500	0,5	2100	1,05
2	4200	2800	0,7	1500	3860	2500	0,5	1544	1,03
Јекуну	6600	4000	1,0	1650	9110	5000	1,0	1822	1,10

1 сәјлы мүәссисәдә фәһләләрини ортаиллик әмәк һаггы 5%, 2 сәјлы мүәссисәдә 3%, һәр ики мүәссисә үзрә бирликдә исә 10% артмышдыр.

Дәјишән тәркибли орта әмәк һаггы индексини һесаблајар:

$$J_f^{cm} = \frac{\Sigma f_1 d_1}{\Sigma f_0 d_0} = \frac{2100 \times 0,5 + 1544 \times 0,5}{2000 \times 0,3 + 1500 \times 0,7} = \frac{1822}{1650} = 1,104 =$$

= вә јахуд 110,4 фәиз.

Дәјишән тәркибли орта әмәк һаггы индекси аҗры-аҗры мүүссисә-
гәр үзрә һесаблинан орта әмәк һаггы индексләриндән жүксәкдир. Бу
сады мүүссисәдә ишчиләрин саҗынын даһа сүр'әтлә артмасы илә
магәдәрдыр.

Сабит тәркибли орта әмәк һаггы индексини һесаблајаг:

$$J_f^{cm} = \frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_0 d_1} = \frac{2100 \times 0,5 + 1544 \times 0,5}{2000 \times 0,5 + 1500 \times 0,5} = 1,041 \text{ вә јахуд } 104,1 \text{ фаиз.}$$

Демәли, аҗры-аҗры мүүссисәләрдә әмәк һаггы сәвијјәләринин дә-
јишмәси нәтичәсиндә бу ики мүүссисә үзрә бирликдә орта әмәк һаг-
гынын сәвијјәси 4,1 фаиз артмышдыр.

Гурулуш амилнин орта әмәк һаггынын динамикасына тә'сирини
мүүјјән едәк:

$$J_f^m = \frac{\sum f_0 d_1}{\sum f_0 d_0} = \frac{2000 \times 0,5 + 1500 \times 0,5}{2000 \times 0,3 + 1500 \times 0,7} = 1,061 \text{ вә јахуд } 106,1 \text{ фаиз}$$

Демәли, гурулуш амилнин тә'сирилә бу ики мүүссисәдә орта
әмәк һаггы 6,1 фаиз артмышдыр. Үмуми әмәк һаггынын тәһлилин-
дә онун артмасына һәмин амилләрин мүтләг тә'сиринин дә мүүјјән
шунмасы төләб олунур:

а) орта әмәк һаггынын дәјишмәси һесабына $\Delta F_f = \sum (f_1 - f_0) \times T_1$

б) ишчиләрин саҗынын вә јахд ишләнмиш вахтын дәјишмәси һе-
сабына $\Delta F_T = \sum (T_1 - T_0) \times f_0$

Орта әмәк һаггы индекси әмәк мөһсулдарлығы индекси илә дә
мүгајисә олунмалыдыр. Әмәк мөһсулдарлығы әмәк һаггындан даһа
сүр'әтлә артамалыдыр ки, бу да объектив зәрурәтдир.

Х ФӘСИЛ

ИСТЕҢСАЛ (ТӘДАВҮЛ) ХӘРЧЛӘРИ ВӘ РЕИТАБЕЛЛИК СТАТИСТИКАСЫ

§ 10.1. Истаһсал (тәдавүл) хәрчләри анлајышы вә статистиканын вәзифәләри

Тәкрар истеһсал просесиндә чанлы әмәк, әмәк чисмләри вә әмәк васитәләри сәрф едилир. Инкишаф етмиш әмәк бөлкүсү шәраитиндә истеһсал вә тәдавүл функцијалары чох вахт бир-бириндән ајрылыр. Мәһсулу һазырлајан мүүссисәләрин, бу мәһсулу истеһлакчылара чатдыран мүүссисәләрдән ајрылмасы дәјәри һиссәси кими истеһсал вә тәдавүл хәрчләринин дә ајрылмасына сәбәбд олур.

Мүүссисә вә бирликләри (фирмаларын) истеһсал хәрчләри мәһсул истеһсалына, иш вә хидмәтләр едилмәсинә вә һабелә сатыша чәкдикләри хәрчләрин пулла ифадәсиндән ибарәт олан маја дәјәри формасыны алыр. Демәли, маја дәјәри мүүјјән мәһсулун истеһсалына вә хидмәт кәстәрилмәсинә чәкнән мүхтәлиф хәрчләрин мәчмууидан ибарәтдир. Тәдавүл хәрчләринә исә мәһсулун истеһлакчылара чатдырылмасы илә әлағәдар олан мадди, әмәк вә пул мәсрәфләринин чәми дахил едилир. Буна мәһсулун базалара дашынмасы, сахланмасы, сортлара ајрылмасы, габа јығылмасы вә сатыш мәнтәгәләринин (мағазаларын) сахланмасы хәрчләри дахил едилир.

Сосиал-игтисади статистика мәһсулун (иш вә хидмәтләрин) маја дәјәринин вә һабелә тәдавүл хәрчләринин сәвијјәсини, динамикасыны, гурулушуну вә онлара тә'сир едән амилләри өјрәнмәклә сон

нәтижәдә истәһсал вә тәдавул хәрчләринин ихтисар едилмәси еһти-
јатларыны вә имканларыны ашкар етмәјә имкан верир. Сосиал-иг-
тисади статистика мәһсулуи (иш вә хидмәтләрин) маја дәјәринин
һесаблинамасы вә тәһлили методоложијасыны да даһма тәкмилләш-
тирмәлидир.

§ 10.2. Хәрчләрин тәснифаты, онларын гурулушунун тәһлили

Истәһсал (тәдавул) хәрчләринин игтисади мәзмунуна көрә гуру-
лушу хәрчләрии игтисади үнсүрләр үзрә ваһид тәснифатына әсасән
өјрәнилир. Республика Назирләр Кабинетинин 1996-чы ил 16 август
тарихли 111 сәјлы гәрары илә мәһсулуи (иш вә хидмәтләрин) маја
дәјәринин әмәлә кәтирән хәрчләр игтисади мәзмунуна көрә ашағы-
дакы үнсүрләр үзрә гурулашдырылыр:

- Матриал хәрчләри (гајтарылан туллантыларын дәјәри чыхыл-
магла);

- Әмәк һаггы хәрчләри;
- Сосиал еһтијачлара ајырмалар;
- Әсас фондларын амортизасијасы (көһнәлмәси);
- Саир хәрчләр.

Миһли игтисадијјатын ајры-ајры сәһәләриндә хәрчләрин игтиса-
ди үнсүрләр үзрә тәснифаты дәгигләшдирилир вә бә'зи әлавәләр
қилир. Белә тәснифат конкрет хәрч нөвләринин мәбләғини мөјјән
етмәјә имкан верир. Бунунла јанашы һарада вә нә гәдәр хәрч чәкил-
дији дә мөјјән олунмалыдыр. Бу мәгсәдлә хәрчләр каликулјасија
хәрч маддәләри үзрә дә гурулашдырымалыдыр. Белә гурулашдыр-
ма маја дәјәринин гурулушуну тәһлил етмәјә вә һансы хәрч маддә-
си һесабына маја дәјәринин ашағы салымасы имканлары олдуғуну
сөјләмәјә имкан верир. Мәсәлән, сәнајә мәһсулу маја дәјәринин гу-
рулушу ашағыдакы хәрч маддәләри үзрә өјрәнилир;

- һаммал вә материаллар; (истифадә үчүн гајтарылан туллантылар
чыхылыр);

- сатыналма мә'мулатлар, јарымфабрикатлар вә хидмәтләр;
- јаначаг вә енержи (техположи мәгсәдләр үчүн);
- истәһсал фәһләләринин әмәјинин өдәнилмәси хәрчләри;

- јени мөһсул нөвлөрүнүн истөһсалына һазырлыгга алаһадар хәрчләр;
- зај мөһсулдан иткиләр;
- аваданлыгларын сахланмасы вә истисмары хәрчләри;
- сөх хәрчләри;
- үмүмзавад хәрчләри;
- саир истөһсал хәрчләри;
- истөһсалатдан кәнар хәрчләр.

Тәәсүфлә гејд етмәлијик ки, хәрчләрин белә тәснифаты мөвчуд статистика һесабатында верилмир. Дөвләт Статистика Комитәсинин тәсдиг етдији 1-ИФ формалы һесабынын II бөлмәсиндә истөһсал хәрчләри ашағыдакы хәрч маддәләри үзрә гуулашдырылыр:

- һаммал вә материаллар;
- комплектләшдиричи материаллар вә јарымфабрикатлар;
- јанаһаг;
- енержи;
- кәнар тәшкилатларын јеринә јетирдији истөһсал һахартерли иш вә хидмәтләрин дәјәринин өдәнмәси;
- диһәр хидмәтләрин өдәимәси; (рабитә, мә'лумат-һесаблама хидмәти, мұһафизә, реклама, сәрнишин нәглијјаты, банк вә с.)
- сијаһы вә гејри-сијаһы ишчи һеј'әтинин пул вә натура форма-сында өмәк һаггы хәрчләри;
- бүтүн нөв сығорталар үзрә сәсиал ајырмалар;
- мұәссисәнин вәсаити һесабына сәсиал мұавинәтләр;
- әсас фондларын амортизасијасы;
- сығорта өдәмәләри;
- кредитләр үзрә фаизләр;
- мөһсулун маја дәјәринә даһил едилән веркиләр;
- саир хәрчләр.

Хәрчләрин гурулушу дедикдә исә јекуна көрә һәр бир хәрч мад-дәсинин тутдуғу хусуси чәкиси баша дүшүлүр. Маја дәјәринин гуру-лушу бир сыра дөврләр үзрә мұгајисәли сурәтдә тәһлил олунмагга онда баш верән дәјишикликләр ашкар өлурур вә бу да хәрчләрин артмасына вә ја азалмасына ајры-ајры хәрч маддәләринин нечә тә'сир етдијини сөјләмәјә имкан верир.

§ 10.3. Игтисадијјат саһәләриндә мөһсулун маја дәјәри көстәричиләри вә онларын статик өјрәнимәси

Милли игтисадијјатын саһәләриндә истөһсалын хусусијјәтләрин-н асылы олараг мөһсулун (иш вә хидмәтләрин) маја дәјәри үзрә көстәричидән истифадә олунур: 1) ајры-ајры мөһсулларын һәр маһидинин маја дәјәри; 2) мұгајисәли әмтәәлик мөһсулун маја дәјә-ри; 3) 1 маһ әмтәәлик мөһсула дүшән хәрч көстәричиси. Сәсиал-иг-тисади статистика һәммин көстәричиләр үзрә маја дәјәринин динами-касыны вә планын јеринә јетирилмәсини өјрәнир.

Әкәр мөһсул ваһидинин маја дәјәри планлашдырылырса, мұәсси-сәнин һесабатында ашағыдакы мә'луматлар верилмәлидир:

1. Әсас дөврдә мөһсул ваһидинин маја дәјәри (C_0);
2. һесабат дөврүндә мөһсул ваһидинин план маја дәјәри ($C_{пл}$);
3. һесабат дөврүндә планлашдырылан мөһсулун һәчми ($q_{пл}$);
4. һесабат дөврүндә мөһсул бурахылышынын фактики һәчми (q_1);
5. һесабат дөврүндә мөһсул ваһидинин фактики маја дәјәри (C_1).

Бу мә'луматлардан вә көстәричиләрдән истифадә едәрәк маја дә-јәри үзрә план тапшырыгларыны сәчијјәләндирән көстәричиләр системи гурулур:

1. Мөһсул ваһиди маја дәјәринин ашағы салынмасы үзрә план тапшырыгы индекси

$$i_{н.м.} = \frac{C_{пл}}{C_0}$$

2. Планда нәзәрдә тутулан маја дәјәринин ашағы салынмасы нә-тичәсиндә әлдә едиләчәк гәнаәтин үмүми мәбләғи:

$$\Delta_{пл} = (C_{пл} - C_0) \times q_{пл}$$

3. Мөһсул ваһидинин маја дәјәри үзрә планын јеринә јетирилмә-си индекси

$$i_{п.ј.ј.} = \frac{C_1}{C_{пл}}$$

4. Маја дөјөрүнн ашағы салынмасындан пландан өлавө өлдө өдн өн өнөтин үмүмн мәблөғи: $\Delta_{п.а.} = (C_1 - C_{пл}) \times q_1$

5. Мөһсул ваһиди маја дөјөрүнн өсөс дөврө нисбөтөн ашағы са-
ынмасындан өлдө өдилөн өһиөтин үмүмн мәблөғи

$$\Delta_{\phi} = (C_1 - C_0) \times q_1$$

Һөмин көстөричилөр арасында мүөјжөн асылылыг вардыр ки, бун-
дан маја дөјөрүнн динөмикасыны вө планын өеринө өетирилмөсини
төһлил өдөркөн истифадө олунур. Мөсөлөн, мөһсул ваһидинин маја
дөјөри үзрө план тапшырығы индексини планын өеринө өетирилмөси
индексинө вурмагла маја дөјөрүнн фактики ашағы салынмасы ин-
декси һесаблиһыр:

$$i_{пл.м.} \times i_{п.ж.} = \frac{C_{пл}}{C_0} \times \frac{C_1}{C_{пл}} = i_{\phi}$$

$$(C_{пл} - C_0) + (C_1 - C_{пл}) = \Delta C_{пл} + \Delta C_{п.ж.} = \Delta C_{\phi}$$

Бир нөв мөһсул истөһсал өдөн бир нечө мүөссисө үзрө маја дөјө-
ри индекслөрини һесаблиһаркөн һөм бу мүөссисөлөрин һесабат
мө'луматлары топлана билөр, һөм дө саһө методу илө орта маја дө-
јөри көстөричилөриндөи истифадө олуна билөр. Фөрз өдөк ки, ики
мө'дөн үзрө нефт һасилатына вө онун истөһсал хөрчлөринө даир
ашағыдакы мө'лумат вардыр. Һөмин мө'лумата өсөсөн 1 тон нефтин
маја дөјөри өсөс илө нисбөтөн һесабат илиндө

$$1 \text{ №-ли мө'дөндө } \frac{855}{900} \times 100 - 100 = -5\% \text{ ашағы дүшмүшдүр.}$$

$$2 \text{ №-ли мө'дөндө } \frac{540}{600} \times 100 - 100 = -10\% \text{ ашағы дүшмүшдүр.}$$

Ики мө'дөн үзрө нефт һасилаты вө онун маја дөјөри

Мө'дөн- лөрини сыра сајы	Нефт һасилаты, мин.тон		Мөсрөфлөр, мин.ман		1 тон нефтин маја дөјөри, мин.ман	
	Өсөс ил	Һесабат или	Өсөс ил	Һесабат или	Өсөс ил	Һесабат или
1	300	660	540000	564300	900	855
2	1400	1840	840000	993600	600	540
Дөхуну	2000	2500	1380000	1557900	690	623,16

Һөр ики мө'дөн үзрө 1 тон нефтин орта маја дөјөрини һесабла-
һаг:

$$\bar{C}_0 = \frac{\sum q_0 C_0}{\sum q_0} = \frac{1380000}{2000} = 690 \text{ мин ман/тон}$$

$$\bar{C}_1 = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1} = \frac{1557900}{2500} = 623,16 \text{ мин ман/тон}$$

$$J_c = \frac{\bar{C}_1}{\bar{C}_0} = \frac{623,16}{690,0} = 0,9031. \text{ вө } 90,31\%$$

Дөмөли, 1 тон нефтин орта маја дөјөри өсөс илө нисбөтөн һеса-
бат илиндө 9,69% ашағы салынмышдыр. Һөр ики мө'дөн үзрө һеса-
бат мө'уматларыны топламагла нефтин маја дөјөрүнн нечө дөјиш-
дијини һесаблиһаг:

$$J_c = \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_0 q_1} = \frac{1557900}{900 \times 660 + 600 \times 1840} = \frac{1557900}{1698800} = 0,9175$$

вө 91,75%. Дөмөли, 1 тон нефтин маја дөјөри орта һесабла
8,25% ашағы салынмышдыр. Һөмин һесабладығымыз индекслөр ара-
сындакы фөрг гурулуш аминин тө'сирилө изаһ олунур:
 $J_{г.р.} = 0,9031 : 0,9175 = 0,9843$ вө 98,43%

Демәли, гурулуш амилинии тә'сири нәтижәсиндә 1 тон нефтин орта маја дәрәри 1,57 фаиз ашагы дүшмүшдүр.

Әввәлдә көстәрдијимиз кими статистика мұғажисәли әмтәәлик мәнсулун маја дәрәрини дә әјрәнмәлидир. Мұғажисәли мәнсул дедик-дә һәм әсас дөврлә, һәм дә һесабат дөврүндә серија илә, күтләви сурәтдә истәһсал едилән мәнсул нөвләри баша дүшүлүр. Мұғажисәли әмтәәлик мәнсулун маја дәрәрини ашагы салымасы үзрә планнн јеринә јетирилмәсинин учоту бүгүн мәнсуллар үзрә јекун мә'лума-тына әсасән апарылыр вә тәһлил олунор. Маја дәрәрини ашагы са-лынмасы үзрә план тапшырығы индекси

$$J_{пл} = \frac{\sum C_{пл} q_{пл}}{\sum C_o q_{пл}}$$

дүстру илә һесабланыр. Сурәтлә мәнрәчин фәрғи мұғажисәли әм-тәәлик мәнсулун маја дәрәрини ашагы салынмасындан план үзрә әлдә едиләчәк гәнаәтин үмуми мәбләғини көстәрир.

План тапшырығларыңын јеринә јетирилмәсини гүјмәтләндирмәк үчүн маја дәрәрини фактики ашагы салынмасы индекси

$$J_{ф} = \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_o q_1}$$

дүстру илә һесабланыр вә әлдә едилән нәтичә план тапшырығы илә мұғажисә олунор. Фактики мәнсул бурахылышы планлашдыры-лаи мәнсул бурахылышындан фәрғләндијинә көрә индексләрин фактики мә'насы вә гәнаәтин үмуми мәбләғи зиддијјәтли көрүнә биләр. Буна көрә дә әләвә оларағ мұғажисәли әмтәәлик мәнсулун ма-ја дәрәри үзрә планнн јеринә јетиридәмәси индекси һесабланыр.

$$J_{п.ј.ј.} = \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_{пл.} q_1}$$

Бу дүструн көмәји илә мәнсул бурахылышының һәчминдә вә тәркибиндә баш верән дәјишикликләрин тә'сири әјрәнилир:

$$J_{г.р.} = \frac{J_{ф}}{J_{пл} \times J_{п.ј.ј.}} = \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_o q_1} : \left(\frac{\sum C_{пл} q_{пл}}{\sum C_o q_{пл}} : \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_{пл.} q_1} \right)$$

Бу кәсирләрин сурәти илә мәнрәчинин фәрғи илә "чешид ами-лини" фактики гәнаәтин план үзрә вә пландан әләвә гәнаәтин мәб-ләғиндән кәнарлашмасына тә'сири мүәјјән етмәк олар.

Мисал: Сәнајә мүәссисәсинин мұғажисәли әмтәәлик мәнсулунун ма-ја дәрәри һагында ашағыдакы мә'луматлар вардыр: планлашдырылан мұғажисәли әмтәәлик мәнсулун план маја дәрәри ($\sum C_{пл} q_{пл}$) - 1880 мил-јон манат, әввәлки илин ортаиллик маја дәрәри илә мұғажисәли әмтәәлик мәнсулун планлашдырылан һәчми ($\sum C_o q_{пл}$) - 2000 милјон ма-нат олмушдүр. Фактики истәһсал едилән әмтәәлик мәнсул: а) факти-ки маја дәрәрилә ($\sum C_1 q_1$) - 2120; б) план маја дәрәрилә ($\sum C_{пл} q_1$) - 2290; в) кечән илин орта маја дәрәрилә ($\sum C_o q_1$) - 2500 млн. манат олмушдүр. Маја дәрәрини ашагы салынмасы үзрә план тапшырығы индекси

$$J_{пл} = \frac{1880}{2000} = 0,94 \text{ вә ја } 94 \text{ фаиз олар.}$$

Маја дәрәрини ашагы салынмасындан план үзрә гәнаәтин мәб-ләғи: $1880 - 2000 = -120$ млн.манат олмалыдыр.

Маја дәрәрини фактики ашагы салынмасы индекси

$$J_{ф} = \frac{2120}{2500} = 0,848 \text{ вә ја } 84,8\%, \text{ гәнаәтин мәбләғи исә:}$$

$2120 - 2500 = -380$ млн.манат олар.

Демәли, мүәссисәдә маја дәрәрини ашагы салынмасы үзрә план тапшырығы вә маја дәрәрини ашагы салынмасындан гәнаәт үзрә план тапшырығы артығламасы илә јеринә јетирилмишдир.

Мұғажисәли әмтәәлик мәнсулун маја дәрәри үзрә планнн јеринә јетирилмәси индекси

$$J_{п.ј.ј.} = \frac{2120}{2290} = 0,926 \text{ вә ја } 92,6\%,$$

иәт исә 2120-2290=-170 млн.манат олар. Бүтүн һесаблинан көс-
ричиләр арасында ујғунсузлуғ вардыр ки, бу да "чешид амилинин"
"сирилә изаһ едилир: (-380)-(120)-(170) =-90 млн.манат, нисби
радәдә исә

$$\frac{0,848}{0,94 \times 0,926} = 0,974 \text{ вә јахуд } 97,4 \text{ фаиз.}$$

Мүгајисәли мәһсул планлашдырылан вә фактики бурахылан мәһ-
сулун бүтүн чешидләрини әһатә етмир. Бу нөгсаны 1 ман. әмтәәлик
мәһсула дүшән хәрч көстәричиси васитәсилә арадан галдырмаг
олар. 1 ман.әмтәәлик мәһсула дүшән хәрчин планлашдырылмасы
мүгајисәли олмајан мәһсулу да дахил етмәклә бүтүн әмтәәлик мәһ-
сулун маја дәјәринин динамикасыны вә планын јеринә јетирилмәси-
ни өјрәнмәјә имкан верир. Бир манат әмтәәлик мәһсула дүшән хәр-
чин сәвијјәси бүтүн әмтәәлик мәһсулун маја дәјәрини истәһсалчы-
нын гижмәтилә дәјәринә бөлмәклә һесабланыр:

$$\bar{S} = \frac{\sum Cq}{\sum Pq}$$

Лакин тәәсүфлә гејд етмәлијик ки, сәнајә мүәссисәләринин рүб-
лүк вә иллик һесабатындан әмтәәлик мәһсулун маја дәјәри
көстәричиләри чыхарылмышдыр. Одур ки, јухарыда көстәрилән
тәһлили апармаг үчүн мүәссисәнин аналитик мә'луматларындан ис-
тифадә олуна биләр ки, бу да мә'луматын әлдә олунмасы үчүн әла-
вә иш көрүлмәснин тәләб едир.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсулу маја дәјәри статистиканын әсас көс-
тәричиси натурал ифадә һәр нөв мәһсулун ваһидинин маја дәјәридир.
Маја дәјәринин сәвијјәси һәр бир мүәссисә вә тәсәррүфат катагори-
јасы үзрә вә кәнд тәсәррүфаты үзрә орта һесабла мүәјјән едилир.

Башга сәһәләрдән фәргли олараг кәнд тәсәррүфатында мәһсул
ваһидинин маја дәјәри илдә бир дөфә, анчаг илин ахырында һесаб-
ланыр. Ил әрзиндә исә хәрчләрин сәвијјәсинә нәзарәт етмәк үчүн

көрүлөй аяры-аяры ишлэрин һәр ваһидинин маја дэјәри һесабыланьр. Аяры-аяры бнткйлэрин һәр һектарына вә бир баш мал-гараја чәки-лән хәрч дә мүүјјән едилір.

Кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истехсалы хәрчлэри битки вә мал-гара нөвлэри үзрә, аяры-аяры хәрч маддэлэри үзрә учота алы-ныр. Кәнд тәсәррүфатында бүүи саһәләр үчүн үмуми олан хәрчләр-лә јанашы, сәчијјәви хәрч маддэлэри аярыча кәстәрилнр: тохум, күбрә, јем, зәһәрли маддэләр вә биодәрманлар, мал-гара үчүн дөшә-нөчәк. Хәрчлэрин үнсүрләр үзрә учоту (әмәк, јем, тохум, күбрә вә с.) натура вә дэјәр ифадәсилә апарылыр.

Кәнд тәсәррүфаты истехсалынын иғтисади сәмәрәлилийинин јүк-әддилмәсинин әсас јолларындан бири мөһсулларын, иш вә хидмәт-лэрин маја дэјэринин ашағы салынмасыдыр.

Кәнд тәсәрүфатында мөһсул ваһиди маја дэјэринин сәвијјәсини (с) 1 һектара вә ја бир баш мал-гараја дүшән хәрчин (з), 1 һектарыи вә ја 1 баш малын мөһсулдарлығына (у) нисбәти кими һесабламағ олар. Бу кәстәричилэрин һәр икиси интенсивләшдирмә иәтичәлэрини әкс ет-дирир. Буна ујғун оларағ маја дэјәри индексини 1 һектара вә ја 1 баш мала дүшән хәрч индексинә вә мөһсулдарлығ индексинә аяырмағ олар:

$$I_c = \frac{C_1}{C_0} = \frac{Z_1}{Y_1} : \frac{Z_0}{Y_0} = \frac{Z_1}{Z_0} : \frac{Y_1}{Y_0}$$

Һәмин индекслэрин һесабынамасыны ашағыдакы мисалла изаһ едәк:

Чәдвәл 38

Тәсәррүфатда тахылын мөһсулдарлығы,
1 һектара чәкилән хәрч вә маја дэјәри

Кәстәричиләр	Әсас дөвр	Һесабат дөврү	Индекс
1 сент.тахылын маја дэјәри (с), ман	6980	6060	0,868
1 һа тахыл саһәсинә дүшән хәрч, ман (з)	100600	127900	1,271
1 һект.мөһсулдарлығы, сент (у)	14,4	21,1	1,465

$$J_c = \frac{6060}{6980} = \frac{127900}{100600} : \frac{21,1}{14,4} = 1,271:1,465 = 0,868$$

вə жахуд 86,8 ƒаиз.

Демəли, 1 сент. тахылын маја дəјəри 13,2 ƒаиз ашағы сатынмышдыр; бурада мəһсулдарлыг 46,5 ƒаиз, 1 га тахыл сəһəсинə дүшəн хəрч исə 27,1 ƒаиз артмышдыр. Мəһсулдарлыг хəрчə нисбəтəн даһа сүр'əтлə артдығына кəрə 1 сент. тахылын маја дəјəри ашағы дүшмүшдүр.

Тикинти мəһсулу маја дəјəри статистикасы бир сыра хүсусијјəтлəри илə фəглəиир. Бу хүсусијјəтлəр иншаат мəһсулунун фəрди характер дашымасы вə узун мүддəтли истəһсал просеси олмасы илə изаһ едилир. Сəпаједəн фəрғли олараг иншаатда мəһсулун серија илə вə күтлəви сурəтдə истəһсал едилмəsi имканы јохдур. Ејни адлы вə тəјинатлы тикинти објектлəри өлчүсүиə, күчүнə, истифадə олунан материалын нөвүнə вə с. кəрə фəрғлəиирлəр.

Тикинтини маја дəјəри статистикасында өјрəнилəн əсас објект һəм гуртармыш, һəм дə битмəмиш тикинти истəһсалы үзрə кəрүлмүш тикинти-гурашдырма ишлəринин үмүми һəчмидир. Тикинти мəһсулунун маја дəјəри дə сəнајə мəһсулу маја дəјəри индекслəринин дүстурундан истифадə етмəклə тəһлил олунур.

Тəдавүл хəрчлəрини статистик өјрнəркəн ики əсас кəстəричи һесаблиыр: онун мүтлəг мəблəғи вə нисби сəвијјəsi, јə'ни хəрчлəрини мəблəғини мал дөвријјəsiиə ƒаизлə нисбəти.

Тəдавүл хəрчлəри статистикасында индекс методундан кениш истифадə олунур. Тəдавүл хəрчлəрини мүтлəг мəблəғинин вə нисби сəвијјəсини индекслəри һесабат кəстəричилəрини əсас дөврүн кəстəричилəринə нисбəти кими һесаблиыр. Тəдавүл хəрчлəринин нисби сəвијјəсини ашағы салымасындан əлдə едилəн гəнаəтин мəблəғи ашағыдакы дүстурла һесаблана билəр:

$$\Delta = \frac{\Delta Y_m \times Q_1}{100}$$

Бурада ΔY_m - тəдавүл хəрчлəрини нисби сəвијјəсинин азалмасыдыр ки, бу да һесабат вə əсас дөвлəрдəки ики сəвијјəнин фəрғилə тапылыр. Q_1 - һесабат дөврүнүн мал дөвријјəсидир.

Маја дөјөринин сөвијјөсинө тә'сир едөн амилләр тәһлил олунар-
кән һәм әсас, һәм дә һесабат дөврүндө хәрч үнсүрлөри үзрә онун гу-
рулушу мугәјисә олунмалыдыр. Белә мугәјисәни ејни мәһсул истех-
сал едөн мүәссисәләр үзрә апармаг даһа чох мәгсәдәујгүндур.
Республиканын Бакы шәһәриндә јерләшән ики заводунда истех-
сал хәрчләринин гурулушуну нәзәрдән кечирәк:

Чәдвәл 39

Сәттархан адына Машынгајырма вә "Азәртичарәттехника" заводла-
рында истехсал хәрчләринин гурулушу, јекунә көрә фаизлә
(1998-чи илин I јарымиллиндә)

Хәрч үнсүрлөри	Сәттархан адына завод	"Азәртичарәт- техника" заводу
Хаммал вә материаллар	44,30	11,36
Комплектләшдиричи материаллар		
вә јарымфабрикалар	12,50	-
Јаначаг вә енержи	15,10	13,40
Көнәр тәшкилатларын истехсал		
характерли иш вә хидмәтлөри	-	1,60
Дикәр хидмәтләрин өдәнилмәси	0,83	5,69
Әмәк һаггы хәрчлөри	16,50	38,89
Бүтүн нөв сығорталар үзрә социал		
ајырмалар	7,80	14,32
Мүәссисәнин вәсаити һесабына		
социал мүавинәтләр	0,79	-
Әсас фондларын амортизасијасы	1,48	-
Мәһсулун маја дөјөринә дахил		
едилән веркиләр	0,70	14,60
Хәрчләрин јекуну	100,00	100,00

Чәдвәлдә верилән мә'луматдан көрүндүјү кими мугәјисә олунан
иши заводда истехсал хәрчләринин гурулушу чидди сурәтдә фәрглә-
нир. Бу һәмни заводларын иш шәраити илә әлағәдардыр. Маја дөјө-
ринә тә'сир едөн амилләри тәһлил едәркән мәһсул ваһидинин маја

дәјеринә көрә тәсәррүфатлары җуплашдырмаҗ олар. Буну кәнд тәсәррүфаты мүүссисәләринин иллик һесабатында верилән мә'лумата әсасән һәјата кечирмәк олар.

§ 10.4. Мәнфәәт вә рентабеллик статистикасынын әсас көстәричиләри

Базар игтисадијјатына кечилдији индики дөврдә мүүссисәләр (фирмалар) вә саһибкарлар өз мәһсулларыны вә хидмәтләри сәрбәст базар җијмәтләрилә вә јахуд мугавилә җијмәтләрилә сатырлар. Истехсал вә хидмәтләр сферасында мәһсул вә хидмәтләрин сатышындан әлдә едилән вәсаитлә истехсал хәрчләринин фәрги илә мәнфәәтнин мәбләғи мүүјјән едилир. Тәдавул сферасы саһәләрнидә исә мәнфәәт башга чүрә мүүјјән едилир. Тәдавул сферасы саһәләринин мәһсулу сатдығы җијмәтә, истехсалчы мүүссисәләрә өдәнилән мәбләғләрлә јаиашы, тәдарүк, тәһизат вә сатыш хәрчләри вә һабелә тичарәт тәшкилатларынын хејри үчүн мүүјјән җијмәт әлавәси иәзәрдә тутулур. Буна көрә дә тәдавул сферасынын мәнфәәти сатылан җијмәт әлавәси илә тәдавул хәрчләринин мәбләғи арасындакы фәрглә мүүјјән еднлир.

Нәглијјат тәшкилатларынын мәнфәәти исә онларын дашыма хидмәтиндән әлдә етдији вәсаитлә һәммин хидмәтләрин көрүлмәси хәрчләринин фәргинә һесабланыр.

Учот вә статистика тәчрүбәсиндә баланс мәнфәәти вә һесаблама мәнфәәти фәрглендирилир. Баланс мәнфәәти - мүүссисәин (фирмаин) вә саһәнин балансында әкс етдирилән, бүтүн фәалијјәтдән әлдә едилән мәнфәәтнин үмуми мәбләғидир. Баланс мәнфәәтинин әсас һиссәси мүүссисә вә тәшкилатын әсас фәалијјәтиндән әлдә едилир. Мәсәлән, Сәттархан адына Машыгајырма заводунда 1998-чи илин I җарымилиндә мәһсулун (иш вә хидмәтләрин) сатышындан дахил олмалар (үмуми кәлир) 9730,8 милјон манат, әләвә дәјәр веркиси 1609,9 млн. ман, сатылмыш мәһсулун истехсал хәрчләри 7306,4 млн. манат олмушдур. Демәли, мәһсул сатышынын нәтичәси 814,5 млн.ман [9730,8-(1609,9+7306,4)] олар. Заводда саир сатышын нәтичәси исә 66,1 млн. манат, сатышдан кәнар хәрчләр исә 102,9 млн.

манат олмушдур. Беләликлә, заводун баланс мәнфәәти 777,7 млн.манат (814,5+66,1-102,9) олачагдыр.

Баланс мәнфәәтийдән бүдчәјә нлк нөвбәдә мәнфәәтдән ајырма-лар (35%) едилир, әмлак веркиси, торпаг веркиси вә башга верки-ләр вә бүдчәдән кәнар фондлара өдәмәләр едилир вә банк кредит-ләри үчүн фаизләр өдәнилер. Бундан сонра мүәссисәнин (фирма-нын) сәрәнчамында галан мәнфәәтин мәбләғи тапылыр.

Мүәссисәнин әлдә етдији мәнфәәтин үмуми мәбләғи вә јахул онун сәрәнчамында галан мәнфәәтии мүтләғ мәбләғи һәлә өнун нә дәрәчдә сәмәрәли ишләдијини әкс етдирмир. Бу мәгсәдлә рентабел-лик кәстәричиләриндән истифадә олунур: 1) тәтбиг олунап еһтијат-ларын, јә’ни активләрин (истеһсал фондларыны) рентабеллији; 2) һесаблама рентабеллији; 3) чари хәрчләрин рентабеллији. Принцип е’тибары илә милли игтисадијјатын бүтүн саһәләриндә истеһсал фондларына көрә үмуми вә һесаблама рентабеллијини мүәјјән етмәк олар. Бу кәстәричиләр баланс вә ја һесаблама мәнфәәтинин истеһ-сал фондларынын орта дәјәринә (әсас истеһсал вәсаитләрини вә мадди дөвријјә вәсаитләринин орта дәјәринә) нисбәтилә һесаба-ныр. Мисал: Заводун баланс мәнфәәти 8200 млн.ман, әсас истеһсал вәсаитләринин орта дәјәри 74000 млн.ман, мадди дөвријјә вәсаитләр-ринин орта дәјәри исә 8000 млн.манат олмушдур. Демәли, заводун үмуми рентабеллији 10 фаиз олар:

$$\frac{8200 \times 100}{74000 + 8000} = 10\%$$

Милли игтисадијјатын мүвафиг саһәләринин әсас капиталына (әсас истеһсал фондларына) көрә һесабланап рентабеллик кәстәри-чиләри дә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу саһәнин әсас фәалијјә-тиндән әлдә едилән мәнфәәтин әсас капиталын орта дәјәринә нис-бәтилә һесаблана биләр.

Чари хәрчләрин рентабеллији кәстәричиләри сәнаједә, кәнд тә-сәррүфатында мүвафиг саһәнин мөһсулунун сатышындан әлдә олу-нан мәнфәәтин мәбләғи 100-ә вуруб, алынан иәтичәни һәммин мөһсулун маја дәјәринә бөлмәклә һесаблана биләр. Тәдавул сфера-

сы сәһәләриндә исә рентабеллик сәвијјәси онларын әлдә етдикләри мәнфәәтин тәдавүл хәрчләринә вә мал дөвријјәсинә фаиз нисбәтилә, тикинтидә сифаришчијә тәһвил верилән һазыр объектләрдән вә иш мәрһәләләриндән әлдә олунан мәнфәәтин көрүлән ишләрин маја дөјәринә нисбәтилә һесабланыр.

§ 10.5. Истәһсал (тәдавүл) хәрчләри вә рентабеллик статистикасынын информасија мәнбәләри

Бүтүн мүәссисә вә тәшкилатлар, сәһмдар чәмијјәтләри, ширкәтләр, ассосиасијалар вә бирликләр статистика органларына вә игтисадиијјатын мүвафиг сәһәсиндә дөвләт тәнзимләnmәсини һәјата кечирән органа истәһсал вә тәдавүл хәрчләринә даир һесабат верирләр. Мүәссисә вә бирликләрин 1-ИФ “Мүәссисәнин (тәшкилатын) истәһсал фәалијјәт һаггында” рүблүк вә иллик һесабатын II бөлмәсиндә истәһсал хәрчләринин игтисади үнсүрләри үзрә мә’лумат верилир. Лакин, тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу һесабатдан хәрчләрин каликулјасија маддәләри үзрә тәснифаты верилмир. Әсас нөв мәнсулларын һәр ваһидииин маја дөјәринә даир мә’луматын һесабата дахил едилмәси дә мәгсәдәујғун вә фајдалы өларды. Малијјә фәалијјәтинин әсас көстәричиләри һаггында һесабат”да (форма 1 - малијјә) мәнсулун (ишин вә хидмәтләрин) сатышындаи пул мөдаһили, сатылмыш мәнсулун истәһсал хәрчләри, сатышын нәтичәләри, сатышданкәнар кәлир вә хәрчләр вә балаис мәнфәәти һаггында мә’лумат верилир. Һәмин һесабатда әсас истәһсал вәсаитләринин вә мадди дөвријјә вәсаитләринин орта дөјәринә даир мә’лумат да верилир.

Кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләринин иллик һесабатларында истәһсал хәрчләринә, сатылмыш мәнсулларын там маја дөјәринә вә мәнфәәтә даир даһа әтрафлы мә’лумат верилир. 9-АСК вә 13-АСК сәјлы биткичилик вә һејвандарлыг мәнсуллары истәһсалына вә маја дөјәринә даир мә’луматлар битки вә мал-гара нөвләри, мәнсул нөвләри үзрә көстәрилер. Кәнд тәсәррүфаты мәнсулларынын сатышына даир 7-АСК формалы чәдвәлдә сатылмыш мәнсулларын мигдары, там маја дөјәри, сатышдаи әлдә едилән вәсаит вә малијјә нәтичәләри (мәнфәәт, зәрәр) һаггында жениш мә’лумат верилир. 8 АСК

сәјлы “Әсас истәһсалата хәрчләр” формасында әсас истәһсалата, о чүмләдән биткичиликдә вә һејвандарлыгдә мәнсул истәһсалына хәрчләрини мәбләғи игтисади үнсүрләр үзрә көстәрилер. Бурада ичтимай сығортаја вә сосиал тәмината ајырмалары да дахил етмәклә әмәјин өдәниши хәрчләри, кәнар тәшкилатларыи хидмәтләринин өдәнилмәси хәрчләри, әсас вәсаитләрин амортизасијасы, сығорта өдәмәләри вә саир хәрчләр көстәрилер. Һәмин һесабатын II бөлмәсиндә кәнд тәсәррүфаты мәнсулларынын истәһсалы вә сатышына чәкилән хәрчләрә даир даһа мүфәссәл мә’лумат верилир.

Кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләринин иллик һесабатында верилән мә’лумата әсасән әсас мәнсулларын һәр ваһидинин маја дөјәринин динамикасыны, рентабеллијин сәвијјәсини вә динамикасыны һесабламаг вә тәһлил етмәк олар.

ХІ ФӘСИЛ

ӘҒАЛИНИИ ҺӘЈАТ СӘВИЈҖӘСИ СТАТИСТИКАСЫ

§ 11.1. Әғалинии һәјат сәвијҖәси һағтында анлаҗыш вә статиканын вәзифәләри

“Әғалинин һәјат сәвијҖәси” анлаҗышы дар вә кениш мә’нада баша дүшүлүр. Бу анлаҗыша әғалинин мүхтәлиф мадди вә мә’нәви не’мәтләр истеһлакынын һәчми вә артаи тәләбатын өдәнилмә дәрәчәси дахилдир. Дар мә’нада әғалиини һәјат сәвијҖәси дедикдә адамларын анчаг шәхси истеһлакы, кениш мә’нада исә чәмиј-јәт һәјатынын социал-игтисади шәраитиин бүтүи комплекси баша дүшүлүр.

Статистиканын башлыча вәзифәси әғалинин һәјат сәвијҖәси көстәричиләрини һесаблаимасы методолокијасыны, һәмин көстәричиләрин тәһлили истигамәтләрини әсасландырмагдан вә һәјат сәвијҖәсинә тә’сир едән амилләри өјрәнилмәси методларыны ишләјиб һазырламагдаи ибарәтдир.

§ 11.2. Әғалинин һәјат сәвијҖәсинин көстәрнчиләр системи

Әғалинин һәјат сәвијҖәсини өјрәнмәк үчүи статистиика көстәричиләр системини ишләјиб һазырламышдыр. Һәјат сәвијҖәсинин үмумиләшдиричи көстәричиләринә: үмуми милли кәлирин, халис вә сәрәнчамла галаи кәлирин үмуми һәчми; сон истеһлака вә фактики сон истеһлака чәкилән хәрчләрин мәбләғи; сәрәнчамда

галан кәлирдә сои истехлак хәрчләрийин вә фактики сои истех-
лака чәкилән хәрчләрин тутдугу хусуси чәкиси; әһалинин һәр нә-
фәринә дүшән үмуми милли кәлирии, сәрәнчамда галан кәлирин
сои истехлака чәкилән хәрчләрин мәбләғи аид едилир. Һәјат
сәвијјәси көстәричиләри системинә әһалинин кәлирләри дә да-
ддир. Әһалинин илк кәлирләри, мәчмуу кәлирләри вә сәрән-
чамда галан кәлирләри фәрғләндирилир. Илкин кәлирләрә ис-
теһсалатда бирбаша иштирак етмәкдән әлдә олунан кәлирләр да-
хил едилир. Һәммин көстәричинин анчаг ишләјәнләр үчүн һесаб-
ланмасы мәгсәдәүјғундур. Мәчмуу кәлир - әһалиини пулла ифадә
олунан бүтүн пул вә натура кәлирләринин чәминдән ибарәтдир.
О чари вә мүгајисәли гијмәтләрдә һесаблаиыр. Мәчмуу кәлир көс-
тәричиси әһалиин һәр нәфәринә дүшән кәлирин мәбләғини һе-
сабламаг үчүн истифадә олунур.

Сәрәнчамда галан кәлир - мәчмуу кәлирләрин, пулсуз вә күзәшт-
ли хидмәтләрин дәјәринин чәминдән веркиләрин вә көнүллү үзвлүк
һағларынын мәбләғини чыхмагла мүәјјән олуиур. Әһалинин һәјат
сәвијјәси статистикасы әһалинин кәлирләринин сәвијјәсиндәки
фәрғләри өјрәнмәклә мәшғулдур. Бу мәгсәдлә јохсуллуғ һәддиндә
јашајан әһалиин һиссәси көстәричисиндән истифадә олунур.
Јә’ни, дөвләт тәрәфиндән мүәјјән олунан минимум истехлак бүдчә-
синдәи ашағы кәлири олан әһалинин хусуси чәкиси көстәричиси
һәтбиг олунур. Әһалини кәлирләрини нә дәрәчәдә фәрғләндији-
ни өјрәнмәк үчүн Лоренс әмсалы вә социал бәрәбәрсизлијини Чин-
ни әмсалы һесабланыр. Бу әмсалларын һесабланмасыны ашағыдакы
мисалла изаһ едәк. (чәдвәл 40). Лоренсин социал бәрәбәрсизлик
әмсалыны һесаблајаг:

$$I = \frac{\sum(x-y)}{2} =$$

$$\frac{(0,40-0,15)+(0,25-0,20)+(0,20-0,15) + (0,10-0,20)+(0,05-0,30)}{2} = 0,35$$

**Һәр нәфәрә дүшән кәлирин вә ев әмлакынын
һиссәсинә көрә әһалинин бөлүшдүрүлмәси**

Һәр нәфәрә дүшән кәлирин мәбләғи, мин.ман	Әһалинин үмүми сајын- да һиссә (х)	Ев әмлакын- дакында һис- сә (у)	х.у	х.кум.у
50-ә кими	0,40	0,15	0,06	0,06
50-70	0,25	0,20	0,05	0,08
70-90	0,20	0,15	0,03	0,10
90-110	0,1-	0,20	0,02	0,07
110 вә даһа чох	0,05	0,30	0,015	0,05

Кәлирләрин сәвијјәсиндә там бәрәбәрлик олдугда бу көстәричи сыфра, там гејри-бәрәбәрлик һалында исә ваһидә бәрәбәр олачагдыр. Чинниин сосиал бәрәбәрсизлик әмсалы исә

$D = 1 - 2 \sum x_{\text{кум.у}} + \sum x_{\text{у}}$ дүстурунун көмәжилә һесабланыр.

$$D = 1 - 2 (0,40 \times 0,15 + 0,25 \times 0,35 + 0,20 \times 0,50 + \dots) + \\ + (0,40 \times 0,15 + 0,25 \times 0,2 + 0,20 \times 0,15 + \dots) + \\ = 1 - 2 \cdot x \cdot 0,36 + 0,175 = 1 - 0,72 + 0,175 = 1 - 0,545 = 0,455$$

Бу көстәричи нә гәдәр ваһидә јахын оларса, демәли, сосиал бәр-бәрсизлијин сәвијјәси бир о гәдәр јүксәкдир.

§ 11.3. Әһалинин кәлирләри вә хәрчләри статистикасы

Һәјат сәвијјәси статистикасында кәлирләрин мүхтәлиф көстәричиләриндәи: номинал, реал, сон, мәчму, мобил вә башга көстәричиләриндән истифадә олунур.

Бүтөвлүкдә кәлир анлајышы субъект тәрәфиндән мүәјјән дөврдә әлдә олунап пул вәсаитинин, мадди не'мәтләрин вә хидмәтләрин мигдары илә сәчијјәләнир. МҺС-дә кәлир көстәричиләринин һесабланмасынын әсасыны инкилис иғтисадчысы Ч. Хиксонун вердији тәриф тәшкил едир. Һәмин тәрифә көрә кәлир мүәјјән дөврдә тәсәррүфат субъектинин өз капиталынын

малмамасы шәртилә истехлака сәрф едә биләчәји максимум мәбләгдән нбарәтдир. БМТ-ии төвсијәләринә ујғун олараг әһалинин кәлир кәстәричиләрини һесаблајаркән ашағыдакылар фәргләндирилир:

- һәр нәфәрә дүшән илкин кәлирләр чари вә мүгајисәли (сабит) гијмәтләрдә;

- әһалинин һәр нәфәринә дүшән сәрәнчамда галан фактор кәлирләри чари вә сабит гијмәтләрдә;

- әһалинин һәр нәфәринә вә ев тәсәррүфатына дүшән мәчму кәлир (дүзәлиш верилмиш сәрәнчамда галан кәлир).

Илкин кәлир (ИК) ев тәсәррүфатынын ишләјән үзвләринин мадди не'мәтләр истехсалында бирбаша иштиракындан әлдә етдији кәлир кими һесабланыр. Һәмин кәстәричи әләвә едилмиш дәјәрин илкин бөлүшдүрүлмәси нәтичәсиндә әлдә олуна кәлирләри: әмәк өдәнишини, гарышыг кәлирләр, мүлкијјәтдән халис кәлири, мәнзил саһибләринин өз истехлакы үчүн кәстәрдикләри мәнзил хидмәтләриндән әлдә олуна кәлири вә мәнфәәти әһатә едир.

Ев тәсәррүфатыныи вә фәрдләрин әлдә етдикләри кәлирләр өз әмәјини сатмасынын нәтичәси, активләрә малик олмасынын вә јахуд трансферт кәлирләри формасында ола биләр. Бу һалда әмәк өдәнишинә муздлу ишчиләрин үмуми әмәк һаггы вә ишверәнләрин социал сығортаја ајырмалары дахил едилир.

Сәрәнчамда галан кәлир (СГК) - бу дәвләт бүдчәси васитәсилә тәқрар бөлүшдүрмәдән сонра (веркиләрин өдәнилмәси, истехлак фондуна өдәнишләр вә күзәшtlәр верилмәси, мадди ярдым, пулсуз вә күзәштли хидмәтләр васитәсилә) адамбашына дүшәи кәлирдир. Һәмин кәлир бир-биринә әкс олан ики ахын нәтичәсиндә јараныр: бир тәрәфдән кәлирләрә вә мүлкијјәтә чари веркиләрин, социал сығортаја ајырмаларын, чәримәләрин, көнүллү үзвлүк һагларынын өдәнилмәси, диқәр тәрәфдән ев тәсәррүфатларына башга секторларын чари трансфертләри (пенсия, тәгаүд, мүавинәтләр), сығорта мүкафатлары вә өдәнишләри, күзәштли хидмәтләр вә с. кәстәрилир. Ев тәсәррүфатларынын сәрәнчамда галан кәлири белә мүәјјән олунур:

$$\text{СГК} = \text{ИК} + \Delta\text{ЧТ},$$

бурада $\Delta\text{ЧТ}$ -алынмыш вә верилимиш чари трансфертләрин фәргилә мөҗҗән едилән салдону көстәрир. Әһалинин һәҗат сәвиҗҗәсини өҗрәнәркән һәр шеҗдән әввәл милли кәлир көстәричисиндән истифадә олунур. Бу да мөҗҗән вахтда өлкә резидентләринин әлдә етдиҗи илкин кәлирләрин базар гиҗмәтләрилә чәминә (СИК) бәрабәрдир.

Республикада әһалинин һәҗат сәвиҗҗәсини вә иҗтисадиҗҗатын вәзиҗҗәтини комплекс тәһлил едәркән сәрәнчамда галаи милли кәлир (СГМК) көстәричисиндән истифадә олунмасы мәҗсәдәүҗундур. СГМК исә милли кәлирлә чари трансфертләрин салдосунун чәминә бәрабәрдир.

Трансфертләр тәкчә пулла деҗил, һәм дә натура формасында верилдиҗиндәи (тәһсил мәктәпләринин, сәһиҗҗәнин нулсуз хидмәти, натура формасында мадди җардым вә с.) һәмин натурал өдәишләри дә нәзәрә алан көстәричи: һәр нәфәрә вә ев тәсәррүфатына дүшән дүзәлнш верилмиш сәрәнчамда галан кәлир дә һесабланыр. Ев тәсәррүфатынын мәчму кәлири көстәричиси (МК) ев тәсәррүфаты үзвләринин әлдә етдикләри әмәк өдәнишинин вә башга пул мәдахилини, саһибкарлыг фәалиҗҗәтиндән вә көмәкчи тәсәррүфатдан кәлирләри, двидентләри, әманәтләр үзрә фаизләри, пенсиялары, тәгаүдләри, мүавинәтләри вә мүхтәлиф дотасиялары әһатә едир. Һәмин көстәричини ашағыдакы бәрабәрликлә һесабламаг олар:

$$\text{МК} = \text{СГК} + \text{СТ}$$

бурада СТ - ев тәсәррүфатларынын дәвләт идарә органларындан вә геҗрн-коммерсиҗа тәшкилатларындан әлдә етдикләри натура формасында социал трансфертләри көстәрир.

Әһалинин реал кәлирләринин дәҗишмәси өҗрәниләркән истеһлак гиҗмәтләри индексләриндән истифадә олунмагла дәҗишмәз гиҗмәтләрдә кәлирләр көстәричисиндән истифадә олунур. Чари гиҗмәтләрдә кәлир көстәричнләринә әсасән кәлирләрин һәчминә көрә аҗры-аҗры шәхсләрин вә ев тәсәррүфатларынын бөлкү сырасы гурулур.

Әһалинин пул кәлирләринин, хәрчләринин вә гәнаәтләринин мәнәһә вә гурулушуна даир әсас мә'лумат мәнбәји: әһалинин пул кәлирләри вә хәрчләри балансыдыр. Балансын кәлирләр һиссәсинин мә'луматына әсасән әһалинин пул кәлирләринин јаранма мәнбәләринә көрә гурулушуну вә динамикасыны тәһлил етмәк имканы бардыр. "Азәрбајчаныи Милли һесаблары" адлы статистик мәчмуәдә (1990-1998-чи илләр) әһалинин пул кәлирләри: әмәк һаггыны, әмәк һаггындан башга кәлирләри, һәр чүрә сатышдан кәлири, пенсия вә мүавинәтләри "тәгаүдләри", малијјә системиндән саир дахил олмалары, харичи валјутанын дәјишдирилмәсиндән кәләи кәлири, көчүрмәләри, аккредитивләри вә двидентләри әһатә едир.

Чәдвәл 41

Азәрбајчан әһалисинин пул кәлирләри

Көстәричиләр	1990-чи ил		1995-чи ил		1998-чи ил	
	милјард ман.	%	мил-јард ман.	%	милјард ман.	%
Пул кәлиринин чәми	1,0	100,0	6702,7	100,0	14423,8	100,0
Әмәк һаггы	0,7	70,0	1512,8	22,6	2445,3	17,0
Әмәк һаггындан башга кәлирләр	-	-	55,4	0,8	155,1	1,1
Һөһсул вә әмтәә сатышын-дан дахил олан кәлир	0,1	10,0	4229,5	63,1	8459,2	58,6
Пенсия вә мүавинәтләр	0,1	10,0	553,5	8,3	933,5	6,5
Тәгаүдләр	-	-	7,3	0,1	12,3	-
Малијјә системиндән дахил олмалар	0,1	10,0	100,2	1,5	840,1	5,8
Харичи валјутанын дәјиш-дирилмәсиндән кәләи кәлир	-	-	229,9	3,4	1576,5	10,9
Көчүрмәләр, аккредитивләр	-	-	0,6	-	1,2	-
Двидентләр	-	-	13,5	0,2	-	-

Һәмин мә'лумат мұһасибат вә статистика һесабатларынын, сә тәсәррүфатлары бүдчәләринин сечмә тәһгигатынын, веркиләр назирлижинин мә'луматына әсасланыр. Әһалинин һәјат сәвијјәси динамикасынын тәһлили кәлирләрин реал ифадәсинә әсасланыр. Бу мәгсәдлә әһалинин (сә тәсәррүфатларынын) сәрәнчамындан галан реал кәлирләр индекси һесабланыр:

$$J_{p/k} = \frac{J_{иск}}{J_p},$$

Бурада $J_{иск}$ - сәрәнчамда галан иоминал кәлирләр индексиини;

J_p - ичмал истеһлак гijмәтләри индексиини кәстәрир.

Ичмал истеһлак гijмәтләри индекси исә пулуи алычылыг габилитетин индексинин әкси кими һесабланаыр:

$$J_p = \frac{1}{J_{a.g}}; \quad J_{p/k} = J_{иск} \times J_{a.g}$$

Бөлкәләр, иктисадијјат сәһәләри вә социал групплар үзрә әһалинин кәлирләрини мұгајисәли тәһлил етдикдә адамбаньына дүшән кәлир кәстәричисиндән истифадә олунмасы мәгсәдәујгундур. Азәрбајҹаи Республикасында әһалинин һәјат сәвијјәсини вә онун динамикасыны гijмәтләндирмәк үчүн истифадә олунан әсас кәстәричиләр ашағыдакы чәдвәлдә верилмишдир.

Чәдвәлин мә'луматындан көрүндүјү кими сон беш илдә әһалинин һәр нәфәринә дүшән пул кәлирләри вә сәрәнчамында галан пул кәлирләри илдәи-илә артмышдыр. Лакин әһалинин сәрәнчамында галан реал пул кәлирләри 1994-чү илдә әввәлки илә нисбәтән ики дөфә азалмыш, сонракы илләрдә исә хејли артмышдыр. Бу онунла әләгәдардыр ки, 1994-чү илдә истеһлак гijмәтләри индекси әввәлки илә нисбәтәи 17,6 дөфә өлмуш, сонракы илләрдә исә нәзәрә чарпаҹаг дәрәчәдә ашағы дүшмүшдүр. Орта ајлыг реал әмәк һаггы индекси 1994-чү илдә 40%, 1995-чи илдә 80%, сонракы илләрдә исә 113 фаиздән 123,7 фаизә гәдәр артмышдыр. Ајры-ајры шәхләрин вә сә тәсәррүфатларынын кәлирләринин һәчминдән онларын истеһлак хәрчләринин үмуми мәбләғи вә гурлушу билаваситә асылыдыр.

Азәрбајҗан әһалиси кәлирләрийин динамикасы

Көстәричиләр	Илләр				
	1994	1995	1996	1997	1998
Адамбашына пул кәлир- ләри, мин ман	160,0	872,2	1127,0	1577,8	1822,8
Орта ајлыг әмәк һаггы, манат	15325	62467	89370	141643	168419
Әһалинин сәрәнчамында җалан реал пул кәлирләри, мин ман	66,9	1276,5	7714,6	11520,7	13986,8
Өзүндән әввәлки илә нисбәтән фаизлә:					
Адамбашына пул кәлир- ләри	885,3	544,9	140,7	128,6	115,5
Әһалинин номиал пул кәлирләри	897,3	551,2	142,1	129,8	116,6
Әһалинин сәрәнчамында җалан пул кәлирләри	909,0	554,0	141,6	129,2	116,1
Орта ајлыг әмәк һаггы	701,5	407,6	143,1	158,5	118,9
Әһалинин сәрәнчамында җалан реал пул кәлирләри	51,5	108,2	118,0	124,5	117,1
Истеһлак гијмәтләри индекси	1763,5	511,8	119,9	103,7	99,2
Орта ајлыг реал әмәк һаггы	40	80	113	123,7	119,9

МҺС-дә сон истеһлака хәрчләр вә фактики сон истеһлака хәрч-
ләр фәрҗләндирилир. Ев тәсәррүфатларынын сон истеһлакына хәрч-
ләрә:

- Истеһлак малларынын сатын алынмасына хәрчләр;
- истеһлак хидмәтләринин өдәнмәси хәрчләри;
- ев тәсәррүфатларынын өзүнүн сон истеһлакы үчүн истеһсал ет-
тији мәнсулларын натурал формада дахил олмасы;

- ев тәсәррүфатларынын әмәк өдәниши кими алдыглары натурал формада мәһсулларын истәһлакы;

- өз евиндә јашамаг үзрә хидмәтләр дахил едилир.

Ев тәсәррүфатларынын фактики сон истәһлакы исә һәм сәрән-чамда галан кәлир һесабына, һәм дә дөвләт идарә органларынын вә гејри-коммерсија тәшкилатларынын әһалијә тәғдим етдикләри натурал формада социал трансфертләр һесабына тә'мин едилән сон истәһлакын реал мигдарыдыр. Истәһлак малларынын әлдә едилмәси үчүн ев тәсәррүфатларынын хәрчләрини мүәјјән етмәк үчүн әсас мә'лумат мәнбәји: сечмә бүдчә тәһигатларындан, әһалинин пул кәлирләри вә хәрчләри балансындан, тичарәт статистикасындан ибарәтдир.

Ашағыдакы чәдвәлдә республика әһалиси хәрчләринин һәчмини вә гурулушуну сәчијјәләндирән мә'луматлар верилимшдир.

Чәдвәл 43

Республика әһалисинин пул хәрчләри

Кәстәричиләр	1995-чи ил		1996-чы ил		1997-чи ил		1998-чи ил	
	мил- јард ман.	%- лә	мил- јард ман.	%- лә	мил- јард ман.	%- лә	мил- јард ман.	%- лә
Пул хәрчләри - чәмин о чүмлөдән мал алынмасы вә хидмәтләрини өдәнмәси	6378,9	100,0	9265,2	100,0	12056,6	100,0	14662,7	100,0
Мәчбури өдәнишләр вә көнүллү үзвлүк һаглары	5773,2	90,5	8247,9	89,0	9594,7	79,6	10682,8	72,9
Әманәт гојулушларынын артымы вә гијмәтли кағызларын алынмасы	169,4	2,6	275,9	3,0	420,1	3,5	549,4	3,7
Әһалинин харижи валјута алынмасына хәрчләри	67,7	1,1	-19,4	-0,2	7,1	0,1	41,5	0,3
Јашајыш мәизилләринин алынмасы	364,1	5,7	760,8	8,2	2034,7	16,8	3389,0	23,1
	4,5	0,1	-	-	-	-	-	-

Чөдвөлдө верилән мә'луматдан көрүңдүжү кими сон дөрд илдө әһалинин пул хәрчләринин тәркибиндө мал алынмасына вә хидмәтләрин өдәнилмәсинә чәкдији хәрчләрин хусуси чәкиси 90,5 фаиздөн 72,9 фаизә гәдәр азылмыш, харичи валјутанын алынмасына чәкдији хәрчләрининин хиссәси исә 5,7 фаиздөн 23,1 фаизә гәдәр артмышдыр.

§ 11.4. Ичтимаи истеһлак фондлары вә сосиал тә'минат статистикасынын көстәричиләри

Ичтимаи истеһлак фондлары үмуми милли кәлирин бир хиссәси олмага әһалинин әмәк өдәниши фондундан әлавә мадди вә мә'нәви тәләбатынын өдәнилмәсинә јөнәлдилән вәсантдир. Тәхминән ичтимаи истеһлак фондларынын јарысы мүаличәханаларын, санаторијаларын, истираһәт евләринин, ушаг идарәләринин, мүхтәлиф тәдрис вә мәдәни-маариф тәшкилатларынын сахланмасына вә әһалијә пулсуз вә ја күзәшtlә едилән башга хидмәтләри өдәнилмәсинә хәрчләнир. Ичтимаи истеһлак фондлары ишчиләрә пенсия, тәгаүд, мүвәггәти әмәк габилијјәтини итирмә һалларында мүавинәт вермәк үчүн мәнбә ролуну ојајыр. Ичтимаи истеһлак фондлары довләтии мәнзил фондунун сахланмасына чәкилән хәрчләри өдәмәси, әһалинин мүаличәси вә тәһсил алмасы хәрчләринин өдәнилмәси үчүн дә әсас мәнбәдир. Статистика ичтимаи истеһлак фондларынын үмуми һәчминин вә һәр нәфәрә дүшән мәбләгини һесаблајыр вә һәмин көстәричиләрин динамикасыны өјрәнир.

Сосиал тә'минат дедикдә әмәк габилијјәти олмајан әһалинин мадди вә мәдәни-мәишәт тә'минатына јөнәлдилән тәдбирләр системи баша дүшүлүр. Сосиал тә'минатын әсасыны довләт сосиал тә'минат фондундан верилән өдәнишләр вә күзәшtlәр тәшкил едир. Статистика әмәк габилијјәти олмајан әһалинин сајыны вә тәркибини, һабелә һәр групун мадди тә'минатынын мәбләгини мүәјјән етмәлидир. Әһалинин мадди вәзијјәтинин мәибәләри һаггында даһа долғун мә'лумат мәнбәји әһалинин сијаһыја алынмасы материалларыдыр ки, бұрада һәр бир сорғу едилән шәхсин доланышыг мәнбәји көстәрилир. Статистика сосиал тә'минатын ајры-ај-

сүрлөрүни дә тәдгиг етмәлидир. Сосиал сығорта статистика-
 алинин гочалдыгда, мүвәггәти әмәк габилијјәтини итирдик-
 икәст олдугда, аилә башчысыны итирдикдә дәвләт һесабына
 а тәминатынын өлчүлөрүни дә мүәјјән едир. Сосиал сығор-
 мәсрәфләр бүдчәдә үмуми мәбләглә кәстәрилдији һалда, ста-
 ака бу мәбләғи мадди тәминатын новләри, ону алан әһали-
 категоријалары үзрә бөлүшдүрмәлидир. Бунунла әлагәдар ола-
 пенсијачыларын сајы, мүвәггәти әмәк габилијјәтини итирмәјә
 ә, һамиләлијә вә ушаг доғумуна кәрә, хидмәт илинә кәрә,
 лијә кәрә мүавинәт алан шәхсләрин сајы мүәјјән олунур.
 лијә пенсија верилмәси вә сосиал тәминат үзрә хидмәт кәс-
 илмәси аилә бүдчәсннә чиддн әлавәдир. Бу әһалинин дәвләт
 абына әлдә етдији чохсајлы өдәниш вә күзәшtlәрин бир һис-
 и олмагла онун реал кәлирләрүни хејли артырыр. Статистика
 линин ичтимаи истеһлак фондларындан алдығы вәсаитин үму-
 мәбләғини вә һәр нәфәрә дүшән мәбләғини һесаблајыр вә
 ун динамикасыны өјрәнир.

§ 11.5. Мадди не'мәтләр истеһлақынын һәчми, тәркиби вә динирикасы кәстәричиләри

Әһалинин истеһлак фонду һәр шејдән әввәл шәхси истеһлақдан
 ә һабелә мәдәни-мәишәт вә сәһијјә идарәләрүндә әһалинин мад-
 ди не'мәтләр истеһлақындан ибарәтдир. Тамамилә дәвләт тәмина-
 ында олан әһалинин әшја вә әрзаг тәһизаты да (орду, ушаг вә го-
 алар евләри вә .с) истеһлак фондуна аид едилир. Шәхси истеһлак
 фондуна әһалинин шәхси кәлирләри һесабына әлдә едилән мадди
 не'мәтләр вә хидмәтләр дахил едилир. Истеһлак статистикасы әһа-
 линин тәләбатыны өдәмәк үчүн мадди не'мәтләрин вә хидмәтләрин
 истифадәси просесләрүни өјрәнир. Онун вәзифәси: Истеһлақын
 үмуми һәчмини, тәркибини вә динамикасыны, истеһлак фондунун
 јаранма мәнбәләрүни өјрәнмәкдән, истеһлақын сәвијјәсини сәмә-
 рәли нормаларла мүгајисә етмәкдән, истеһлақын сосиал-игтисади
 амилләрлә гаршылығлы әлагәсини тәдгиг етмәкдән ибарәтдир.
 Мадди не'мәтләр истеһлақы натурал вә шәрти-натурал ваһидләрлә.

үмүмү һәчми исә дәјәр ифадәсилә өлчүлүр. Истехлакын гурулушу мөһсулларын саһәви мөһсубијјәтинә көрә, гита мөһсулларынын тәркиби вә калорилији үзрә өјрәнилир. Истехлак фондунун јаранма мәнбәләри үзрә мадди не'мәтләрин истехлақы ики група ајрылыр: 1) Мал истехлақы; хәстәханаларда, санаторијаларда, истирахәт евләриндә, ушаг идарәләриндә вә ордуда малла тәһһизат бурада ајрыча көстәрилир.

2) Кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләриндәи вә өз шәхси тәсәррүфатындан мөһсулларын натурал формада истехлақы. Јаранма мәнбәјинә көрә истехлак фонду фәрди газанч һесабына вә ичтимаи истехлак фондлары һесабына тә'мин едилән истехлақа ајрылыр.

Шәхси истехлак фондунун әсас һиссәси әһалинин инәхси кәлирләри һесабына әлдә едилән маллардыр; истехлакын галан һиссәси исә ичтимаи-мәдәии идарәләрдә ичтимаи фондлар һесабына истехлак едиләи мөһсуллардыр.

Фәрди истехлақыи сәвијјәсини сәчијјәләндирән әсас социал-игтисади көстәричи һәр нәфәрә дүшән истехлакын орта һәчмидир. Бу көстәричи истехлак едилмиш мөһсулларын һәчмини әһалинин ортаиллик сајына бөлмәклә һесабланыр. О натурал вә шәрти-натурал ваһидләрлә һесабланыр. Мәсәлән, 1997-чи илдә республикада һәр нәфәрә дүшән әт вә әт мөһсуллары истехлақы 16 кг, сүд вә сүд мөһсуллары истехлақы 144 кг, јумурта - 77 әдәд, балыг вә балыг мөһсуллары истехлақы - 1,6 кг, шәкәр - 14 кг, битки јағлары - 2,4 кг, картоф - 27 кг, тәрәвәз вә бостан мөһсуллары - 74, чәрәк - 145 кг олмушдур.

Төвсијә олунан сәмәрәли истехлак нормасына наил олунма сәвијјәсини сәчијјәләндирмәк үчүн истехлакын өдәнимә әмсалы һесабланыр: Әә=Иф:Ии (И - һәр нәфәрә дүшән истехлакын һәчмидир. Әһалинин узун мүддәт истифадә олунан мәдәни-мәишәт вә тәсәррүфат әшјалары илә тә'мин олунмасыны сәчијјәләндирән көстәричи һәр 1000 нәфәрә вә ја 100 аиләјә көрә һесабланыр. Истехлакын динамикасынын әсас көстәричиси истехлак олуимуш мөһсулларын мигдарынын фәрди индексидир. О, ајры-ајры мөһсуллар үзрә һесабат дөврүндә истехлакын натрал ифадәдә һәр нәфәрә дүшән һәчминин әсас дөврдәки һәчминә иисбәтилә һесабланыр:

$$i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

Бир нечә нөв мәһсул үзрә истехлакын үмуми индекси физики һәм индексинин агрегат дүстуру илә һесаблианыр:

$$J_q = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0}$$

Әһалинин хидмәтләр истехлакынын динамикасы да һәмин гайдада өйрәнилер. Бунунла јанашы, мадди не'мәтләрин вә хидмәтләрин истехлакынын үмуми һәм индекси дә һесаблианыр:

$$J_q = \frac{\sum q_1 P_0 + \sum d_1 P_0}{\sum q_0 P_0 + \sum d_0 P_0}$$

Бурада $d_1 P_0$ вә $d_0 P_0$ - һесабат вә әсас дөврдә истехлак олунмуш хидмәтләрин нөвләри үзрә мүгајисәли гижмәтләрдә дәјеридир.

Әһалинин һәр нәфәринә дүшән истехсалын үмуми индекси дә һесаблианыр:

$$J_{q/s} = \frac{\sum q_1 P_0}{\bar{S}_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\bar{S}_0} = J_q : J_s$$

Бурада $\bar{S}$ - әһалинин ортаиллик сајыны көстәрир.

Истехлак гижмәтләри индексләри һесаблинаркән пәракәндә шәбәкәдә сечилиб өйрәнилән маллар үзрә (чәки кими көтүрүлән бүтүн истехлак сәбәти үзрә) һесаблама апарылыр.

Истехлак сәбәти - әһали тәрәфиндән истехлак олунан әрзаг мәһсулларынын, малларын вә хидмәтләрин јыгымы вә онуи дәјеридир. Норматив вә фактики истехлак сәбәти фәргләндирилер. Норматив истехлак сәбәти (минимум вә сәмәрәли) әһалинин мүхтәлиф чинс-јаш группларынын елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәләбаты әсасында формалашыр.

Фактики истехлак сәбәти - бүтүн әһалинин вә онун аҗры-аҗры группларынын истехлакынын фактики гурулушуну әкс етдирир. Азәрбајҗан республикасында истехлак сәбәти шәрти аиләнин минимум тәләбатыны нәзәрә алмагла мүхтәлнф елми идарәләр тәрәфиндән мүәјҗән олуноур. Истехлак гijмәтләри индексн чәкили һесаби орта индекснн дүстуру илә һесабланыр:

$$J_p = \frac{\sum i_p \cdot P_o q_u}{\sum P_o q_u}$$

Бурада i_p - пәракәндә сатышын фәрди гijмәт индекснләрини;

P_o - әсас дөврүн гijмәтләрини;

q_u - истехлак сәбәтинә дахил олаи малларын вә хидмәтләрин ми-
гдарыны кәстәрир.

§ 11.6. Әһалинин мәнзиллә тә'мин олунмасы вә коммунал хидмәти кәстәричиләри

Статистика әһалинин мәнзил шәраитини өјрәнмәк үчүн мәнзил фондунун һәчмини мүәјҗән еднр. Мәнзил фонду дедикдә јашајыш ев-
ләри вә башга јашајыш биналары баша дүшүлүр. Мәнзил фонду
мәнсубијјәтинә кәрә дөрд груна аҗрылыр: 1) дөвләт мәнзил фонду;
2) мәнзил-тикинти коперативләринә мәхсус олан мәнзил фонду;
3) Әһалинин шәхси мүлкијјәтиндә олаи фәрди мәнзил фонду; 4) ху-
суси мүлкијјәтдә олан мәнзил фонду. Мәнзил фондунун м²-лә бөјүк-
лүјүнү әһалинин сајына бөлмәклә онун мәнзиллә тә'мин едилмәси
дәрәчәси өјрәнилир. Мәнзил фонду фәјдалы саһәдән вә јашајыш са-
һәсиндән ибарәтдир. Фәјдалы саһә јашајыш отагларынын вә әлавә
отагларын (мәтбәх, дәһлиз, ванна отағы) чәми саһәсиндән ибарәт-
дир.

Әһалинин мәнзиллә тә'мин олунмасы сәвијјәсини мүәјҗән етмәк
үчүн статистика мәскән салманын сыхлығы вә мәнзилләрин тәчрид
олунма дәрәчәсини һесаблајыр. Мәскән салманын сыхлығы һәр нә-
фәрә дүшән мәнзил саһәсилә өлчүлүр. Мәнзилләрин тәчрид олу-
масы дәрәчәси - аҗрыча мәнзили олан аиләләрин сајыны аиләләрини

луми сајына бөлмөклө һесабылар. Мәнзилләри абадлығы комму-
ал хидмәтинин ашағыдакы нөвләрилә сәчијләндирилир: електрик
шығы, су хәтти, канализасија, мәркәзи истиликлә вә гајнар су илә
ә'мин олунма. 5 вә даһа чох мәртәбәли биналар үчүн онларда лиф-
тин вә зибил хәттинин олуб-олмамасы да көстәрилиләр.

§ 11.7. Әһалијә мәишәт хидмәти статистикасынын әсас көстәричиләри

Әһалијә мәишәт хидмәти онларын мадди тәләбатынын даһа там
өдәнилмәсинә шәраит јарадыр. Статистика мәишәт хидмәти мүүсси-
сәләринин нөвләри үзрә сајыны учота алыр. Мәишәт хидмәтинин
бүтүн нөвләри ики саһә групуна ајрылыр: сәнајә характерли иш вә
хидмәтләр вә гәјри-сәнајә характерли иш вә хидмәтләр. I група аја-
габы вә палтарларын фәрди тикиши вә тә'мири үзрә, метал мә'му-
латларын тә'мири үзрә, мебелин, трикотажын тә'мири е'малатхана-
лары дахилдир. II група һамам вә чамашырханалар, фотографлар,
мәнзил тә'мири, кирајә мөнтәгәләри дахил едилир. Мәишәт хидмә-
ти саһәсинин бүтүн ишинин јекуну кими пуллу хидмәтләрин үмуми
һәчминдән вә мәишәт хидмәти мүүссисәләринин пул мәдаһилинин
үмуми мәбләғиндән истифадә олунур.

Әһалимин һәр иәфәринә дүшән мәишәт хидмәтинин һәчми вә
һәр 10 мин әһалијә дүшән мәишәт хидмәти мүүссисәләринин сајы
көстәричисиндән дә кениш истифадә олунур. Мәишәт хидмәти көс-
тәричиләри шәһәр вә кәнд јерләри үзрә ајрыча һесабылар.

§ 11.8. Әһалијә нәглијјат вә рабитә хидмәтнини әсас көстәричиләри

Әһалијә нәглијјат хидмәти статистикасында бир сыра категорија-
лардан истифадә олунур: сәрнишин дөвријјәси, әһалинин һәрәкәт
етмә әмсалы, сәрнишинин орта һәрәкәт сүр'әти.

Сәрнишин дөвријјәси - һесабат дөврүндә әлдә едилмиш билетләр
үзрә дашынылан бүтүн сәрнишинләрин чәми кетдији мәсафәни әкс
етдирир. Бу көстәричи дашынылан сәрнишинләри сајыны дашыма

мәсрәфинә вурмагла һесабланыр. Әһалинин һәрәкәтәтмә әмсалы - районун вә ја өлкәнин һәр бир сакининә дүшән мүүҗҗән нөв нәглиҗ-јатла кедишин сајыдыр. Сәрнишин дөвриҗҗәсини дашынылмыш сәр-нишинләрин сајына бөлмәклә дашыманын орта мәсафәси мүүҗҗән едилир. Сәриинләрин орта һәрәкәт сүр'әти исә вахт ваһиди әр-зиндә сәрнишинин кетдији јолун узунлуғу илә өлчүлүр.

Рабитә мүүссисәләри әһалиҗә телефон, телеграф, почт кәндәрмә-ләри, радиоверилишләри, телевизија васитәсилә хидмәт кәстәрир. Статистика хидмәтин һәр нөвү үзрә вә үмуми һәчмини учота алыр. (почта кәндәрмәләринин нөвләри үзрә сајы, чәкиси, телефон вә ра-диоверилиш нөгтәләринин ортаиллик сајы, телевизија каиаллары-нын сајы вә верилишләрин мүддәти).

Рабитә хидмәтинин үмуми һәчми рабитә мүүссисәләринин мүх-тәлиф хидмәтләрдән әлдә етдији пул мөдаһилинин үмуми мәбләғи-дә өлчүлүр. Әһалинин һәр 100 мин нөфәринә дүшән почт кәндәр-мәләринин сајы да һесабланыр.

ХІІ ФӘСИЛ

СӘҺИЈҖ, МААРИФ, МӘДӘИИЈҖӘТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ СТАТИСТИКАСЫ

§ 12.1. СәһијҖә вә бәдән тәрбијәси статистикасынын әсас көстәричиләри

СәһијҖә - әһалинин сағламлығыны горумағ, хәстәликләрин гаршысыны алмағ, сағлам әмәк вә мәишәт шәраити тә’мин етмәк, өлүмү сајыны азалтмағ вә әһалинин өмүр мүддәтини узатмағ саһәсиндә дәвләтти һәјата кечирдији кениш тәдбирләр системиндән ибарәтдир. Һәмин тәдбирләр мүаличә-профилактика вә санаторија про­филли сәһијҖә тәшкилатларынын фәалијҗәтилә һәјата кечирилир.

СәһијҖә органлары әһалијә мүаличә вә профилактика хидмәти көстәрир, әһалинин хәстәләнмәси вә өлүмүнүн сајынын азылдылма­сы үзрә ишләр көрүр, әтраф мүһит, мәнзилләрә вә коммунал турғу­ларына, әрзағ вә сәнајә мүәссисәләринә саитарија нәзарәтини һә­јата кечирир, аптек ишини кенишләндирир вә саитарија маарифи үзрә ишләр көрүрләр.

Санаторија-курорт идарәләринә - санаторијалар, санаторија-про­филаторијалар, мүаличә пансионатлары, курорт поликлиникалары вә мүхтәлиф мүаличәханалар аид едилир. Статистика идмаыш, бә­дән тәрбијәси вә туризмин инкишафыны да өјрәнмәлидир. Бу ишдә истираһәт евләри, пансионатлар, турист-базалары, сәјаһәт вә турист акентликләри вә бүролары бөјүк рол ојнајырлар. Бәдән тәрбијәси вә истираһәт идарәләринин нөвләри үзрә сајы вә онларда чалышан иш­чиләрни сајы да өјрәирилир.

Сәһијјә статистикасы әһалиин сәһһәтинии вәзијјәтнини онун үмуми хәстәләймәсини учота алмағ вә әлдә едилән мә'луматлары тәһлил етмәклә өјрәнир. Бу әһалинин мүаличә идарәләринә мүрачиәтинә әсасән өјрәнилир. Әкәр әһалинин хәстәләнмәси статистикасы тибби јардым үчүн хәстәләрин мүрачиәтинә әсасән гуруларса, мүвәггәти әмәк габилијјәтини итирмәклә хәстәләнмә статистикасы ажрыча апарылыр. Хәстәләнмә һалы учота алынаркән һәкимә мүрачиәт етмә һалларынын һамысы гјдә аланыр. Әкәр ејни хәстәликлә һәкимә тәқрарән бир ичә дәфә мүрачиәт едирләрсә, сонрақы мүрачиәтләр нәзәрә алынмыр. Грип, анкина вә с. үзрә һәкимә тәқрар мүрачиәт олунма һалларынын һамысы гејдә алыныр. Мүаличә олунмуш вә јенидән баш вермиш хәстәликләрә илк хәстәләнмә кими бахылыр. Хәстәликләрин учоту вә тәһлили хәстәләрә верилән статистика талонуна вә гәти диағноза әсасланыр. Статистика мүаличәханалара мүрачиәтин үмуми сајыны вә һабелә хәстәликләр үзрә сајыны учота алыр: 1) јолхучу хәстәликләр; 2) мүһүм јолхучу олмајан хәстәликләр; 3) мүвәггәти әмәк габилијјәтини итирмәклә хәстәләнмә; 4) тәһгигат јолу илә ашкар едилмиш хәстәликләр; 5) профилактик тибби мүајинәләр. Хәстәләнмәнини үмуми сәвијјәси әһали групплары үзрә хәстәләнмә һалларынын сајыны һәмийи групп әһалинин үмуми сајына нисбәтилә һесабланыр. Хәстәләнмәнин гурулушу исә ажры-ажры хәстәликләрин сајынын хәстәләнмәләрин үмуми сајына нисбәтилә һесабланыр. Әһалинин һәр 100 мин нәфәринә дүшән хәстәләнмә кәстәричиси исә бир сыра гусурлара маликдир: һесаблама бүтүн әһали үзрә биркә апарылыр, бә'зи хәстәликләрә аңчағ ушағлар тутулулар. Хәстәләнмә сәвијјәси әһалинин јаш групплары үзрәз һесабланса даһа јахшы олар. Сәһијјә статистикасында хәстәләнәнләр бир сыра демографик әләмәтләр үзрә групплашдрылырлар (чинсә, јаша, ихтисаса, миллијјәтә вә с. көрә).

Мүвәггәти әмәк габилијјәтини итирмәклә хәстәләнмәјә даир мә'лумата әсасән бир сыра нисби кәстәричиләр һесабланыр:

1) һәр 100 ишчијә дүшән әмәк габилијјәтини итирмә һалларынын сајы; 2) һәр 100 ишчијә дүшән әмәк габилијјәтини итирмә күнләринин сајы; 3) хәстәләнмәнин орта мүддәти. Мүаличә-профилак-

тибби идарәләри шәбәкәсинин учотуна да бөйүк әһәмиyyət вә-
р. Мүәличә идарәләринин тәснифатына уҗгун олараг бүтүн сә-
тәшкилатлары дөрд група аҗрылыр: мүәличә-профилактика; са-
рија - профилактика; тибби-мәһкәмә экспертизасы; аптекләр.
группа - поликлиникасы олан хәстәханалар, диспансерләр, кәнд
латориялары, сәһијјә мәнтәгәләри, ушаг вә аналарын мүһафи-
идарәләри вә санаторија-курорт тәшкилатлары дахил едилир.
I группа - епидемија әлејһинә мүбаризә апаран санитар идарәлә-
вә санитарија маарифи тәшкилатлары дахилдир.

II группа тибби-мәһкәмә экспертизасы бүролары дахилдир.
III группа аптекләр, аптек көшкләри вә амбарлары дахилдир.

Хәстәханаларын типинә, онларда олан чарпајыларын сајына вә
әрзиндә дахил олан хәстәләрин сајына көрә бөлүшдүрүлмәси
тәричиләри дә мүһүм әһәмиyyət кәсб едир.

Хәстәханаларын иши өјрәниләркән ашағыдакы көстәричиләрдән
гифадә едилир: чарпајы фондундан истифадә, чарпајыларын дөв-
јјәси вә хәстәханаларда өлүмүи сајы.

Чарпајы фондундан истифадә ил әрзиндә чарпајыларын факти-
тутулма күнләринин үмуми сајы илә сәчијјәләндирилир. Бу
тәричи хәстәханаларда олма чарпајы-күнләринин үмуми сајы-
ы чарпајыларын ортаиллик сајына нисбәтилә һесабланыр. Хәс-
әханаларда өлүм көстәричисини һесабламаг үчүн һесабат дөв-
үндә өләи хәстәләрин сајыны бүтүн хәстәләрин сајына бөлмәк
азымдыр.

Әһалинин сәһијјә идарәләри илә тә'мин олунмасы көстәричилә-
инә орта һесабла һәр 10 мин нәфәрә дүшән һәкимләрин вә хәстә-
ана чарпајыларынын сајы аид едилир. Әһалинин сағламлығынын
ләһкәмләндирилмәси ишиндә бәдән тәрбијәси вә идманын инки-
лаф етдирилмәси бөйүк әһәмиyyətә маликдир. Статистика идманчы
коллективләринин вә чәмијјәтләринин сајыны, идманчыларын сајы-
ны, идман усталарынын сајыны, дәрәчәли идманчылар һазырланма-
сыны вә һабелә идман гурғуларынын (стадионлары; идман заллары-
нын, үзкүчүлүк һовузларынын, футбол мејданчаларынын вә с. сајы-
ны вә тутумуну учота алмагла бәдән тәрбијәси вә идманын вәзијјә-
тини вә инкишафларыны өјрәнир. Идман ишчиләринин сајына вә

тәһсил сәвијјәсинә даир мә'луматлар да тошланыр. Идманчы мүтәхәссисләр һазырлајан мүхтәлиф мәктәбләрин сајы вә һабелә һазырланан мүтәхәссисләрин сајы да учота алыныр.

§ 12.2. Маариф статистикасынын әсас кәстәричиләри

Маариф дедикдә әһалинин тәһсил сәвијјәсинин јүксәдилмәсинә әнәлдилән тәдбирләр системи нәзәрдә тутулур. Бу исә өлкәдә умумтәһсил, техника-пешә, хүсуси орта вә али тәһсил мәктәбләри шәбәкәси вәситәсилә һәјатә кечирилир. Мәктәбәгәдәр ушаг тәрбиә идарәләри (көрпәләр еви, ушаг бағчалары) вә кадр һазырлајан вә ихтисасартыран мүхтәлиф институтлар, факултәләр вә курслар да маариф системинә аид едилир.

Маариф статистикасынын әсас кәстәричиләринә: иовләр үзрә тәдрис мүәссисәләринин сајы, ошларда охујанларын сајы, тәләбә гәбулу, мүтәхәссис бурахылышы вә мәктәбдән јайынма кәстәричиләри аид едилир. Умумтәһсил мәктәбләри статистикасы ибтидан, догтузиллик вә орта мәктәбләрин бүтүн типини әһатә едир. Мәктәбјашлы ушагларын сајынын һәр ил учота алынмасы мә'луматына әсасән ашағыдакы кәстәричиләр һесабланыр: 1) мүәјјән рајонда јашајан ушагларын јаш группалары үзрә мәктәб тәлими илә әһатә олунма кәстәричиләри; бу мәктәбдә охујан ушагларын сајынын мүвафиг јашда олан ушагларын сајына иисбәтилә һесабланыр. 2) мәктәб шәбәкәсинин инкишафы кәстәричиләри: шакирд јерләринин сајы вә онларын шакирдләрлә долмасы дәрәчәси, мәктәбләрдә дәст синифләрин мөвчуд олмасы кәстәричиси. Синифләрин долмасы әмсалы һәр синифдә фактики охујанларын сајыны норма үзрә шакирдләрин сајына бөлмәклә һесабланыр.

Мәктәбдәнкәнар вә мәктәбәгәдәр идарәләрин шәбәкәси дә өјрәтилир. Ушаг бағчалары вә көрпәләр еви шәбәкәси һаггында мә'лумат топланыр вә тәһлил олунур. Ушаг мүәссисәләриндәки ушагларын сајы вә ушагларын мәктәбәгәдәр ушаг идарәләри илә әһатә олунма әмсалы да һесабланыр. Кәнчләр сарајлары вә евләри, ушаг идмаи мәктәбләри, кәнч тәбиәтчиләр стансијалары вә саирә мәктәбдәнкәнар ушаг идарәләринә аид едилирләр. Кадр һазырлығы ста-

тистикасы али вә ортаихтисас мәктәбләринин сајы, төләбәләрин са-
јы, тәркиби, һәрәкәти, мүәллимләрин сајы вә тәркиби көстәричилә-
рини ишләјиб һазырлајыр. Али вә ортаихтисас мәктәбләри
төләбәләринин тәркиби өјрәниләркән онларын јашына, чинсинә,
мнллијјәтинә вә ихтисасына көрә группашдырылмасындан истифаде
олунур. Төләбәләрин тәркибиндә гадынларын тутдуғу хүсуси чәки-
синә дә фикир верилир.

Республикада али вә ортаихтисас тәһсилинин инкишафыны сә-
чијјәләндирән нисби көстәричи әһалинин һәр 10 мин нәфәринә дү-
шән төләбәләрин сајы вә мүтәхәссис бурахылышыдыр.

Әһалинин савадлылыг вә тәһсил сәвијјәси көстәричиләри дә һе-
сабланыр. Әһалинин савадлылыг сәвијјәси савадлы әһалинин сајыны
100-ә вуруб, 9-49- јашлы әһалинин сајына бөлмәклә һесабланыр.
Мүөјјән дилдә јазыб-охуја билән вә јахуд һеч олмаса охуја билән
шәхс савадлы һесаб едилир.

10 јашда вә даһа бөјүк јашда олан әһалинин һәр мин нәфәринә
дүшән тәһсилли шәхсләрин сајы да һесабланыр.

Ихтисаслы фәһләләрин һазырланмасы илә техники-пешә, техни-
ки мәктәбләр, фабрик-завод мәктәбләри мәшғул олурлар. Техни-
ки-пешә мәктәбләри статистикасы мәктәбләрини типи, иешәләр, ихти-
саслар үзрә сајына даир мә’луматы ишләјиб һазылајыр, шакирдлә-
рин тәркиби исә чинсинә, јашына вә тәһсили гуртардыгдан сонра
верилән дәрәчәјә көрә группашдырылмагла өјрәнлир.

Маариф вә кадр һазырлығы статистикасы тәһсил мәктәбләринин
мүәллимләрлә тә’мин олунмасы көстәричиләрини дә һесаблајыр:
ынларын сајы, һәрәкәти, ихтисас вә пешәләр үзрә тәркиби өјрәни-
лир. Али мәктәб мүәллимләринин тәркиби елми рүтбәләр (профес-
сор, досент, ассисент) вә елми дәрәчәләр (елмләр докторуа вә нами-
зәди) үзрә өјрәнилир.

Тәһсилини кәјфијјәтини гијмәтләндирмәк үчүн мүвәффәгијјәт
көстәричиләри һесабланыр. Мәсәлән, үмүмтәһсил мәктәбләриндә
шакирдләрин јухары синфә кечмә әмсаллары һесабланыр. Дәрс или-
нин ахырына шакирдләрин үмуми сајында икинчи ил һәммин синиф-
дә отуранларын хүсуси чәкиси һесабланыр.

§ 12.3. Мәдәнијјәт вә инчәсәнәт статистикасынын көстәричиләри

Мәдәнијјәт сөзүн кеиш мә'насында тарихән инсаи чәмијјәтинин јаратдыгы вә иикишаф етдирдији мадди вә мә'нәви гijмәтлиләрин мәчмуудур. Мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт фәргләндирилир. Мадди мәдәнијјәтә мәһсулдар гүввәләрин вәзијјәти вә адамларын әмәк тәрдишләри, мә'нәви мәдәнијјәтә исә елмин, маарифин, инчәсәнәтин вә ичтимаи тәфәккүрүн вәзијјәти дахилдир.

Мәдәнијјәт идарәләринә: китабханалар, музејләр, сәркиләр, клублар, мәктәбдәнкәнар тәрбијә очаглары, мәдәнијјәт вә истираһәт хијабанлары, нәбатәт бағлары, зоопарклар, радио вә телевизија верилишләри редасијалары вә китаб палаталары аид едилирләр.

Инчәсәнәт идарәләринә тамаша мүәссисәләри - театрлар, кино-театрлар, филармонијалар, сиркләр, концерт коллективләри, опералар вә с. аид едилир. Мәдәнијјәт статистикасы мәдәнијјәт вә инчәсәнәт идарәләринин сајыны вә иш көстәричиләрини өјрәнир. Клублар типинә көрә, онларда китабханаларын олуб-олмамасына көрә, киногоурғуларын, радиогоурғуларын, дәриәкләрин сајына көрә, тамаша салонундакы јерләрин сајына көрә группашдырылырлар. Клубларын фәалијјәтини сәчијјәләндирән көстәричиләрдән бири онларын тәшкил етдији тәдбирләрә, мәсәлән, мүһазирәләрә, ахшамлара, концертләрә вәс. кәлән динләјичиләрин сајыдыр. Театрларын ишини сәчијјәләндирән көстәричиләрә: онларын сајы, тутуму, тамашаларын сајы, о чүмләдән јеши гојулан тамашаларын сајы, репертуарларын сајы, тамашаја гојулан әсәрләрин ады вә сајы аиддир.

Һәр кино гурғусуна дүшән әһалинин сајы вә ја әһалинин 10 мин нәфәринә дүшән киногоурғуларынын сајы, кино-театрларда олан јерләрин сајы вә әһалинин һәр 100 мин нәфәринә дүшән киноја кәләнләрин сајы һесабланыр. Китаб, бурашура, гәзет, журнал бурахылышынын сајы, онларын тиражы, о чүмләдән милли дилдә бурахылышын вә тиражларын сајы да учота алыныр.

ХІІІ ФӘСИЛ

ИСТЕҢСАЛЫН СӘМӘРӘЛИЛИЈИ СТАТИСТИКАСЫ

§ 13.1 Истеҥсалын сәмәрәлилији анлајышы вә көстәричиләр системи

Өлкә игтисадијјатынын инкишафынын вә әһалинин рифаһынын јахшылашдырылмасынын әсасыны истеҥсалын сәмәрәлилијинин артырылмасы тәшкил едир. Игтисади нәзәријјә көрә онлар үмуми игтисади категорија олмагла мәһсул вә хидмәтләр истеҥсалы просесинин нәтичәлилији ме'јарыдыр вә сәмәрәлилијин статистика көстәричиләри мәчмуунда өз әксини тапыр.

Истеҥсалын сәмәрәлилији - адамларын ичтимаи вә шәхси төләбатынын өдәнилмәсинә јөнәлдилән истеҥсал нәтичәләрилә чанлы вә кечмиш әмәк мәсрәфләринин нисбәтини әкс етдирән ичтимаи-истеҥсал мүнәсибәтләринин мүәјјән сәчијјәсиндән ибарәтдир.

Истеҥсалын сәмәрәлилији ме'јары әмәк нәтичәләри илә әмәк мәсрәфләринин оптимал нисбәтиндән ибарәтдир. Әмәк сәрфинин нәтичәси кими әләвә едилмиш дәјәрин, үмуми дахили мәһсулун вә јахуд сәрәнчамда галан үмуми милли кәлирин һәчми гәбул едилә биләр. Сәмәрәлилик көстәричиләри - игтисади фәалијјәтин кејфијјәт нәтичәләринин конкрет миғдар ифадәсидир. Сәмәрәлилик кими мүрәккәб бир категоријаиы һәртәрәfli тәһгиг етмәк үчүн һәр һансы бир көстәричидән истифадә етмәклә кифәјәтләнмәк олмаз, истеҥсалын сәмәрәлилији статистикасынын көстәричиләри системиндән истифадә олуималыдыр. Һәмин көстәричиләр системинин башында үмумиләшдиричи интеграл көстәричи дурур. Онун тә'јинә-

бүтөвлүкдө иктисадијјат үзрө сәмәрәлиилијин үмүми наил олун-
уш сәвијјәсини миідарча әкс етдиирмәкдән ибарәтдир. Һәмин
көстәричинин динамикада тәһиги истеһсалын сәмәрәлиилијинин
ишмәсинин әсас гаһуһауғуһуһу ашкар етмәјә имкан верир.
истем һалында бирләшдирилән көстәричиләр мәчмуу истеһсалын
сәмәрәлиилијини комплекс статистик гижмәтләндирмәнин мәзмунуну
ишчил едир. Үмүмиләшдиричи көстәричилә јанашы һәмин систе-
ә: 1) әһалинин һәјат сәвијјәси көстәричиләри; 2) чанлы әмәкдән
истиғадәнин сәмәрәлиилијини көстәричиләри; 3) истеһсал фондла-
рыдан истиғадәини сәмәрәлиилијини көстәричиләри; 4) капитал го-
нушу вә инвестијиялардан истиғадәнин сәмәрәлиилијини көстәричи-
ләри дахилдир.

Һәр группун дахилинә сәмәрәлиилијин бу вә ја диқәс аспекти аз
ја чох дәрәддә әкс етдирән мүхтәлиф сәјда көстәричиләр дахил
дилә биләр. Даһа чох ириләшдирилмиш көстәричиләри әсас, даһа
чох хырдаланан көстәричиләри исә әлавә көстәричиләр һесаб ет-
мәк олар ки, бунлар сәмәрәлиилијин иктисади-статистик тәһлилинини
үчләндирмәјә имкан верир.

Истеһсалын сәмәрәлиилијинин үмүмиләшдиричи көстәричиси ки-
ми: - мәчму мәсрәфләрин һәр ваһидинә дүшән сәрәнчәмда галан кә-
лири; - мәчму мәсрәфләрини һәр ваһидинә дүшән үмүми дахили мән-
сулу көтүрмәк олар.

МҺС консепсијасына көрә әһалинин һәјат сәвијјәсинин әсас көстәри-
чиләринә: 1) әһалинин һәр нәфәри һесабы илә сон истеһлака вә үмүми
милли јығма истиғадә олунан сәрәнчәмда галан үмүми милли кәлир;

2) һәр нәфәрә дүшән сон милли истеһлака мәсрәфләр;

3) һәр нәфәрә көрә ев тәсәррүфатларынын сон истеһлака
чәкилән хәрчләр аид едилир.

Әһалинин һәјат сәвијјәси вә рифаһы нөгтеји-нәзәриндән сәмәрә-
лиилијин әсас һиссәви көстәричиләриндән башга бир сыра әлавә
көстәричиләр дә вардыр. Мәсәлән, чанлы әмәкдән истиғадәнин сә-
мәрәлиилијинин һиссәви көстәричиләринә: ичтимаи әмәк мәнсулдар-
лығынын сәвијјәси, әмәк мәнсулдарлығы илә әмәк өдәнишинин ар-
тым сүр'әтләринин нисбәти вә чанлы әмәјә гәнаәтин миғадары аид
едилир.

Истехсал фондларындан истифадәнин сәмәрәлилији кәстәричиләри грунуна: фондверими (әсас фондлардан истифадәнин сәвијјәси), әсас истехсал фондларына гәнаәт, мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышынын материал тутуму, мадди дөвријјә фондларына гәнаәт вә нәһајәт, рентабеллик аид едилир.

Инвестисијаларын, о чүмләдән әсас фондларын кенишләндирилмәси вә бәрпасынын, јә'ни капитал гојулушунун сәмәрәлилији кәстәричиләри системинә бир сыра кәстәричиләр аид едилир ки, онлардан ән әсасыны капитал гојулушунун үмуми сәмәрәлилијини гәбул етмәк олар.

Кәстәриләнләрлә әлағәдар олараг ичтимаи истехсалын сәмәрәлилији кими чоһчәһәтли, мүрәккәб бир просесин статик өјрәнилмәси вәзифәләрини белә мүәјјән етмәк олар: 1) истехсалын социал-игтисади сәмәрәлилијинин статик гijмәтләндирилмәси методолокијасыны ишләјиб һазырламагдан;

2) Социал-игтисади сәмәрәлилијин сәвијјәсини гijмәтләндирмәк вә динамикасыны өјрәнмәк үчүн кәстәричиләр системини гурмагдан;

3) мүасир игтисади нәзәријјә вә милли һесаблар системи консепсијасына әсасән истехсалын сәмәрәлилијинин үмуми вә һиссәви кәстәричиләринин һесабланмасы методолокијасыны ишләјиб һазырламагдан; 4) истехсалын сәмәрәлилијинин игтисади-статистик тәһлилини апармагдан, онун сәвијјәсинә вә динамикасына ајры-ајры амилләрин тә'сирини ашкар етмәкдән ибарәтдир.

§ 13.2. Истехсалын сәмәрәлилијинин үмумиләшдиричи кәстәричиси

Үмумиләшдиричи кәстәричинин әмәк нәтичәләрилә әмәк мәсрәфләрийин нисбәти өлдуғундан һәмин кәстәричи мүстәгим вә гејри-мүстәгим әмсаллар кими һесаблана биләр. Мүстәгим кәстәричидә нәтичә мәсрәфләрә, әкс кәстәрчидә исә мәчму мәсрәфләр нәтичәјә болүнмәлидир. Бу кәстәричиләрин һесабланмасында ичтимаи истехсалын нәтичәсини әкс етдирән кәстәричинин вә һабелә

мәчму мәсрәфләрин һәчминин мүәјјән олунмасы проблеми мејдана чыхыр. Нәтичә кәстәричиси кими ил әрзиндә истеһсал олунан же-ни дәјәр, јәни әләвә едилмиш дәјәр вә јахуд үмуми милли кәлир кәстәричиси кәтүрүлүр. Милли игтисадијат сәвијјәсиндә үмуми әләвә едилмиш дәјәр үмуми дахили мәһсул кәстәричиси кими меј-ана чыхыр. Демәли, сәмәрәлилијин үмумиләшдиричи кәстәричи-сини гуракән нәтичә қими ҮДМ вә ҮМК кәстәричиләрилә јанашы, халис кәлир вә халис дахили мәһсул кәстәричиләриндән дә исти-фадә олуна биләр. Беләликлә, истеһсалын нәтичәсиндәни истифадә етмәклә сәмәрәлилијин интеграл кәстәричиси, онун һесабланмасы имканыны нәзәрә алмагла бир нечә вариантда һесаблана биләр. Үмумиләшдиричи кәстәричинин һесабланмасынын бу вә ја диқәр вариантындан истифадә олунмасы тәһлилин конкрет мәгсәдиндән, ситуасијадан вә илкин статик информасијанын нечә верилмәсиндән асылыдыр.

Истеһсалын сәмәрәлилијинин үмумиләшдиричи кәстәричисини һесаблајаркән мәчму мәсрәф кими чари хәрчләрин чәми кәтүрүлә биләр ки, бу да бир тәрәфдән ичтимаи мәһсулун јарадылмасы ами-ли, диқәр тәрәфдән исә онун дәјәринин тәркиб һиссәси кими чы-хыш едир. Үмумиләшдиричи кәстәричинин бу методолокија илә гу-рулмасына әдәбијатларда чох вахт мәсариф варианты үзрә гурулма-сы модели дејилир.

Мәчму мәсрәф кими фактики хәрчләнмиш истеһсал амилләри-нин мәбләғи кәтүрүлүр: 1) әсас истеһсал фондларынын мәһсула ке-чирилмиш дәјәри (иллик амортизасија мәбләғи); 2) истеһсал просе-синдә истифадә олунмуш мадди дөвријјә фондларынын (хаммалын, матеиалларын, јанаचाғын вә башга мадди мәсрәфләрин) дәјәри; 3) Маdди истеһсал ишчиләринин үмуми әмәк, һаггы (әмәк һаггы фонду вә бу фонда кәрә һесабламалар).

Үмуми дахили мәһсулдан вә милли кәлирдән олан иткиләр мәһ-сулунун маја дәјәриндә учота алынмадығына кәрә мәчму мәсрәфләр-ин тәркибинә дахил едилмәлидир.

Истеһсалын сәмәрәлилијинин үмумиләшдиричи кәстәричисинин нәзәрдән кечирдијимиз мәсрәф методолокијасы илә јаныш, онун гу-рулмасынын ресурс варианты да мөвчуддур. Һәмин методолокијаја

көрө истехсалын нәтижәси фәалијјәтдә олан истехсал амилләринин үмуми һәчми илә мугәјисә олунур. Истехсалын ресурсларына аид-дир: 1) әсас истехсал фондларынын дәјәри; 2) мадди дөвријјә фондларынын дәјәри; 3) чанлы әмәк ресурслары (ишчи гүввәси).

Истехсалын сәмәрәлијинин үмумиләшдиричи көстәричиси тәчрүбәдә адәтән мәсрәф методу илә һесаבלаныр, чүнки мәһсул истехсалына чәкилән мәчму мәсрәфләрин мәбдәғинин мүһасибат вә статистика һесабатына әсасән мүәјјән олунмасы һеч бир чәтинлик төрәтмир. Үмумиләшдиричи көстәричинин һесаблауласынын икинчи вариантынын тәтбиғ олунмасы оиунла чәтинләшир ки, мадди ресурслар пул ифадәсиндә учота алындығлары һалда, ишчи гүввәси сајла учота алыныр. Демәли, онларын тигдарча өлчүлмәси үсулунун танылмасы проблеми јараныр. Ресурсларын мәчмуу нәзәри чәһәтдән ашағыдакы кими мүәјјән олуна биләр:

$$P_{\text{рес}} = \alpha \cdot \Phi_{\text{әс}} + \beta \cdot \Phi_{\text{дөв}} + \gamma \cdot P_T,$$

Бурада α, β, γ -и ресурсларын тәркиб үнсүрләринин ваһид өлчүјә кечирилмәси әмсалларыдыр;

$\Phi_{\text{әс}}, \Phi_{\text{дөв}}$ - әсас вә дөвријјә истехсал фондларынын пулла һәчминдр;

P_T - мадди истехсал ишчиләринин ортаиллик сајы илә өлчүлән чанлы әмәк ресурсларыдыр. Ресурсларын үмуми һәчминин ваһид өлчүјә кечирилмәси тәчрүби оларағ ики методла мүмкүндүр: - әмәк өлчү ваһиди әсасында; - пул өлчү ваһидинин көмәјилә. Биринчи һалда ресурсларын һәчмини белә мүәјјән етмәк олар.

$$P_{\text{рес}} = IF_T + P_T;$$

бурада IF_T - истехсал фондларынын әмәк өлчүсү илә һәчмини көстәрир.

Истехсал фондлары һәчминин әмәк өлчү ваһидинә кечирилмәси һәддиндән артығ мүрәккәб нросес олдуғундан о аңчағ әсас фондларын вә әмәк мәсрәфләринин саһәләрарасы балансынын мә'луматына әсасән һесаблаиа биләр.

Ресурсларын үмуми һәчми пул ифадәсилә һесаблинаркән чаплы әмәк ресурслары пул ваһидинә кечирилир вә мәчму ресурслар ашағыдакы кими мүәјјән олунур:

$$P_{\text{рес}} = \text{ИФ} + P T_n$$

Бурада $P T_n$ - шәрти пул гиймәтилә әмәк ресурсларыны көстәрир.

Әмәк нәтичәләриниң вә истәһсал амилләринин һесаблинамасынын мүхтәлиф методларынын мөвчуд олмасы илә әлағәдар олараг истәһсалын сәмәрәлилийиниң һесаблинамасынын ијримидән чох варианты тәклиф олуна биләр. Үмуми һалда истәһсалын сәмәрәлилийинин үмумиләшдиричи көстәричисинин һесаблинамасынын дөрд варианты тәклиф олунур: I. мүстәгим көстәричиләр:

а) мәсариф варианты үзрә

$$\Theta_{\text{мәс}} = \frac{\text{ичтимаи истәһсал нәтичәләри}}{\text{истәһсалын мәчму мәсрәфләри}}$$

б) ресурс варианты үзрә

$$\Theta_{\text{рес}} = \frac{\text{ичтимаи истәһсал нәтичәләри}}{\text{истәһсал ресурслары}}$$

II. Әкс көстәричиләр:

а) мәсариф варианты үзрә

$$\Theta_{\text{мәс.}} = \frac{\text{истәһсалын мәчму мәсрәфләри}}{\text{ичтимаи истәһсал нәтичәләри}}$$

б) ресурс варианты үзрә

$$\Theta_{\text{рес}} = \frac{\text{истәһсал ресурслары}}{\text{ичтимаи истәһсал нәтичәләри}}$$

Истәһсалын сәмәрәлилийинин үмумиләшдиричи көстәричиләринин һесаблинамасы вариантларыны схематик олараг ашағыдакы кими көстәрмәк олар:

**Истехсалын сәмәрәлилийинин үмүмиләшдиричи
көстәричисинин һесаланмасы вариантлары**

Мәсрәфләр - Ресурслар	Сәтир- ләр сајы	Әмәјин нәтичәси (сәмәрәси)			
		үмүми да- хили мәһ- сул-ҮДМ	Халис да- хили мәһ- сул - ХДМ	Үмүми милли кә- лир ҮМК	Халис мил- ли кәлир ХМК
А	1	2	3	4	5
Мәчмү әмәк мәсрәфләри - ӘМ	1	ҮДМ/ӘМ	ХДМ/ӘМ	ҮМК/ӘМ	ХМК/ӘМ
	2	ӘМ/ҮДМ	ӘМ/ХДМ	ӘМ/ҮМК	ӘМ/ХМК
Мәчмү әмәк ресурслары: Әмәк өлчү- сүндә - РТә јахүд пул ифа- дәсилә - РТп	3	ҮДМ/РТә	ХДМ/РТә	ҮМК/РТә	ХМК/РТә
	4	РТә/ҮДМ	РТә/ХДМ	РТә/ҮМК	РТә/ХМК
	5	ҮДМ/РТп	ХДМ/РТп	ҮМК/РТп	ХМК/РТп
	6	РТп/ҮДМ	РТп/ХДМ	РТп/ҮМК	РТп/ХМК

Истехсалын сәмәрәлилийинин үмүмиләшдиричи көстәричисинин нәиики сәвијјәси вә динамикасыны мүүјјән едәркән, һәм дә она ајры-ајры амилләрин тә'сирини ашкар едәркән мәсариф үзрә мүүјјән олу-нан әкс көстәричидән истифадә олунмасы даһа чох мәгсәдәүјүндүр.

§ 13.3. Истехсалын сәмәрәлилийинин һиссәви көстәричиләри

Истехсалын сәмәрәлилийинин мұхтәлиф тәзәһүрләри илә әлағә-дар олараг онун бир сыра чәһәтләринин һиссәви көстәричиләр сис-теминин көмәјилә ифадә етмәк олар. Һиссәви көстәричиләри бир нечә группда бирләшдирмәк вә онларын да тәркибиндә әсас вә әла-вә көстәричиләри ајырмаг олар.

Истехсалын сәмәрәлилийи көстәричиләрини, онларын тәркибин-дә шәрти дә олса сәсиал сәмәрәлилик көстәричиләрини вә игтиса-ди сәмәрәлилик көстәричиләрини һесабламаг үчүн милли һесабла-

рын, сәһәләрасы баланс схемаларындан, малијјә әмәлијјатлары-
нын ичмал чәдвәлинин, ичмал материал балансларынын, әһалинин
нул кәлирләри вә хәрчләри балансынын, әһали вә әмәк еһтијатла-
ры балансынын, мәһсул, әмәк вә маја дәјәри үзрә ичмал статистика
һесабатларынын мә'луматларындан истифадә олунур.

Халгын рифаһыны сәчијјәләндирән ичтимаи истеһсалын сәмәрә-
илијинин һиссәви кәстәричиләринә:

1) әһалинин һәр нәфәринә дүшән сон истеһлак үчүн истифадә
олунан үмуми милли кәлир;

2) әһалинин һәр нәфәринә дүшән јығым үчүн истифадә олунан
үмуми милли кәлир;

3) һәр нәфәрә дүшән ев тәсәррүфатларынын сон истеһлак хәрч-
ләри;

4) әһалинин һәр нәфәринә вә һәр ишчијә дүшән орта номинал
әмәк һаггы;

5) әһалинин һәр нәфәринә вә һәр ишчијә дүшән мәчму орта но-
минал вә реал кәлир;

6) әһалинин орта өмүр мүддәти вә игтисадијјатын сәмәрәилији-
нин әсасән социал чәһәтини әкс етдирән бә'зи башга кәстәричиләр.

Истеһсалын әсасән социал сәмәрәилијини сәчијјәләндирән әһа-
линин һәјат сәвијјәсинин һиссәви кәстәричиләри белә мүәјјән еди-
лир: әһалинин һәр нәфәринә дүшән сон истеһлака вә јығыма исти-
фадә едилән үмуми милли кәлир, кәлирләрин тәкрат бөлүшдүрүл-
мәси һесабына вә әһали балансынын мә'луматына әсасән сәрәнчам-
да галан үмуми кәлирин мәбләғини әһалинин ортаиллик сајына бөл-
мәклә һесабланыр. Әһалинин һәр нәфәринә дүшән сон истеһлак
хәрчләринин сәвијјәси исә кәлирләрин истифадәсн һесабынын вә
әһалинин ортаиллик сајына даир мә'лумата әсасән һесабланыр. Әһа-
линин һәр нәфәри һесабы илә ев тәсәррүфатларынын сон истеһлак
хәрчләринин сәвијјәси ев тәсәррүфатларынын сон истеһлакы үчүн
чәкилән хәрчләрин үмуми мәбләғинин әһалинин ортаиллик сајына
һисбәтилә һесабланыр. Әһалинин һәр нәфәринә вә мәшғул олан һәр
нәфәрә дүшән орта номинал әмәк һаггы вә орта мәчму кәлир әһа-
линин нул кәлирләри вә хәрчләри балансынын вә мәк еһтијатлары
балансынын мә'луматына әсасән һесабланыр.

Әһалинин һәр нәфәри вә һәр ишчи һесабы илә орта реал әмәк һагты вә орта мәчму реал кәлир әвәвлки кәстәричиләрин ичмал гиж-мәт индексинә (гижмәт дефилјатәруна) нисбәтилә мүүјјән едилир.

Истеһсалыи социал сәмәрәлилийини өјрәнәркән бир сыра демографик кәстәричиләрдән: ушаг өлүмү әмсалындан, әһалинин орта өмүр мүддәти кәстәричиләриндән дә истифадә олунур. Чанлы вә маддиләшмиш әмәкдән (истеһсал амилләриндән) истифадә кәстәричиләри дә истеһсалыи игтисади сәмәрәлилийини әкс етдирир.

Чанлы әмәјин сәмәрәлилийи кәстәричиләрини ики група ајырмаг олар: 1) ишчи гүввәсиндән истифадәнин интенсивлийини әкс етдирән кәстәричиләр; 2) ишчи гүввәсиндән вә иш вахтындан екстенсив истифадәни сәчијјәләндирән кәстәричиләр.

Чанлы әмәкдән интенсив истифадә кәстәричиләринә аиддир:

- ичтимаи әмәк мөһсулдарлығынын сәвијјәси;

- мөһсул вә хидмәтләрин әмәк тутуму;

- әмәк мөһсулдарлығынын вә әмәк һагтынын артым сүр'әтинин нисбәти.

- әмәк мөһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә азад олан ишчиләрин сајы;

- үмуми әмәк һагтына гәнаәтин мәбләғи.

Чанлы әмәкдән екстенсив истифадә кәстәричиләринә аиддир:

- иш вахтындаи (тәғвим, табел, максимал мүмкүн иш вахты фондларындан, иш күнүнүн мүүјјән олунмуш мүддәтиндән вә с.) истифадә кәстәричиләри;

- ишчи гүввәсинин һәрәкәти, даимилији вә ахычылыг кәстәричиләри.

Истеһсалыи мадди амилләришән истифадәнин игтисади сәмәрәлилийи кәстәричиләри группунда да бир сыра кәстәричиләри ајырмаг олар:

I. Истеһсал фондлары мәсарифинин сәмәрәлилийи кәстәричиләри:

- Мәчму материал хәрчләринин һәр ваһидинә дүшән үмуми дахили мөһсул;

- мәчму материал хәрчләринин һәр ваһидинә дүшән үмуми мадди кәлир;

- мөһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышынын материал туу-
му.

II. Истәһсал фондлары ресурсларындаи истифадәнин сәмәрәли-
лији кәстәричиләри:

- әсас вә дөвријјә капиталынын һәр ваһидинә дүшән ҮДМ вә
ҮМК;

- истәһсалын үмуми рептабеллији;

- әсас фондаларын һәр ваһидинә дүшән ҮДМ вә ҮМК;

- Мадди дөвријјә фондларынын һәр ваһидинә дүшән ҮДМ вә
ҮМК;

- әсас капиталын һәр ваһидинә дүшән мөһсул вә хидмәтләрин бу-
рахылышы (фондверими);

- дөвријјә капиталынын дөвр етмә сүр'әти;

- дөвријјә капиталынын дөвријјәсинин сүр'әтләнмәси нәтичәсин-
дә азад олаи вәсаитин мөбләғи.

III. Техники тәрәггинин сәмәрәлилији кәстәричиләри:

- истәһсал фондлары артымынын һәр ваһидинә дүшән ҮДМ-ун
артымы;

- истәһсал фондлары артымынын һәр ваһидинә дүшән ҮМК-ин
артымы;

- јени техники вә технолокијаларын мәнимсәнилмәсинә чәкилән
әсаслы хәрчләрин өдәнилмә мүддәти;

- јени техника вә технолокијаларын мәнимсәнилмәсиндән әлдә
олунан иллик игтисади сәмәрә.

Истәһсал амилләринә нисби гәнаәт кәстәричиләри: - материал
хәрчләри (аралыг истәһлак);

- әсас капитал;

- мадди дөвријјә каииталы;

- истәһсалын техники сәвијјәсинин жүксәлдилмәси нәтичәсиндә
ишчиләрин сајынын азалмасы вә мөһсулуи маја дәјәринин ашағы са-
лынмасы.

Үмуми јығым фондуиан вә капитал гојулушундан истифадәнии
сәмәрәлилији үзрә һиссәви кәстәричиләр грунуна аиддир;

- үмуми милли јығымда әсас капиталын үмуми јығымына чәкилән
хәрчләрин хусуси чәкиси;

- үмүмү милли жыгыма чөкилөн хәрчлөр һесабына мадди дөвриј-
јә каниталынын артмасы;

- милли игтисадијјата капитал гојулушунун үмүмү сәмәрәлиилијин
әмсалы (үмүмү милли кәлирин артымынын капитал гојулушунун ар-
тымына нисбәти);

- капитал гојулушу һәчминин ҮМК-ин артымына нисбәтилә мү-
әјјән олуанан хүсуси капитал тутуму кәстәричиси.

§ 13.4. Истеһсалын сәмәрәлиилијиннн тәһлилин методлары

Истеһсалын социал-игтисади сәмәрәлиилијинин сәвијјәсинә бир
смыра амилләр тә'сир кәстәрир. Һәмин амилләрә ашағыдакылар
аид едилир:

1) чанлы вә маддиләнмиш әмәјин, ишчи гүввәсинин, иш вахтынын,
истеһсалыи мадди ресурсларынын, о чүмләдән әсас вә дөвријјә капи-
талынын һәчми нөгтеји-нәзәрдән милли игтисадијјатын гурулушу;

2) ишчи гүввәсинин сајы вә кәјфијјәт тәркиби, чанлы әмәкдән
истифадә дәрәчәси, тәтбиг олуан әмәк үсуллары, истеһсалын тәш-
кили, ишчи гүввәсинин дөвријјәси сәвијјәси вә чанлы әмәкдән и-
стифадәнин сәмәрәлиилијини мүәјјән едән башга амилләр;

3) әмәк васитәләри вә чисмләринин һәчми вә кәјфијјәт тәркиби,
техника вә технолокијанын сәвијјәсинин мүасир дүнја нәалијјәтләр-
ринә нә дәрәчәдә ујғун олмасы, игтисадијјатын даһа үстүн саһәләри-
нә инвестиција гојулушунун һәчми.

Истеһсалын сәмәрәлиилијинин үмүмиләшдиричи кәстәричисинин
игтисадијјатын ајры-ајры саһәләриндә сәмәрәлиилијин сәвијјәсилә
шәртләнән үмүмү дәјишмәсини дәјишән тәркибли сәмәрәлилик ин-
дексинин дүстуру илә өјрәнмәк олар;

$$J_{\text{д.м.}}^{\text{э}} = \frac{\sum \mathcal{E}_1 P_1}{\sum P_1} : \frac{\sum \mathcal{E}_0 P_0}{\sum P_0} ,$$

Бурада $\mathcal{E}_0$ вә $\mathcal{E}_1$ - әсас вә һесабаг дөврүндә игтисадијјатын ајры-
ајры саһәләриндә сәмәрәлиилијин үмүмиләшдиричи кәстәричисини;

P_0 вә P_1 - әсас вә һесабаг дөврүндә ајры-ајры саһәләрдә тәтбиг

олунаи ресурсларын һәчмини көстәрир. Бурада сәмәрәлиилијин динамикасына ики групп амыл: ајры-ајры саһәләрдә сәмәрәлиилијин сәвијјәсиний дәјишмәси вә гурулуш амыли тә'сир көстәрир. Игтисадијјатын ајры-ајры саһәләриңдә истехсалын сәмәрәлиилијинин бүтөвлүкдә игтисадијјат үзрә үмумиләшдиричи көстәричисинин динамикасына тә'сири исә сабит тәркибли индексин дүстурунун көмәжилә мүүјјән едилә биләр:

$$J^{\text{с.м.}} = \frac{\Sigma \mathcal{E}_1 P_1}{\Sigma \mathcal{E}_0 P_1}$$

Игтисадијјатын ајры-ајры саһәләриндә тәтбиг олунаи ресурсларын һәчминдә баш верән дәјишикликләр нәтичәсиндә гурулуш амылинин тә'сири исә.

$$J^{\text{групп}} = \frac{\Sigma \mathcal{E}_0 P_1}{\Sigma P_1} : \frac{\Sigma \mathcal{E}_0 P_0}{\Sigma P_0},$$

дүстурунун көмәжилә мүүјјән олунур.

Бүтөвлүкдә игтисадијјат үзрә истехсалын сәмәрәлиилијинин мүтләг дәјишмәси

$$\Delta \mathcal{E} = \overline{\mathcal{E}}_1 - \overline{\mathcal{E}}_0 \text{ дүстуру илә;}$$

о чүмләдәи ајры-ајры саһәләрдә истехсалын сәмәрәлиилијин сәвијјәсинин дәјишмәси нәтичәсиндә

$$\Delta \mathcal{E} = \Sigma \mathcal{E}_1 dp_1 - \Sigma \mathcal{E}_0 dp_1, \text{ дүстуру илә;}$$

тәтбиг олунаи ресурсларын тәркибиндә баш верән дәјишикликләр нәтичәсиндә

$$\Delta \mathcal{E}_{\text{групп}} = \Sigma \mathcal{E}_0 dp_1 - \Sigma \mathcal{E}_0 dp_0 \text{ дүстурунун көмәји илә һесаблана биләр.}$$

Бурада dp - ајры-ајры саһәләрдә тәтбиг олунаи ресурсларын бүтүн ресурсларын тәркибиндә тутдуғу хүсуси чәкисидир.

Нәтижәнин һәчминә (ҮДМ, ҮМК) истәһсалын сәмәрәлилик сәвијјәсинин вә тәтбиг олуан ресурсларын һәчминин дәјишмәси амилләри кими кәтүрсәк, онлардан һәр биринин тә'сири ајрыча мүнәвәрләшкән олун биләр.

Нәтижәнин (ҮДМ) үмуми артымы;

$$\Delta \text{ҮДМ} = \text{ҮДМ}_1 - \text{ҮДМ}_0$$

дүстуру илә, о чүмләдән истәһсалын сәмәрәлилик кәстәричисинин дәјишмәси һесабына

$$\Delta \text{ҮДМ}_3 = \Sigma \bar{\mathcal{E}}_1 P_1 - \Sigma \bar{\mathcal{E}}_0 P_1,$$

тәтбиг олуан ресурсларын һәчминин дәјишмәси һесабына исә

$$\Delta \text{ҮДМ}_p = (\Sigma P_1 - \Sigma P_0) \times \bar{\mathcal{E}}_0$$

дүстуру илә һесабланыр. Бурада $\bar{\mathcal{E}}_0$ - әсас дөврдә истәһсалын сәмәрәлилик кәстәричисинин үмумиләшдиричи кәстәричисидир. Үмуми артым ајры-ајры амилләр һесабына артымын чәминә бәрәбәрдир:

$$\Delta \text{ҮДМ} = \Delta \text{ҮДМ}_3 + \Delta \text{ҮДМ}_p$$

Истәһсалын социал-иғтисади сәмәрәлилик кәстәричисинин сәвијјәсинә вә динамикасына ајры-ајры амилләрин тә'сиринин мүнәвәрләшкән едилмәси статистиканын ән мүнәвәрләшкән вәзифәләриндән биридир. Белә тәһлили истәһсалын сәмәрәлилик кәстәричисинин мәсариф варианты үзрә һесаблаан әкс кәстәричисинин көмәји илә апармаг олар.

$$\bar{\mathcal{E}}_{\text{әкс}} = \frac{M}{P} ;$$

Бурада M - нәтижәни әлдә етмәк үчүн сәрф олуан мәсрәфләрин үмуми мәбләғини;

Р - әмәк нәтижәсини (ҮДМ, ҮМК) көстәрир. Әкәр әмәк нәтижәси кими мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышы көтүрүләрсә, истәһсалын сәмәрәлилијинин әкс көстәричиси - бир манат мәһсула дүшән хәрч олачагдыр. Бу көстәричинин сурәти мәчму хәрчләри ифадә етмәклә, аралыг истәһлакын, әсас фондларын амортизасијасынын вә әмәк өдәнишинин чәминдән ибарәт олачагдыр.

$$M = AI + A + \Delta\Theta$$

Демәли, истәһсалын сәмәрәлилијинин әкс көстәричисини үч ниссәви нисби көстәричинин чәми кими јазмаг олар:

$$\Delta = \frac{AI}{P} + \frac{A}{P} + \frac{\Delta\Theta}{P}$$

Бурада биринчи нисбәт истәһсалын материал тутумуу, икинчиси - нәтижәнин һәр ваһидинә дүшән амортизасија мәбләғини, үчүнчүсү исә мәһсулун әмәк өдәниши тутумуну сәвијјәләндиричәкдир. Соиракы тәһлил үмумиләшдиричи көстәричинин сәвијјәсиндә һәммин нисби көстәричинин һәр биринин тутдуғу хусуси чәкисини мүәјјән етмәлидир ки, бу да истәһсалын сәмәрәлилији сәвијјәсинин формалашмасында капиталын вә чанлы әмәк амилинин һиссәсини әкс етдирәчәкдир.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasıнын Konstitusiyası. Bakı - 1995.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Səiajesi. Statistik məcmuə - Bakı - 1977.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı - 1999.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Maliyyə (statistik məcmuə). Bakı - 1999.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik kəstərichiləri. Statistika külliyyəti. Bakı - 1977.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Xarici ticarəti. 1992-1996-cı illər. Statistika külliyyəti. Bakı - 1997
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Milli hesabları. Statistik məcmuə. Bakı - 1999.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək bazarı. Bakı - 1999.
9. Алексей Киреев. Международная экономика. "Международные отношения". М - 1997.
10. А. В. Сиденко, Б. И. Башкатов, В. М. Матвеева. Международная статистика М. "Дено и сервис". 1999.
11. Едвид Дж. Долан. Макроэкономика. "Экономика" (учебник) М. 1997.
12. Елемесова А. М. - Система национальных счетов. Алматы. Экономика. 1995.
13. Хасбулатов Р. И. Мировая Экономика. М. 1994.
14. Начыјев С. М, Əлијев С. Ч. Статистикада индекс методу. Дəрс вəсаити. Б. 1996.
15. Финансово - экономический словарь. М. Финстатинформ. 1995.
16. Гарајев И. Ш., Агабəјов Ш. А. вə башгалары. Дунја базар гижмəтлəри. Б. 1997.

17. Экономика и статистика фирм. Учетник. Под ред. проф. С. Д. Ильенковой. М. Финансы и статистика. 1996.
18. Экономическая статистика. Учебник Под ред. И. Н. Иваиова. М. 1998.
19. Кэмпбелл Р. Макконели Стеили, ЛБРЮ - Экономикс, том I, II.Б - 1992.
20. Курс социально - экономической статистики. Под ред. проф. М. Г. Назараова. М. Финансы и статистика. - 1985.
21. Липпе П - Экономическая статистика. Статистические очерки. ЕЦПК. Издатель - ФСУ Германии - 1995 г.
22. "Малијјә вә учот" журналы, N-8-9; 1993.
23. "Малијјә вә учот" журналы, N-7-8-1998.
24. Международные эконоимические отношения, М. 1998.
25. Международная статистика Составили: Е. Ю. Елисина и Е. Ю. Фатиева М. 1986.
26. Мәммәдов Р. Сәнајә статистикасы I вә II hissәләр. Бақы - 1995 вә 1997.
27. Мәммәдов Р. Милли һесаблир системи Бақы - 1997.
28. Мәммәдов Р. Ев тәсәррүфатлары бүдчәләринин тәдгигаты статистикасы. Бақы 1998.
29. Мәммәдов Р. Бејнәлхалг статистика Бақы - 1999.
30. Мәммәдов А. Ч. "Игтисади статистика" Тәдрис вәсаити. 1969. "Милли кәлир, малијјә вә истәһлак статитикасы" бөлмәси.
31. Мәммәдов А. Ч. "К вопросу уровня и динамики рентабельности в колхозах" Ж. "Вестник статистики", 1973, N-8.
32. Мәммәдов А. Ч. "Игтисади статистика" Тәдрис вәсаити. Бақы 1974. "Кәнд тәсәррүаты мәнсулу статистикасы" бөлмәси.
33. Мәммәдов А. Ч. "Кәнд тәсәррүфаты статистикасы. Тәдрис вәсаити. Б. 1974.
34. Мәммәдов А. Ч. "Сосиал-игтисади статистика" фәнни үзрә методик кәстәришләр. Бақы - 1990.
35. Мәммәдов А. Ч. "Статистика" ихтисасы үзрә IY курс тәләбәләри

үчүн “Көнд төсөррүфаты статистикасы” фәнниндөн методик көстөришләр вә нәзарәт ишләри Б. 1988.

36. Мәммәдов А. Ч. - Милли һесаблир системи вә онун тәтбиг олунмасынын бә’зи мәсәләләри “Игтисад гәзети”, N-8 1993.

37. Мәммәдов А. Ч. Көнд төсөррүфаты статистикасынын тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри “Игтисад гәзети” N-10, 1993.

38. И. Е. Теслюк. Статистика финансов, Минск - 1994.

39. Новиков М. М., Теслюк И. Ю., Макроэкономическая статистика. Минск БГЭУ - 1996.

40. Национальные счета в переходный период (методология) I, II ч. М. 1993.

41. Национальные счетоводства. Под ред. Г. Д. Кулагина. М. 1997.

42. Основы внешне эконоимических знаний. Словарь - справочник. М. 1990.

43. Проблемы международной статистики М. 1971.

44. Рекомендации по расчету национального богатства в системе национальных счетов. Статкомитет СИГ. М. 1994.

45. Рәһимов М. Азәрбајжан Республикасынын инкишафыны тәһзимләјән гаунлар. Бақы 1995.

46. Рыночная экономика, учебник, Москва - 1992.

47. Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) Статкомитет СИГ. Национальные счета для бывшего СССР. Источники, методы, расчеты. 1992 г.

48. Парнтеты покупательной способности для стран с переходный экономикой. Методологические материалы. Paris - 1995.

49. Основы рыночной экономики. Г. И. Рузавин - М: Банки и биржы. ЮНИТИ - 1996.

50. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под ред. проф. И. К. Беляевского. М. Финансы и статиска. 1995.

51. Статистический словарь М. 1988.

52. Социально - Экономическая статнстика. Учебник. Под ред. проф. Г. П. Громыко. М. 1989.

53. Система национальных счетов. Под рнд. Ю. Н. Иванова. М. Финс- татинформ - 1996.

54. Словарь современной экономической теории Макмиллана - М: ИН-ФРА - 1997.
55. Статический словарь. М. Финстатинформ. 1996.
56. Социальная статистика. Под ред. чл-кор РАН - И. И. Елисеевой. М. Финансы и статистика. 1997.
57. Социально - экономическая статистика. Учебное пособие. Алматы. Экономика. 1999.
58. Практикум по социально - экономической статистике. Под общ. редакцией И. Е. Теслюка. Минск. БГЭУ - 1998.
59. Пономаренко А. Н. Башкатов Б. И. Система национального счетовдства; принципы построения. Учебное пособие. М. 1992.
60. Рябушкин Б. Т. Хоменко Т. А. Система национальных счетов. М. Финансы и статистика. 1993.
61. Т. В. Рябушкин. Международная статистика. М. 1965.
62. Ягубов С. М. Соспал статистика. Дәрс вәсаити. II ниссә. Б. 1995.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Өн сөз

3

I ФӘСИЛ.

**Сосиал-игтисади статистиканын предмети, вәзифәләри
вә көстәричиләр системи.**

§ 1.1. Сосиал-игтисади статистиканын предмети вә гурулушу.	5
§ 1.2. Сосиал-игтисади статистиканын нәзәрн әсаслары вә башга
елмләрлә гаршылыглы әлагәси.	7
§ 1.3. Сосиал-игтисади статистиканын вәзифәләри.	8
§ 1.4. Мүһүм үмүми игтисади тәснифат вә гурулашдырмалар.	9
§ 1.5. Азәрбајчан Республикасында милли һесаблир системиә
(МҺС) кечидин объектив зәрурилији.	16
§ 1.6. Сосиал-игтисади статистиканын көстәричиләр системи.	17

II ФӘСИЛ.

Әһали статистикасы.

§ 2.1. Әһали статистикасынын вәзифәләри.	19
§ 2.2. Әһалинин категоријалары вә сәј көстәричиләри.	20
§ 2.3. Әһалинин әразидә јерләшмәси вә сыхлығы. Шәһәр вә
кәнд әһалиси.	23
§ 2.4. Әһалинин тәркиби көстәричиләри.	24
§ 2.5. Әһалинин тәбии һәрәкәти көстәричиләри.	26
§ 2.6. Өлүм чәдвәлләри һаггында аңлајыш.
Гаршыдакы өмрүн орта узунлуғу көстәричиси.	31
§ 2.7. Миграција көстәричиләри. Әһалинин перспектив сәјынын
һесаблинамасы.	33
§ 2.8. Әһали һаггында статистик мә'лумат мәнбәләри.	35

III ФӘСИЛ.

Милли сәрвәт статистикасы

§ 3.1. Милли сәрвәт һаггында аңлајыш вә онун тәркиби	38
§ 3.2. Милли сәрвәтин тәснифаты.	40
§ 3.3. Әсас капитал (әсас фондлар) статистикасы	45
§ 3.4. Әсас капиталын (әсас фондларын) гүјмәтләндирилмәсн
үсуллары	47

§ 3.5. Әсас капиталын (әсас фондларын) амортизасиясы.	48
§ 3.6. Әсас фондлар балансы.	50
§ 3.7. Әсас капиталын вәзиджәтини, һәрәкәтини вә истифадәсини сәчиджәләндирәи кәстәричиләр. Әмәжин әсас капиталла силаһланмасы кәстәричиси.	53
§ 3.8. Истәһсал күчләри статистикасы.	62
§ 3.9. Дәврийә фондлары статистикасы.	63
§ 3.10. Мәһсулун материал тутуму вә онун динамикасынын тәһлили.	66
§ 3.11. Милли сәрвәт һагында мә'лумат мәнбәләри.	69

IV ФӘСИЛ.

Милли һесаблир системи вә әсас макроигтисади кәстәричиләр.

§ 4.1. Милли һесаблир системи һагында аңлајыш, социал-игтисади тәһлил, прогнозлашдырма вә игтисади сийасәт програмынып һазырланмасында онун ролу.	70
§ 4.2. һМһ-дә һесаблиры тәркиби вә тәснифаты, әсас һесаблир вә онлары кәстәричиләри арасындакы гаршылыгы алағә.	73
§ 4.3. Мәһсул вә хидмәтләрин үмуми бурахылышы, аралыг истәһлак, үмуми әләвә едилмиш дәјәр (ҮӨД), үмуми дахили мәһсул (ҮДМ) кәстәричиләри вә онлары гаршылыгы алағәси.	78
§ 4.4. Истәһсал кәстәричиләринин гиймәтләндирилмәси методлары. Истәһсала субсидиялар.	80
§ 4.5. Игтисадијјат бәлмәләри вә саһәләри үзрә МһС-ин истәһсал һесаблиры	82
§ 4.6. Үмуми дахили мәһсулун һесаблинмасы методлары.	88
§ 4.7. Истәһсал кәстәричиләринин мүгајисәли гиймәтләрлә һесаблинмасы методлары.	92
§ 4.8. Истәһсал һесаблирыны тәртиб етмәк үчүн информасия мәнбәләри.	97
§ 4.9. ҮДМ вә онун үнсүрләринин бәјнәлхалг мүгајисәси.	99
§ 4.10. МһС-дә кәлирләрин јаранмасы, бөлүшдүрүлмәси вә истифадәси һесаблиры вә онлары кәстәричиләри	105
§ 4.11. МһС-дә капитал вә малијјә һесаблиры вә онлары кәстәричиләри.	112

V ФӘСИЛ.

Гијмәт вә тарифләр статистикасы

§ 5.1. Гијмәт вә тарифләр һаггында аңлајыш вә статистиканын вәзифәләри	118
§ 5.2. МҺС-дә төтбиг едиләи гијмәтләр вә тарифләр системи	119
§ 5.3. Мәһсул көстәричиләринин гијмәтләндирилмәси методлары	122
§ 5.4. Орта гијмәтләрин һесапланмасы ғајдасы. Гијмәт вә тарифләрин гурулушу вә динамикасынын өјрәнилмәси	126

VI ФӘСИЛ.

Малијјә вә банк статистикасы

§ 6.1. Малијјә вә банк системи һаггында аңлајыш.	130
§ 6.2. Малијјә статистикасынын әсас көстәричиләр системи.	131
§ 6.3. Сығорта статистикасы вә онун әсас көстәричиләри	134
§ 6.4. Банк статистикасы. Кредит статистикасынын көстәричиләри. Пул төдавлү статистикасы.	135
§ 6.5. Малијјә вә банк статистикасынын информасија мәнбәләри	138

VII ФӘСИЛ.

Харичи игтисади әлағәләр статистикасы вә тәдијјә балансы.

§ 7.1. Харичи игтисади әлағәләрин формалары вә онларын статистик өјрәнилмәси вәзифәләри	140
§ 7.2. Харичи тичарәт статистикасынын көстәричиләри. Көмрүк статистикасы.	142
§ 7.3. Тәдијјә балансы һаггында аңлајыш вә онун тәснифатлары.	145

VIII ФӘСИЛ.

Мәшғуллуг вә ишсизлик статистикасы

§ 8.1. Әмәк базарынын статистик өјрәнилмәси вәзифәләри.	149
§ 8.2. Әмәк еһтијатларынын сажы вә тәркиби көстәричиләри.	150
§ 8.3. Әһалинин мәшғуллуғу вә ишсизлији көстәричиләри.	152
§ 8.4. Ишсизлијин сөвијјәси вә динамикасынын тәһлили.	153
§ 8.5. Ишчи гүввәсинин сажы вә һәрәкәти көстәричиләри.	155
§ 8.6. Иш вахты фондлары, онларын гурулушу вә истифадәсинин статистик өјрәнилмәси.	157
§ 8.7. Мәшғуллуг вә ишсизлик һаггында статистик информасијанын мәнбәләри.	159

IX ФӘСИЛ.

Әмәк мәһсулдарлығы вә әмәк өдәниши статистикасы

- § 9.1. Әмәк мәһсулдарлығы һагтында аңлајыш вә статистиканын
вәзифәләри 161
- § 9.2. Чинси, шәрти-чинси вә дәјәр ифадәсиндә әмәк
мәһсулдарлығынын сәвијјәси көстәричиләри. 162
- § 9.3. Орта саатлыг, орта күнлүк вә орта ајлыг (иллик) мәһсул истәһ-
салы көстәричиләри вә онларын динамикасынын тәһлили. 162
- § 9.4. Әмәк мәһсулдарлығынын динамикасынын статистик
өјрәнилмәси. Дәјишән тәркибли, сабит тәркибли вә
гурулуш амили индексләри. 164
- § 9.5. Әмәк өдәниши көстәричиләри. 168
- § 9.6. Әмәк һагтынын сәвијјәси вә динамикасынын статистик
өјрәнилмәси. 169

X ФӘСИЛ.

Истәһсал, тәдавүл хәрчләри вә рентабеллик статистикасы

- § 10.1. Истәһсал (тәдавүл) хәрчләри аңлајышы вә статистиканын
вәзифәләри. 172
- § 10.2. Хәрчләрин тәснифаты, онларын гурулушунун тәһлил. 173
- § 10.3. Игтисадијјат сәһәләриндә мәһсулун маја дәјәри
көстәричиләри вә онларын статистик өјрәнилмәси. 175
- § 10.4. Мәнфәәт вә рентабеллик статистикасынын әсас
көстәричиләри. 184
- § 10.5. Истәһсал (тәдавүл) хәрчләри вә рентабеллик
статистикасынын информасија мәнбәләри. 186

XI ФӘСИЛ.

Әһалиини һәјат сәвијјәси статистикасы

- § 11.1. Әһалинин һәјат сәвијјәси һагтында аңлајыш вә
статистиканын вәзифәләри. 188
- § 11.2. Әһалинин һәјат сәвијјәсинин көстәричиләр системи. 188
- § 11.3. Әһалинин кәлирләри вә хәрчләри статистикасы. 190
- § 11.4. Ичтиман истәһлак фондлары вә социал тә'минат
статистикасынын көстәричиләри. 197
- § 11.5. Мадди не'мәтләр истәһлакынын һәчми, тәркиби вә
динамикасы көстәричиләри. 198

§ 11.6. Əһалинин мәнзиллә тә'мин олунмасы вә коммунал хидмәти көстәричиләри.	201
§ 11.7. Əһалијә мәишәт хидмәти статистикасынын әсас көстәричиләри.	202
§ 11.8. Əһалијә нәглијјат вә рабитә хидмәтинин әсас көстәричиләри.	202

XII ФӘСИЛ.

Сәһијјә, маариф, мәдәнијјәт вә инчәсәиәт статистикасы

§ 12.1. Сәһијјә вә бәдән тәрбијәси статистикасынын әсас көстәричиләри.	204
§ 12.2. Маариф статистикасынын әсас көстәричиләри.	207
§ 12.3. Мәдәнијјәт вә инчәсәиәт статистикасынын көстәричиләри	206

XIII ФӘСИЛ.

Истәһсалын сәмәрәлилији статистикасы

§ 13.1. Истәһсалын сәмәрәлилији аңлајышы вә көстәричиләр системи	210
§ 13.2. Истәһсалын сәмәрәлилијинин үмумиләшдиричи көстәричиси.	212
§ 13.3. Истәһсалын сәмәрәлилијинин һиссәви көстәричиләри.	2
§ 13.4. Истәһсалын сәмәрәлилијинин тәһлили методлары.	220
Әдәбијјат.	224

Јығылмаға верилмиш 15.08.2000. Чапа имзаланмыш 03.10.2000. Нәшрин форматы 60x84 1/16.Офсет қағызы №1. Офсет чапы. Физики чап вәрәғи 14,5. Шәрти чап вәрәғи 13,53. Тиражы 500. Сифариш 150.

Гијмәти мугавилә илә.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.

“Шәрг-Гәрб” нәшријјаты. Бақы шәһәри. Бөјүк Гала күчәси, 41.

1 №-ли Бақы Китаб Мәтбәәси. Бақы шәһәри, Ә. Бајрамов күчәси,